

66 D

B-53

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 1**

2

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЦЕНТР ПОЛІТИЧНИХ
ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ПОЛІТОЛОГІЯ**

Випуск I

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2006

Вісник Прикарпатського університету.
Політологія. 2006. Вип. I

Перший випуск "Вісника Прикарпатського університету. Політологія" складається зі статей, написаних упродовж 2004–2005 рр. викладачами й аспірантами Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, науковими співробітниками Прикарпатського центру політичних та євроінтеграційних досліджень, інших навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Широта дослідницьких інтересів авторів зумовлює і тематичне різноманіття праць, запропонованих на розгляд читача. Низку досліджень присвячено фундаментальним питанням політичної науки, серед яких – теорія і практика демократії, політичні та громадянські цінності, державно-церковні відносини, історія і теорія політичних партій, етнічна й гендерна політика, політична ідеологія, а також проблеми європейської інтеграції.

Для студентів, аспірантів і викладачів політології, фахівців-практиків та науковців, усіх, хто цікавиться теоретичними й практичними аспектами політики.

The first edition of "Bulletin of the Precarpathian University. Politology" contains the articles written in the period of the 2004 and 2005 years by the lecturers and post-graduate students of the Precarpathian national Vasyl Stefanyk University, by the research workers of the Precarpathian political and Eurointegrational research Centre, other institutions of higher education and scientific-research establishments in Ukraine.

The scientific authors' broadmindedness caused a topicality of the works given to the reader's view. A number of researches is dedicated to such basic political questions as the democracy theory and practice, political and civil values, the state-church relations, the history and theory of political parties, political ideology and also the European integration problems.

For the students, post-graduates and lecturers practicing politology, for practicing specialists and scientists, for all interested in theoretical and practical political aspects.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р політ. наук, проф. В.М.ДЕНИСЕНКО (*голова редколегії*); д-р філос. наук, проф. Ф.М.КИРИЛЮК; д-р політ. наук В.О.КОТИГОРЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р філос. наук, проф. В.К.ЛАРІОНОВА; д-р політ. наук Ю.А.ЛЕВЕНЕЦЬ; д-р істор. наук, проф. В.В.МАРЧУК (*голова редколегії*); канд. істор. наук, доцент І.С.МОНОЛАТІЙ (*відповідальний секретар*); д-р істор. наук, проф. Б.П.САВЧУК; д-р політ. наук, проф. В.І.САЛТОВСЬКИЙ; канд. істор. наук, доцент І.С.ЦЕПЕНДА; д-р політ. наук, проф. Б.О.ЯРОШ.

Затверджено до друку

7 2 8 0 2 9
Вченою радою Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 5 від 16 лютого 2006 р.).

Адреса редакційної колегії:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Тел.: 59-61-03.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006.

© Прикарпатський центр політичних та євроінтеграційних досліджень, 2006.

© Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ РОЛЬ У КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА (РЕГІОНАЛЬНИЙ ЗРІЗ)

Ключовим принципом при формуванні нової парадигми регіональної політики України, на нашу думку, є визнання регіональності українського суспільства і розгляд даного факту як цінності. Така регіональна розмаїтість суспільства, поряд із культурною, релігійною і мовною, має бути визнана як позитивний фактор, що забезпечує його духовне, економічне багатство й розвиток, а регіональні утворення повинні розглядатися як невід'ємна частина суспільства.

Ключові слова: політична культура, українське суспільство, регіональна розмаїтість, парадигма, регіональна політика.

У контексті сучасних перетворень політичний розвиток України детермінований системною трансформацією, яка включає економічний, політичний, соціальний, культурний, етнополітичний та інші аспекти, однак розгортання трансформаційних процесів відбувається складно й суперечливо. Значною мірою такий процес зумовлено впливом регіональних відмінностей. Тому побудова суверенної української держави, як визначальної умови розвитку українського суспільства, вимагає постійних пошуків ефективних шляхів реформування політичної системи і неможлива без урахування регіональної специфіки.

Масштабність і сталість тенденцій регіоналізації дозволяє говорити про дослідження феномена регіональної політичної культури, що становить важливий предмет дослідження українських політологів і соціологів.

Автором зазначається, що регіон слід розглядати як регіональну суспільно-політичну систему, як вихідне поняття політичної регіоналістики, основну складову частину територіального устрою країни, визначену єдиною регіональною політикою держави, що має організаційну відособленість, цілісність, економічну і демографічну самодостатність, культурну самотність; систему державних органів, які є елементами державної структури влади й управління країною.

Єдиного критерію, який би задовольняв виявлення регіону та його кордонів, принципово не існує внаслідок складності феномена, що розглядається. Але у світовій політичній практиці сформувався набір прийомів і принципів, які застосовуються при багатокритеріальному адміністративно-територіальному розподілі. Серед

цих принципів слід назвати: географічні, етнографічні, економічні, етнічні, геополітичні, мовні, конфесійні, управлінські критерії.

Останніми роками в Україні з'явилися теоретичні дослідження, в яких соціально-політичні зміни розглядаються під кутом формування нових явищ у регіональній політичній культурі суспільства. Чимале місце в цих дослідженнях посідають особливі зміни провідного типу політичної культури в процесі подолання тоталітарної ідеологічної спадщини. Велику увагу приділено також питанням формування багатопартійної системи в Україні, становленню виборчої системи, особливостям політичного вибору й електоральної поведінки різних категорій населення.

Численні наукові розвідки присвячені питанням соціально-регіональної структури політичних орієнтацій населення України (С.Оксамитна, С.Макеєв [23, с.1], А.Романюк, Н.Черниш), із сукупності яких можна цілком компетентно судити про зміни, що відбулися останніми роками в політичній свідомості й поведінці різних суб'єктів, прилучених до процесів суспільно-політичних трансформацій в Україні.

Слід зазначити, що вищевказані проблеми лишаються мало вивченими в теоретико-методологічному й емпіричному аспектах, тому дослідження регіональної політичної культури як важливого чинника консолідації сучасного українського суспільства являється однією з умов формування нової парадигми регіональної політики в Україні.

Загальновідомо, що категорія політичної культури у сучасній політологічній науці є однією з ключових у вивченні особливостей функціонування політичних систем, у поясненні та прогно-

зуванні політичних процесів. Існують різні підходи до інтерпретації та дослідження феномена політичної культури в залежності від того, яке коло явищ охоплює політична культура у сфері політичного життя суспільства.

Політологічний енциклопедичний словник визначає політичну культуру як історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя [16, с.41]. Політична культура як частина загальної культури, яка формується і виявляється у процесі політичного життя, включає в себе культуру політичного мислення і поведінки індивідів і соціальних спільнот, культуру організації та функціонування політичних інститутів і всього політичного життя в суспільстві.

Перші дослідження політичної культури зосереджували увагу на вивченні суб'єктивних компонентів – сукупності політичних установок щодо певної політичної системи. Розширення об'єкта вивчення включає до політичної культури особливості політичної поведінки людей і тим виводить її у сферу об'єктивних феноменів політичного життя.

У політичній культурі особи, поряд із політичними знаннями, ідеологічними позиціями та зразками політичної діяльності, велике значення мають емоційно-психологічні компоненти – політичні переконання, почуття, настрої, оцінки, переживання і таке інше [18]. Характерні риси й особливості політичної культури зумовлюються конкретно-історичними, економічними, соціально-класовими, національно-етнічними, регіональними, професійними та іншими чинниками.

Одним із базових елементів функціонування політичної системи є феномен політичної культури. Він розглядається дослідниками з різних точок зору, насамперед з огляду на те, яке саме коло явищ охоплюється даним феноменом політичного життя. У даному дослідженні її можна визначити “як сукупність усталених форм політичної свідомості і поведінки, які визначають особливості функціонування різних суб'єктів політичного процесу у рамках певної політичної системи” [5, с.15].

Для конкретизації запропонованого визначення потрібні деякі пояснення щодо таких понять, як “сталі форми політичної свідомості та

поведінки” й “суб'єкти політичного процесу”. Під сталими формами політичної свідомості в цьому разі розуміють політичні орієнтації, установки, переконання. Усталені форми політичної поведінки – це випрацьовані у процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції та стереотипи (узвичаєні форми участі в тих або інших політичних організаціях, кампаніях, акціях).

Політична культура як цілісний компонент протистоїть “політичній стихії”, впроваджуючи в неї елементи впорядкованості, стабільності, відтворюваності.

Політична культура, згідно з когнітивістським визначенням, є сукупністю базисних знань про соціальне життя, що поділяються великою кількістю членів суспільства й визначають їхнє розуміння конкретних політичних ситуацій та поведінки в них [17, с.324].

Таке визначення можна поділити на три основні групи: соціальну онтологію, політичні цінності й операціональний політичний досвід. Соціальна онтологія – це система категорій, що “задає” базисні уявлення про структуру й властивості соціальної реальності. Цінності дозволяють групувати ситуації за шкалою “прийнятності” [5, с.10]. Операціональний досвід – сукупність прийомів, що використовують для вирішення типових проблем, набір стереотипних сценаріїв поведінки в стандартних ситуаціях [5]. Кожна політична культура володіє вбудованим в неї інтегруючим механізмом, який безпосередньо корелює з указаним вище набором знань. Суспільство не може існувати протягом тривалого проміжку часу, якщо у “критичної маси” його членів відсутні уявлення, що сприяють його збереженню.

Політичні інститути суспільства не є нейтральними щодо характеру існуючої в суспільстві політичної культури, та успіх тих або інших політичних інститутів у забезпеченні соціальної стабільності залежить від того, якою мірою ці політичні інститути узгодяться з характером інтеграційних механізмів, що закладені в політичній культурі.

У дослідженнях із різноманітних аспектів формування й функціонування політичної культури звичайно йдеться про політичну культуру тієї чи іншої соціальної групи (етнічної групи, населення регіону тощо) і політичну культуру індивіда (як виборця). Звичайно, треба певним чином звузити дослідницький аспект, наголошуючи лише на одному із значень категорії

“народ”, і під регіональною політичною культурою розуміти поєднання відносно сталих форм регіональної політичної свідомості та поведінки окремого суб'єкта населення регіону.

Політична культура населення регіону є фрагментом більш обсягової дефініції “політична культура народу”, під якою розуміються “усталені в межах певного історичного періоду розвитку народу форми політичної свідомості, притаманні головним соціальним групам та базисному типу особистості конкретного народу” [1, с.101].

Регіональна політична культура значною мірою опирається на минуле населення регіону – його історію, традиції і спрямована передусім у сьогодення та перспективу розвитку регіонів суспільства.

Розглядаючи регіональну політичну культуру в окресленому вище аспекті, слід передовсім конкретизувати предмет дослідження. Під регіональною політичною культурою потрібно розуміти сталі в межах певного історичного періоду розвитку населення території форми регіональної політичної свідомості, властиві головним соціальним групам і базисному типу особистості цього населення. Тобто регіональна політична культура є найстабільнішим феноменом регіонального політичного життя того чи іншого етносу, незважаючи на те, існує цей етнос як нація з розгорнутими формами соціально-економічної та політичної організації чи як населення регіону, включеного в межі держави, утвореної іншим етносом, який домінує у цій державі.

Упродовж усього історичного розвитку населення регіону форми й типи регіональної політичної культури можуть змінюватися, однак ці зміни, на відміну від змін у політичній культурі народу, можуть мати революційний характер.

Яскравим прикладом революційної зміни політичної культури української нації є зміна прокомуністичних орієнтацій у більшості регіонів України, яка фіксувала в репрезентативних соціологічних дослідженнях уже на початку 1991 року, на антикомуністичні – наприкінці того ж самого року, коли саме зійшлися кінець комуністичної ідеології і початок національної державності [5].

Ще один яскравий приклад – результати березневого та грудневого референдумів 1991 року, під час яких загальнонародним голосуванням розв'язувалися питання перспективи

СРСР і незалежності України [13]. Уже навіть цього прикладу досить, щоб наочно показати, як менш ніж за рік революційно змінилася домінанта політичної культури нації – від голосування за Союз до однозначного ствердження незалежності України.

Більшістю представників української нації була продемонстрована несталість засадничих політичних орієнтацій. І це пояснюється, насамперед, несформованістю самої нації як суб'єкта “державотворення”. Регіональна і соціально-класова неоднорідність, амбівалентність українського суспільства, в якому досить мирно співіснують “ілюзії соборності та периферійна ностальгія за імперським заступництвом, прагнення до економічної свободи та прив'язаність до комуністичного патерналізму, зумовлюють парадоксальну, на перший погляд, готовність підтримати такі варіанти національно-державного розвитку, що суперечать один одному” [1, с.102].

Однак слід зазначити, що окремі елементи політичної культури зберігають свою інваріантність упродовж усього періоду останніх політичних трансформацій в Україні. Це виокремлене стале ядро регіональної політичної культури й визначає “зони стабільності” [1, с.100] в хаосі політичного життя суспільства, що трансформуються. А отже, вивчення регіональної політичної культури дозволяє визначити її роль у консолідації українського суспільства.

Консолідацію можна розглядати й використовувати як суто політичну технологію, тобто інструмент для маніпулювання ситуацією, масами, натовпом. Саме це й відбувається у соціально-політичній царині: діючі політики керуються саме поверховим і суто тактичним розумінням цього феномена.

Спостерігаючи за розвитком політичних баталій останніх років другого тисячоліття, процесом розпаду “соціалістичної цивілізації” і намагання створити замість неї багато якісно нових соціально-політичних утворень, можна стверджувати, що консолідацію сучасні політичні суб'єкти розглядають лише як засіб руйнації або досягнення влади, а не як мету соціального розвитку.

На думку О.Донченко, консолідація це – центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, яка потребує колективного розуму чи колективної наснаги, особливо в разі політичної мети, досягнення якої неможливе поза

цим чинником [5, с.55]. Вона може бути відносно стабільним станом соціуму, компонентом способу та якості життя людей у даному суспільному просторі і визначатися кількома внутрішніми тенденціями, які спрямовують людей до масових форм поведінки.

Втілення подібних тенденцій у реальні еволюційні життєздатні форми залежить від об'єктивних та суб'єктивних соціальних чинників, які домінують у суспільстві в критичний для даного соціуму період історичного часу. До об'єктивних чинників належать історико-політична й культурно-поведінкова архітектура конкретного соціуму, його інтегральний психокультурний тип, характер притаманної йому на даному історичному етапі стан масової свідомості тощо. До суб'єктивних чинників належить передусім наявність чи відсутність компетентного політичного лідера, для котрого згадані об'єктивні чинники є даністю, на яку він має зважати і якою він має навчитися керувати.

Регіональна консолідація (без протиставлення українському центру) дозволяє забезпечити втілення в життя національних цінностей, наближає до розуміння першочергової ваги загальнонаціональної ідеї – ідеї відродження України як сталої, великої держави з демократичними порядками та соціально-орієнтованою економікою [14, с.267].

Заслугове на увагу думка про необхідність виділення регіонально-цілісного підходу, що є науковим фундаментом уявлень про регіон як цілісність та єдність його природного, економічного середовища й соціуму. Державна регіональна політика повинна бачити кожний регіон у всій складності його історичного шляху, формування етносу, місця в територіальному поділі праці [18, с.35].

Між регіонами України існують диспропорції економічного та соціального розвитку. Слід зазначити, що такі диспропорції на рівні регіонів можуть призвести до загострення питання про напрямки та тенденції подальшого розвитку регіональної суспільної свідомості там, де чинники етнополітичного походження не становлять виразної специфіки окремих регіонів. Представники територій, де на перший план не виходять етнонаціональні проблеми, також тяжіють до пошуків відповідей на питання про “істинні” причини свого незадовільного сучасного становища. І “вихід” із нього нерідко знаходиться на шляхах розвитку власних регіональних

сценаріїв майбутнього, генерації регіональних міфів, формування регіональної ідентичності. Відбувається, на наш погляд, ще не чітко виражена, але все більш яскрава тенденція регіоналізації суспільної свідомості, зміщення пріоритетів у свідомості пересічних громадян із національних цілей та цінностей на локальні, регіональні.

У цьому випадку має місце тенденція до появи так званої регіоноцентричної форми суспільної ідентифікації, лояльності передовсім до своєї “малої” батьківщини [15, с.41], що входить у конфлікт із лояльністю до держави, до атрибутів та інститутів державної влади в цілому. До того ж відсутні політична практика, традиції правового вирівнювання, профілактичного зняття гостроти цих конфліктів, регіональних і загальнонаціональних цінностей та ідентичностей, що призводить до неадекватних реакцій з боку державного центру. Це відкриває шлях до того, що й відносно однорідні регіони можуть демонструвати й підкреслювати свою специфіку як аргумент у дискусії з центром, у намаганнях протидії уніфікаційним заходам державної влади, як засіб тиску на центральні державні установи з метою задоволення найнагальніших місцевих потреб.

Політична культура чітко визначає характер вимог до неї, спосіб виразу цих вимог, відповідні дії політичних лідерів і резерви народної підтримки існуючого політичного режиму. Отже, тип та особливості політичної культури багато в чому зумовлюють функціонування політичної системи, тоді як остання визначає характер політичної культури. Як підкреслює Л.Даймонд, американський дослідник основних факторів консолідації демократії, “зміни в ролі, силі або стабільності демократії вкрай рідко відбуваються без будь-яких помітних зрушень у політичній культурі” [21, с.43].

Політична система, процес консолідації демократії та політична культура є взаємозалежними. Зважаючи на їх взаємовплив і взаємозалежність, слід визначити особливості стосовно українських реалій. Використовуючи термінологію відомого американського дослідника політичної культури Г.Алмонда, тип політичної системи України можна визначити як континентально-європейський, найбільш яскравою особливістю якого є висока фрагментарність, що зумовлена насамперед неодна-

ковим рівнем політичного розвитку окремих регіонів країни.

Слід зазначити, що в межах окремих регіонів країни історично утворилася досить складна система відносин між різними соціальними групами, які мають специфічні політичні інтереси, а також способи та можливості їх виразу. Це стало основою для формування регіональних політичних культур, які відрізняються власною системною цілісністю на рівні політичних орієнтацій та моделей політичної поведінки. Утворення і функціонування регіональних політичних культур пов'язані з різною роллю територій в історичному розвитку України.

Регіональність політичної культури українського суспільства особливо помітною стала у перехідний період, коли руйнуються звичні стереотипи, уявлення та установки щодо політичної системи та взаємодії між різними суб'єктами політики. У регіональному житті має місце подвійна специфічність цінностей і норм: з одного боку, на рівні регіону інтерпретуються системи цінностей і норм, що мають загальнонаціональний характер, з іншого, – неможливим є існування будь-якої суспільної групи, якщо вона не інтерпретує ціннісну систему суспільства, а відтак не створює систему власних норм. Через це виникає груповий порядок, що відрізняє одну соціальну групу від іншої, не є виключенням і регіональні спільності. Таким чином, можна стверджувати, що саме існування регіону породжує свої специфічні регіональні цінності і норми й своєрідну регіональну політичну культуру.

Наприклад, політична культура східного регіону України є “більш реалістичною і прагматичною, з виразною перевагою універсалістських критеріїв, колективістських орієнтацій, егалітаризму та етатизму” [3, с. 278]. Політична культура західноукраїнського регіону позначена пріоритетом духовних засад, відчуттям свободи як найвищої цінності людини і суспільства, самоорганізацією на основі індивідуалізму, елітизму. Типовими для західноукраїнських областей є ліберальна та квазіліберальна системи політичних цінностей, у межах яких свобода сприймається як абсолютна цінність, компліментарним до якої є принцип індивідуалізму. Такі відмінності українських регіонів на рівні політичних орієнтацій підтримуються й відповідними системами політичних цінностей.

Цей конфлікт регіональних культур в Україні є неминучим компонентом трансформації

структури масової політичної свідомості. В Україні відмінності політичних орієнтацій на рівні регіональних культур тісно пов'язані з відмінностями на рівні їх оцінки сучасної політичної ситуації й історичного минулого.

Особливо помітною різниця в системі політичних орієнтацій генерацій спостерігається у суспільствах, які переживають період реформування. Тоді формується певний розрив між політичною культурою старших поколінь та політичною культурою нових, яка знаходиться у стадії формування.

Щодо політичної культури українського суспільства, у межах якого водночас відбуваються процеси політичної трансформації, можна говорити і про деякі спільні риси на рівні регіональних культур:

- низький рівень довіри до державних інститутів та професійних союзів;
- мінімальний рівень віри у здатність політичної системи до конструктивних трансформацій;
- неоднозначність у сприйнятті та тлумаченні таких визначальних понять, як демократія, політичний плюралізм, розподіл влади і т.д.;
- прийняття ідеї ринку за умов одночасного незадоволення результатами спроб запровадження і реалізації механізмів його функціонування.

Загальновідомо, що без базисної довіри у суспільстві демократія не може функціонувати стабільно. Відсутність базисної довіри, згоди стосовно засад існування політичної системи і віри в те, що політичні інститути справді представляють інтереси виборців, може призвести до обмеження бази довіри колом найближчих родичів та відданих осіб з усіма відповідними наслідками.

Як спільну рису західної та східної політичних культур сучасної України можна визначити те, що здебільшого політичний вибір носіїв цих типів регіональної політичної культури визначається не мотивами виключно політичного або світоглядного характеру, а особистісними, психологічними чи взагалі випадковими чинниками.

Особливістю політичної культури України, в цілому, є й схильність до застосування неконвенційних форм протесту (участь у демонстраціях, страйках) та силових методів розв'язання конфліктних ситуацій (використання фізичної сили щодо політичних супротивників,

руйнація приміщень або пам'ятників, які мають символічне політичне значення). У контексті цієї проблеми показовими є політичні дії народних депутатів України в приміщеннях Верховної Ради, які сприймаються більшістю населення як приклад.

Фрагментарність політичної культури, особливо з неузгодженими регіональними культурами, негативно впливає на процеси консолідації демократії. Слід наголосити, що у багатьох країнах Європи, де функціонують континентально-європейські політичні системи, історично сформувалися механізми взаємодії політичних культур на регіональному рівні та поєднання специфічних політичних орієнтацій і цінностей із загальнодержавними.

Щодо України, то політико-правовий компроміс повинен проявитися на конституційному та базисному рівнях [11, с.227]. Основою першого рівня є визнання усіма політичними партіями формальних цінностей і правил, декларованих Конституцією держави як верховної інстанції. Конституційний консенсус обмежується переліком демократичних правил політичної гри і не претендує на узгодженість із приводу основних економічних та політичних питань. Тільки після установаження конституційного консенсусу можна говорити про зниження впливу факторів, які призводять до політико-культурної фрагментації суспільства, й про необхідність зосередження зусиль основних політичних сил на досягненні базисного консенсусу. Його основою в Україні можуть стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів, організоване врегулювання конфліктів та інтеграція країни до західноєвропейського співтовариства націй.

Заміна регіональних установок громадян загальнонаціональною згодою була б небезпечною для сучасної політичної ситуації в Україні. Зважаючи на стійкість почуття приналежності до визначальних соціальних спільнот (якими є регіональні спільноти), будь-яка спроба послабити їх політичний вплив має незначні шанси на успіх. У нетривалій часовій перспективі такі дії можуть призвести до зворотного ефекту – стимулювати єдність всередині регіональної культури, спровокувати насилля, а не загальнонаціональну єдність [20, с. 59]. Тому в Україні потрібно звертатися до можливостей узгодження політичних цінностей, орієнтацій та традицій, якими оперують носії існуючих регіональних політичних культур.

Економічний розвиток, на думку певної частини політологів, є основою життєдіяльності демократичних політичних інститутів, бо завдяки йому відбуваються потрібні для демократії зміни у соціальній структурі та у політичній культурі суспільства [20, с.249]. Тривале економічне процвітання, на думку Р.Інглегарта, може дарувати законність режиму будь-якого типу у промисловому суспільстві. Так, воно може підтримувати життєдіяльність демократичних інститутів, якщо вони вже створені. Однак до того часу, доки економічний розвиток не супроводжується певними зрушеннями у соціальній структурі та політичній культурі, мало ймовірно, що ліберальна демократія може реалізуватися [7, с.1220]. Отже, узгодженість регіональних культур в Україні може бути забезпечена підвищенням темпів економічного зростання, що призведе до формування почуття задоволеності життям у носіїв регіональних культур.

Але поряд з економічним зростанням слід визначити прогресивну дію політичного, культурного, духовного розвитку регіональних соціумів. Саме в політичному житті соціуму як єдиного цілого виявляється його соціально-прагматичний розум, загальна емоційна чутливість, рівень послідовності та інші самостійні творчі компоненти психіки.

Слід звернутися до критеріїв прогресивності в ході розвитку суспільства як певної невідповідної організованої спільноти, що набуває якості органічного системного цілого. Чим вищою є організація соціуму, тим певніше виявляється його єдність, соборність, підпорядковуючи собі різноманітність індивідуальних, групових, регіональних центрів. Не кожному сукупність людей на певній території можна назвати суспільством, а лише таку, члени якої об'єднані спільними інтересами і між собою, і з деяким цілим, що може бути спільною метою або енергетичним джерелом життєдіяльності.

Таким чином, чим вищим є рівень розвитку суспільства, його єдності, тим більшою є міра індивідуальності, свободи його частин – регіонів. Тільки у такій єдиній органічній системі ціле, тобто держава, здатне допомагати нормальному життю і самовираженню структуроутворюючих частин – регіонів.

Відповідно до цього, чим розвинутішим є суспільство, тим конкретнішими, повнішими, стабільнішими є його якісні форми, підтримувані

мірою налагодження внутрішніх обмінних процесів між його структурними компонентами.

Разом із тим, ґрунтуючись на факті полікультурності суспільства, варто визнати, що мирне політичне життя вимагає дотримання таких умов, як цивільна єдність, загальна політика інтеграції країни в соціальному, етнічному, регіональному, правовому планах; створення клімату толерантності, терпимості, міжрегіонального діалогу.

Завдяки цим принципам кожний соціум збереже свою ідентичність, розв'є її, збереже свою регіональну культуру, цінності і традиції і одночасно зробить свій внесок в інтеграцію і консолідацію українського суспільства. Недотримання цих принципів може внести небажані на даному етапі розвитку українського суспільства елементи федералізації.

У перспективі еволюційної трансформації регіонів України на плюралістичній основі можливе виникнення якісно нової, раціоналістичної, активістської, мобілізаційної свідомості та відповідних соціально політичних позицій, здатних вирішальним чином вплинути на структуру регіональної політичної культури.

До можливих напрямів утвердження зазначеної орієнтації можна віднести: вироблення у свідомості людини почуття причетності до процесів регіонального політичного життя; підвищення ступеня зацікавленості суспільними справами; переорієнтацію індивідуальної, традиційно-орієнтованої політичної культури, властивої, на думку Г.Алмонда і С.Верби, “молодим” політичним системам перехідного типу в бік “культури участі”, що передбачає створення складної моделі поведінки, орієнтованої на соціальне партнерство; участь населення у регіональному політичному житті в рамках місцевих спільнот з метою вирішення конкретних проблем, що безпосередньо пов'язані з індивідуальними чи сімейними проблемами; розвиток поширеного в сучасних правових системах права суспільних інтересів, яке передбачає діяльність, спрямовану на проведення правової реформи [23, с.31].

Таким чином, для забезпечення умов сталого розвитку регіональних інтеграційних процесів слід формування регіональних політичних систем спрямовувати на розвиток необхідних властивостей:

- формування національної єдності шляхом створення відповідних політичних інститутів як на рівні регіону шляхом регіональної інституціалізації, так і на рівні держави;

- широке поширення стандартів добробуту й узгодження між політичною, економічною і соціальною структурами регіонів та держави;

- здатність налагоджувати різного роду контакти між регіонами;

- можливість участі, тобто створення цивільної регіональної політичної культури і демократичної регіональної політичної структури.

З огляду на вищезазначене, слід акцентувати увагу на тому, що реалізація ідеї міцної незалежної української держави неможлива без зміцнення усіх її складових, у тому числі й регіональних. Тут можна виходити також із загальної тенденції демократизації суспільних процесів в Україні, що відкриває перспективи для “справжньої” свободи всіх його індивідуальних, групових, у тому числі й регіональних суб'єктів як передумови формування громадянського суспільства. Процес регіональної інституціалізації детермінований низкою факторів політико-економічного, юридично-правового і соціально-культурного характеру, які зумовлені складними процесами, що знаходять свій прояв у сучасному українському суспільстві.

Зазначене дає можливість виділити такі характерні риси, притаманні сучасній регіональній політичній еліті, як наявність номенклатурних витоків, посилення ролі виконавчої вертикалі, переважне використання неформальних каналів лобювання як найбільш впливових на процес прийняття політичних рішень, як закритість еліти для її нових членів, об'єднання економічної та політичної еліт у регіоні, з деякими відмінностями, що обумовлені місцевою специфікою.

Також вищесказане спонукає до висновків про особливості регіонального політичного життя в Україні, що впливають на процеси регіонального розвитку:

- 1) панування центру;
- 2) нерозчленованість політичних і економічних, соціальних і духовно-ідеологічних відносин;
- 3) недостатньо активний рівень регіонів;
- 4) надмірна концентрація політичної влади і ресурсів у руках олігархічної влади;
- 5) вплив місцевих національних, економічних і політичних структур на середовище регіону;
- 6) недостатньо активна державна регіональна політика.

Ключовим принципом при формуванні нової парадигми регіональної політики України, на нашу думку, є визнання регіональності українського суспільства. Така регіональна розмаї-

тість суспільства, поряд із культурною, релігійною і мовною, має бути визнана як позитивний фактор, що забезпечує його духовне, економічне

багатство й розвиток, а регіональні утворення повинні розглядатися як невід'ємна частина суспільства.

1. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К., 1997. – 156 с.
2. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Видавничий центр "Академія", 1999. – 240 с.
3. Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. д.ю.н., проф. В.Б.Авер'янова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 432 с.
4. Дзюба І. Україна перед сфінксом майбутнього: Лекція в університеті "Києво-Могилянська академія", 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. – 2001. – №2. – С.70–84.
5. Донченко О. Архетип психосоціальної еволюції поглядів з погляду політичного менеджменту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №2. – С.51–66.
6. Енциклопедія етнокультурознавства / Ю.І.Римаренко, В.Г.Чернець та ін.; За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2000.
7. Inglehart R. The renaissance of political culture // American Political science review. – 1988. – Vol. 82. – №4. – P. 1203–1230.
8. Картунов О.В. Націоналізм: пошуки нових концептуальних підходів // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи / Міжнародна науково-практична конференція. – К., 1995.
9. Концепція державної регіональної політики України. Проект (Верховна Рада України, листопад 2000 р.).
10. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С.69–88.
11. Лейпхарт А. Демократія в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.
12. Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б. та ін. Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник. – К., 1997.

13. Михальченко М.І. Становлення нових політичних інститутів і національно-державний розвиток України // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / За ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.
14. Нагорна Л. Політична культура в контексті національної безпеки // III Міжнародний конгрес українців: Оповіді та повідомлення. Політологія. Етнологія. Соціологія. – Харків, 1996. – С.264–268.
15. Орачева О.И. Региональная идентичность: миф или реальность? // Региональное самосознание как фактор формирования политической культуры в России: Материалы семинара / Под ред. д.и.н., проф. М.В.Ильина, к.г.н. И.М.Бусыгиной. – М., 1999. – С.36–43.
16. Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В.Горбатенко; За ред. Ю.Шемшученка, В.Бабкіна, В.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
17. Політологія: Навчально-методичний комплекс. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.
18. Поліщук І. Українська ментальність у контексті процесу державотворення: Дис. канд. політ. наук 23.00.02. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. – 23 с.
19. Рубцова Т.М. Формування суб'єктності регіону – ознака демократизму // Регіональна політика в Україні: стан та перспективи розвитку. Г.І.Мостовий. – Харків, 2000. – С.117.
20. Рукавишников В., Халман Л., Эстер П. Политические культуры и социальные измерения. Международные сравнения. – М.: Совпадение, 1998. – 368 с.
21. Taylor Ch. Sources of the Self. The Making Of the Modern Identity. – Cambridge, 1996. – P.43.
22. Указ Президента України: Про Концепцію державної регіональної політики від 25 травня 2001 року, №341/2001.
23. Fukuyama, F. 1999. Second Thoughts. The Last Man in a Bottle. – The National Interest, Summer.

V. MARCHUK

POLITICAL CULTURE AND ITS ROLE IN THE PROCESS OF CONSOLIDATION OF UKRAINIAN NATION (REGIONAL VIEW)

The author's opinion of the key principle at formation new way of regional policy of Ukraine is a recognition of reginality of the Ukrainian society and consideration of the given fact as values. Such regional variety of a society both with religion and language, should be recognized as the positive factor, which provides its spiritual, economic riches and development, and the regional formations should be considered as the integral part of the society.

Key words: political culture, Ukrainian society, regional variety, regional policy.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ДЕМОКРАТІЇ

УДК 324

ББК 66.037

Ігор Доцяк

УКРАЇНСЬКІ ВИБОРИ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті аналізується вплив виборів на трансформацію політичної системи України. Обґрунтовується думка про виборчу поведінку як основний вид політичної активності для більшості громадян. Прослідковується динаміка виборчого процесу під час виборів Президента України 2004 року.

Ключові слова: трансформація, вибори, виборча поведінка, політичні партії.

Сучасна політична система України перебуває у стадії трансформації, що характеризується діями щодо безпосереднього її конститування, а також активного відтворення основних компонентів та ознак. Т.Заславська під трансформацією розуміє поступове і відносно мирне (не пов'язане з радикальною зміною правлячих еліт), але разом із тим глибоке і порівняно швидке перетворення суспільства, обумовлене, в першу чергу, не зовнішніми чинниками, а внутрішніми потребами системи [1, с.6]. Вивчення такого періоду пов'язане з аналізом, чому одні політичні системи успішно трансформуються в демократичні, а інші – ні. У політології існують різні підходи щодо дослідження трансформаційних процесів. Один із засновників транзитивного аналізу Д.Растоу [2, с.25] виділяє три фази переходу до демократії: а) підготовча фаза, яка характеризується серйозним конфліктом у середині політики; б) фаза прийняття рішень, коли здійснюється вибір альтернатив, які включають розробку і свідоме прийняття демократичних правил; в) фаза звикання, коли політичні процедури та інститути поступово закріплюються і утверджуються в суспільстві в якості демократичних. Цей підхід дає можливість прослідкувати окремі стадії політичної трансформації і врахувати, що демократія є не просто набором стандартних правових процедур, а результатом соціальної практики. Г.О'Доннел і Ф.Шміттер [3, с.38] основну увагу звертають на послідовну інституціоналізацію змін і виділяють три стадії переходу до демократичної політичної системи: лібералізацію, демократизацію і соціалізацію. Під лібералізацією вони розуміють процес інституціоналізації громадянських свобод без трансформації владного апарату. Виникає так звана опікунська демократія, при якій політична система знаходиться під опікою влади. Демократизація являє собою політичну зміну,

яка відображає спільне компромісне рішення демократично настроєних сил. На другій стадії змінюється структура влади, оскільки опозиція одержує доступ до прийняття рішень.

Соціалізація громадян – завершення стадії перехідного періоду. Під час нього громадяни засвоюють нові норми і цінності. Такий підхід дає можливість прослідкувати зміни в системі формування влади та її здійснення. Виходячи з названих моделей, можна, на нашу думку, виділити такі стадії трансформації політичної системи України: а) лібералізацію політичного життя. Відбувається інституціоналізація громадянських свобод і контрольоване привідкриття режиму. У цей час відбуваються перші вибори на альтернативній основі; б) затвердження суверенітету. Формуються виборні політичні органи, закладаються основи для політичних та економічних перетворень; в) демократизацію. Змінюється структура влади, опозиція одержує доступ до прийняття рішень; г) соціалізацію. Відбувається засвоєння громадянами нових норм та цінностей, звикання до нової системи відносин. У ході демократичного процесу формується організована система освіти і виховання, орієнтована на нові цінності.

Перебіг виборчої кампанії по виборах Президента України 2004 року та її результати дозволяють стверджувати про розвиток етапу демократизації політичної системи України. Подальші перетворення будуть визначатися впливом таких чинників, як:

- діяльність органів влади різних рівнів;
- розвиток соціально-економічної ситуації в країні;
- вплив міжнародних фінансових і політичних інституцій та урядів країн Заходу, політика Росії щодо України;
- рівень соціальної, передусім політичної, активності громадян.

Усі вони взаємопов'язані та взаємозалежні. Предметом нашого дослідження є аналіз впливу інституту виборів на динаміку суспільно-політичних трансформацій України.

Демократії, як формі організації політичної системи, повинні відповідати демократичні вибори. Вони мають складну структуру, яка визначається принципами виборів та певними принципами організації виборчого процесу (рис.1.1).

Вибори, в їх демократичному розумінні, пов'язані, по-перше, з формуванням законодавчої бази, яка їх регламентує, та ефективним механізмом реалізації законів і контролю за їх дотриманням; по-друге, з електоральною культурою самих виборців, що дає можливість їм здійснювати свідомо волевиявлення і обмежує можливість різноманітного маніпулювання з боку політичних сил, органів влади, адміністрацій підприємств чи закладів та засобів масової інформації.

ДЕМОКРАТИЧНІ ВИБОРИ

Принципи виборів	Принципи організації виборів
<p>1. <i>Загальність</i> – усі громадяни, незалежно від статі, раси, класової чи національної приналежності, мови, рівня доходів, освіти, конфесій чи політичних поглядів, мають активне (в якості виборця) і пасивне (в якості кандидата) право на участь у виборах.</p> <p>2. <i>Рівність</i> – кожен виборець має лише один голос, який оцінюється однаково, незалежно від приналежності тій чи іншій людині.</p> <p>3. <i>Таємність</i> – рішення конкретного виборця не повинно бути кому-небудь відоме (закрита процедура голосування).</p> <p>4. <i>Пряме голосування</i> – приймає рішення безпосередньо стосовно конкретного кандидата на виборну посаду, між виборцями і кандидатом немає яких-небудь інстанцій, що є посередниками в їх волевиявленні.</p>	<p>1. <i>Свобода виборів</i> – відсутність політичного, адміністративного, соціально-економічного, психологічного та інформаційного тиску на виборців, активність кандидатів і організаторів виборів.</p> <p>2. <i>Наявність вибору</i> альтернативних кандидатів.</p> <p>3. <i>Змагальний</i> і конкурентний характер виборів.</p> <p>4. <i>Періодичність</i> і регулярність виборів.</p> <p>5. <i>Рівні можливості</i> політичних партій і кандидатів, перш за все приблизна рівність їх матеріальних та інформаційних ресурсів.</p>

Рис. 1.1. Структура демократичних виборів.

Законодавчу основу, що визначає виключну роль народу у здійсненні державної влади, проголошує ст.5 Конституції України: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади і місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу” [4, с.5].

Демократичність виборів визначається рівнем демократичності політичної системи. Але тут можна простежити і зворотний зв'язок, теорію якого для аналізу суспільних систем використав Е.Тоффлер [5, с.271]. Вибори здійснюють зворотний вплив на політичну систему суспільства. Цей зв'язок може бути позитивний або негативний. Позитивний – прискорює динаміку змін, які відбуваються, посилюючи

трансформаційні процеси. Негативний зв'язок, навпаки, консервує існуючий порядок і зупиняє зміни, сприяє утвердженню авторитарних проявів у політичній системі. Навіть відмова від проведення виборів негативно впливає на суспільні зміни. Так, процес демократичних суспільно-політичних перетворень в Україні був у значній мірі утруднений відмовою від дострокових демократичних виборів у 1991 році, що не дало можливості принципово оновити владу. На відміну від країн Балтії, зміни політичної еліти, що була б адекватною принципам змін в основах державності й моделі суспільного розвитку, не відбулося [6, с.6]. Отже, вибори є важливим чинником трансформації політичної системи. Така трансформація передбачає сутнісні, глибинні, системні зміни в цілому суспільстві, побудову принципово нових політичних, соціальних, культурних та економічних відносин. Саме через волевиявлення виборців проявляються політичні потреби системи, соціально-політична практика виборчої активності закріплює зміни, надає їм незворотного характеру.

Особлива роль виборів у зміні політичної системи полягає ще й у тому, що для більшості громадян України це чи не єдина форма політичної участі, через голосування вони отримують можливість впливати на державну владу. Саме в період виборів влада змушена долати свою відособленість від народу і робити спробу заручитись його підтримкою. При всій потужності адміністративного контролю над усіма сферами суспільного життя влада не здатна повністю контролювати волевиявлення громадян. Серйозний імпульс щодо прискорення трансформаційних процесів був отриманий на парламентських виборах 2002 року. Незважаючи на всі недоліки і порушення, що були на них, ці вибори були значним кроком уперед. Міжнародна місія спостереження за виборами ОБСЄ відзначила активну участь громадянського суспільства у виборчому процесі. Дуже обнадійливо було бачити, як багато українських громадян і неурядових організацій працювали, щоб вибори були прозорими [7, с.2]. Вибори засвідчили потребу українського суспільства у прискоренні процесу перетворень та його незворотному характері. Уперше найбільшу підтримку одержали політичні сили, які задекларували зміну політичної та економічної систем суспільства. Істотно зменшилась підтримка комуністів та більше половини електорату виявили

свою недовіру владі як корумпованій та неефективній. Саме ці вибори підготували ґрунт для подальших трансформацій. Якщо в цей період громадяни були ще не готові до захисту свого права вибору через масові акції протесту, то під час виборів Президента України 2004 року така готовність була сформована і проявилась у повній мірі. Порушення прав громадян на вільний вибір, як визначальну цінність демократії, мобілізувало політичну активність, яка вилілась у “помаранчеву революцію”.

Саме в контексті виборчого процесу в сучасній політичній думці відбувається зміна парадигми революції. Події, які пройшли у пост-соціалістичних країнах, заставили по-новому підійти до оцінки цього феномена. До розпаду світової системи соціалізму підходи щодо суті революції були суперечливими. Марксистське розуміння полягало в ідеалізації революції як “локомотива історії”. Використовуючи насильницькі засоби, вона швидко і радикально руйнує існуючий суспільний лад і створює умови для побудови більш досконалого. Домінування ідеї насилля, а також практика революцій, що існувала до середини ХХ ст., викликали несприйняття і критику революцій в західній політичній думці [8, с.666].

Революційним змінам протиставлялись еволюційні, які на основі ненасильницького характеру були більш ефективними й етичними. Проте, починаючи з “оксамитової революції” 1989 року в Чехословаччині, в суспільній свідомості відбувається еволюція розуміння революції. Вона починає розглядатись як суспільно-політичні зміни, що відбуваються за рахунок мобілізації масового соціального руху, виключно мирним шляхом (проте широко використовуючи саму загрозу застосування насилля). Формується позитивне сприйняття таких революцій у світової громадськості. Навіть для того, щоб виділити їх особливість, вони по-новому класифікуються. На відміну від попередніх революцій, які фіксувались у просторово-темпоральних межах (Велика французька революція 1789 року, Лютнева революція 1917 року і т.д.), ці революції іменуються через символічні означення: “оксамитова”, “революція троянд”, “помаранчева революція”. Це підкреслює їх ненасильницький характер та прогресивний статус у суспільно-політичному розвитку. Всі “новітні” революції виникають у контексті виборчого процесу на основі мобілізації політичної активності громадян.

Фальсифікація результатів виборів владою призводить до формування масових політичних рухів, які цю владу і змішують. У перехідних суспільствах право вільного вибору сприймається громадянами як визначальна і базова цінність демократії, її обмеження чи порушення викликає радикальне несприйняття і спричиняє виникнення масових суспільних рухів. Звичайно, розвиток таких революцій формується під впливом національних, ментальних, соціально-економічних та геополітичних чинників і потребує окремого й більш глибокого дослідження.

Висока політична активність громадян України під час виборів Президента здійснила суттєвий вплив на динаміку та характер демократичних трансформацій у політичній системі. Проте, на нашу думку, радикальний розкол у електоральних пререференціях окремих регіонів України, загроза сепаратизму значно обмежили радикалізм і глибину змін, які відбулись.

Вибори до Верховної Ради України 2006 року повинні дати відповідь на ряд суспільно-політичних викликів:

- чи буде закріплено незворотність демократичних змін та європейських пріоритетів розвитку;

1. Заславская Т., Шабанова М. Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность. – 2001. – №5.
2. Раствоу Д.А. Переход к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – №5.
3. O'Donnel G., Schmitter Ph. Tentative conclusions about uncertain democracies / Transitions authoritarian rule: prospects for democracy. – Baltimore, 1, 1986. – Book 4.
4. Конституція України. – К., 1996.

- чи реалізується сценарій реваншу сил, які програли на виборах;

- чи не призведуть діяльність влади та розвиток соціально-політичної ситуації до розчарування громадян у політиці, а значить, до зростання абсентеїзму.

Реалії сучасного політичного життя породжують багато запитань та претензій до ефективності і демократичності теперішньої влади, яка утвердилась за рахунок безпрецедентної для України політичної активності громадян. Тільки розвиток громадянського суспільства, його контроль за владою зможуть закріпити і продовжити демократичні суспільні трансформації.

Таким чином, на сучасному етапі трансформації політичної системи України визначальним чинником стають вибори. На результати виборів впливатимуть соціальні, економічні, культурні характеристики суспільства, геополітична ситуація та рівень політичної активності громадян. Свідомий і відповідальний електоральний вибір сприятиме засвоєнню громадянами демократичної політичної культури. Незворотність суспільних змін якраз і визначається утвердженням демократичної соціальної практики.

5. Тоффлер Е. Третья хвиля. – К., 2000.
6. Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні // Політична думка. – 2002. – №1.
7. Могло б бути краще // Дзеркало тижня. – 2002. – 6 квітня.
8. Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І.Макліна й А.Макмілана; Пер. з англ. – К.: Основи, 2005.

I. DOCYAK

UKRAINIAN ELECTION IN A SYSTEM OF THE SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS

This article analyses the influence of the electoral process on the social and political transformations of Ukraine. The conclusion of the election as the most important transformation cause which influences essentially on the dynamics and the character of the transformation changes is made.

Key words: *transformation, elections, electoral behavior, political party.*

УДК 323.212
ББК 66.011.6

Василь Климончук

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ ЯК СКЛАДОВА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Досліджуються особливості формування духовних та громадянських цінностей в Україні на сучасному етапі. Виводяться основні критерії, формотворчі основи, зміст нових духовних орієнтирів суспільства.

Ключові слова: *демократія, духовні цінності, громадянське суспільство, український контекст.*

Уся історія людства – це проблема постійного вибору. І чим більше ускладнювалися суспільні відносини, їх якісні видозміни та розвиток, тим інтенсивніше змінювались і сам характер, умови, зміст вибору. Визначальним символом, що обумовлює подібну динаміку людської активності, є система цінностей. Можна узагальнено констатувати, що цінності схеми у будь-який час і будь-якій моделі суспільства були свого роду тією синхронною основою, що, по-перше, визначала певну межу досягнутого людством рівня розвитку, що “відкладалося” в адекватних алгоритмах вартісних узагальнень; по-друге, окреслювала перспективні можливості розвитку соціальної, політичної, духовної, економічної та інших систем, виступаючи свого роду параметрами (векторами) поступу; по-третє, слугувала своєрідною системою критеріїв гуманістичного спрямування самого розвитку.

Таким чином, система цінностей є тим фактором, що дає можливість характеризувати рівень розвитку (історичний, цивілізаційний, культурний, соціальний, політичний, духовний тощо) суспільства загалом, потенційні можливості його прогресування, стан сформованості суспільно-політичних ідеалів.

Уся історія людства – це також пошуки людиною причин: причин як самих себе, так і світу цього і всіх його явищ. Глибина й ефективність цих пошуків залежні від рівня свідомості як окремих народів, так і всього людства загалом. Чим глибше людина проникала в сенс свого буття й оточуючого світу, тим більше вона починала розуміти факт існування першопричин. Формування цінностей тісно пов'язане з неперервним пошуком людиною детермінантних основ свого існування і свого роду, культивуванням, “відсіюванням” і збереженням як се-

лекціонуванням найбільш культурно та цивілізаційно значимих основ життя, а також визначається самими історичними фазами розвитку людської свідомості. Виходячи із запропонованого В.Лапіном поняття, що “цінності” – ... узагальнене уявлення людей про мету і норми своєї поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано відображають сенс культури окремого етносу і всього людства загалом” [5, с.5], можемо погодитися, що цінності – це мета і норми поведінки, але можна зробити висновок, що вони себе не вичерпують. Адже коли ми досліджуємо такі складні сфери людського життя, як політику, економіку, духовність, особливо в сучасних умовах, станах її існування, ми все частіше маємо справу з феноменами “інформація”, “інтуїція” тощо, що вказують на існування цінностей політичного, духовного, економічного характеру не обов'язково в їх поведінковій формі та змісті.

Отже надалі спробуємо обґрунтувати те, що проблема цінностей як на рівні особи, так і на рівні суспільства тісно пов'язана, можна сказати, обумовлена пошуком і, відповідно, уявленням людини, народу стосовно причини буття, причин прогресування як духовних, так і практичних умов життя, відповідно до предмета нашого дослідження, екстремовавши ці пошуки на проблему визнання духовних цінностей як основи становлення громадянського суспільства.

Проблема цінностей – це проблема життєвих орієнтирів людини, соціуму, народу, вибору теми політичних, моральних та інших пріоритетів, підстав і засад свого буття. Тому ціннісний (аксіологічний) є одним із найпродуктивніших принципів пізнання народу, його минулого і теперішнього, його матеріальної і духовної культур. Система цінностей народу, як дзеркало,

відбиває ступінь його духовного багатства, місце і роль у світовому прогресі, ступінь цивілізованості.

На думку багатьох дослідників, які займаються вивченням природи цінностей та їх різновидів, стан аксіології бажає кращого, особливо з огляду на значення цінностей серед інших соціальних феноменів. Наприклад, Д.Леонт'єв, який досліджував сучасний стан аксіології, стверджує: “У науках, які мають справу з ціннісною проблематикою, поняття цінність не займає місце, яке хоча б приблизно відповідало його реальній значимості” [6, с.12].

На думку відомого сучасного філософа А.Івіна: “Під цінністю розуміється будь-який предмет будь-якого інтересу, бажання, устремління і т. д.” [4, с.12]. Схоже, такої думки дотримуються автори “Робочої книги соціолога”, які стверджують: “Соціальною цінністю може бути будь-який об’єкт (матеріальний чи ідеальний) у випадку, якщо він слугує фокусом устремління, бажанням груп чи окремих осіб, розглядається як важлива умова існування” [9, с.15].

Виходячи з цього, в ролі цінностей можуть виступати будь-які предмети, будь-які речі (як матеріальні, так і соціальні за своїм субстратом).

Інше бачення поняття у В.Супруна: “Цінності це є стійке переконання в тому, що певний тип поведінки (дій) більш значимий (бажаний) в існуючому типі культури чи в культурному континіумі. Цінності існують у соціальній свідомості й інтерналізуються індивідом...” [10, с.162].

Н.Смелзер убачає в цінностях “переконання відносно цілей, які поділяються в суспільстві, до яких людина повинна прагнути, і основних їх засобів досягнення (термінальні, інструментальні цінності)” [7, с.18]. Таким чином, з огляду на подані на розгляд підходи можна зробити висновок про існування двох трактувань феномена цінностей. Перший доводить, що в якості цінностей виступають різноманітні предмети, будь-які речі (як матеріальні, так і соціальні за своїм субстратом), тобто цінності перш за все як щось іманентне.

Другий підхід (В.Ленін, Н.Смелзер) акцентує увагу на цінностях як явищі трансцендентного характеру, що притаманне перш за все внутрішньому світові людини – прояв її психіки: погляди, уявлення, переконання.

Непростий, трагічний шлях розвитку України відбився не лише на матеріальному та

соціально-політичному становищі нашого народу, але й на духовній культурі. Уже сьогодні важко заперечити і не можна визначити, що Україна в період кінця XVI – початку XVIII ст. переживала свою, хоча й дуже коротку епоху Відродження. М.Грушевський вважає, що ця епоха тривала в 1580–1610 рр., і називає її культурно-національним відродженням [1, с.232].

І саме цей період пов’язаний з досить інтенсивним формуванням цінностей гуманізму (в межах власної “ретрансляції” етичних релігійних принципів у світське життя, у владні відносини чи сприйняття нових ідей з уже буржуазної Європи). Саме гуманістичні ідеї сформували основну на довгі часи ціннісну ідею національного визволення.

Подібні ідеї громадського гуманізму знаходимо вже у творах діячів Острозького культурно-громадського гуманізму, насамперед Г.Смотрицького, Х.Євневича, М.Пешковського, Л.Зизанія, Д.Наливайка та інших відомих подвижників культурно-національного відродження.

У межах такої доктрини осмислення ідеї і цінності свободи формуються державницькі ідеали на ґрунті становлення етнічної чи національної самосвідомості. Лише в XIX ст. ці попередньо окреслені ідеали артикулюються в глибоко осмислюючу систему. Таку первинну, артикуляційну дію щодо цінностей здійснюють видатні духовники української нації: Т.Шевченко, М.Драгоманов, М.Костомаров.

Нація, державність, свобода, справедливість, традиція, культура, релігія, демократія – ось ті системи, визначальні політично-культурологічні цінності, що систематично утвердилися у XIX сторіччі.

Для М.Грушевського цінності, що лежать в основі інституалізації, не є суто матеріальними. Демократичні права і свободи. “ідеї національної згоди й гармонії”, почуття тих великих моральних вартостей, які має здійснити Україна у своєму житті, щоб внести їх у життя людства, повинні бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, чуттям і уявою громадянства ..., щоб воно стало його релігією. Його найвищим добром [14, с.159].

Так само М.Грушевський виводить у своїй концепції історії значення основних цінностей, в яких своєрідно переплелися духовні і матеріально-субстратні начала людського життя – “землі і волі” як чинників “соціально-політичної інституалізації”. А тому, на його дум-

ку, основні підвалини українського життя – це ідея боротьби “за землю і волю” [2, с.34].

Проблема осягнення ціннісних визначень політичного, соціального, культурного буття хвилювала і примушувала весь час до себе повертатися і великого українського гуманіста І.Франка. Започатковуючою основою для нього стає така цінність, як “національний ідеал”.

У трактуванні І.Франка “національний ідеал” – це всезагальний багатогранний духовний феномен, який впливає з буття народу і всебічно охоплює це буття у всіх його проявах та вимірах у духовно мисленому визначенні, що постає перед суспільством як вірогідна, теоретично вмотивована перспектива його розвитку.

“Національний ідеал”, за І.Франком, – то могутня духовна сила в боротьбі народу за свободу, справедливість. “Без далекоїдучих і ясних ідей, – відзначає І.Франко, – немає нині ані писателя, ані, тим менше, доброго політика, – а таких провідних ідей у першій ліпшій хвилі на дорозі не знайдеш, – вони мусять бути витворені життям, викормлені сердечною кров’ю народу, вони є його найдорожчою і найсвятішою скарбницею” [12, с.219].

Щодо ідеалу української національної державності, то він має глибокі коріння у княжій добі, у всенародній національно-визвольній боротьбі українського народу часів Хмельниччини, він зафіксований у народній творчості, художній літературі (Шевченків образ “своєї хати”, в якій “своя правда, сила і воля”). Але цей ідеал виступав у формі мрії, сподівання, віри. Коли ж спочатку XX ст. з’явилися умови для його реалізації, то з романтичної мрії він перетворюється на програмну вимогу “самостійної України” з боку учасників українського визвольного руху. Ідея національної державності стає для них пріоритетною в системі ціннісних орієнтацій [3, с.19].

Стратегічний курс нашого суспільства на духовне відродження актуалізує саму проблему духовності як феномена культури. Традиційно духовність вважалася сферою релігійного світосприйняття, яке єднає з Богом, як релігійне

почуття. Християнство розвернуло в діаметрально протилежному напрямку світ попередніх цінностей, принесло зі собою нові життєві орієнтири [8, с.150]. Людина починає виділяти себе з навколишньої природи, звільняється від погляду на себе як на річ серед інших речей природи, відкриває власну духовну суть і на неї переносить увагу. Вона починає усвідомлювати свій духовний світ як дещо їй одній належне і як те, що відрізняє її від інших.

Водночас релігія може справляти неоднозначний вплив на спрямованість й інтенсивність будь-яких політичних процесів у державі: з одного боку, надавати гостроти проблемам, з іншого, – навпаки, зменшувати їх соціальну напруженість, роз’єднувати або ж об’єднувати людей у боротьбі за владу, за ідею, суспільну цінність тощо [11, с.66].

Україна як християнська держава відповідно до своєї історії могла б, будуючи громадянське суспільство, базувати освітню концепцію громадянства на засадах християнських чеснот, оскільки християнські ідеали – найближчі для світогляду і ментальності українця, у них чи не найпоєднаніше відображені ідеї добра, терпимості, що зведені в ранг найвищих людських цінностей [13, с.401].

Для демократичних держав, яким притаманне розвинуте громадянське суспільство, найголовнішою цінністю є особистість, права людини, особистісна самореалізація, політичні свободи тощо. У сучасній Україні головною передумовою становлення громадянського суспільства слід вважати формування людини нового типу, визначальними характеристиками якої є такі духовно-ціннісні орієнтації, як свідомість, чесність, толерантність, людяність, дисциплінованість, здатність до духовно-патріотичних переживань. Саме такі якості особистості покликані створити фундаментальні засади громадянського суспільства, які забезпечать вільний розвиток асоціативного життя, децентралізацію державної влади, безконфліктне розв’язання суспільно-політичних проблем.

1. Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні. – К.: Наукова думка, 1990. – 248 с.
2. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. – К., 1920.
3. Духовні цінності українського народу. – К.– Івано-Франківськ: Плай, 1993.
4. Івін А. Основание логики оценок. – М., 1983.

5. Липин Н. Модернизация базовых ценностей // Социологические исследования. – 1996. – №5.
6. Леонт'єв Д. Ценность как междисциплинарное понятие // Вопросы философии. – 1996. – №4.
7. Леонт'єв Д. Ценность как междисциплинарное понятие // Вопросы философии. – 1996.
8. Макарий Евипетский. Духовные беседы. – М., 1994.

9. Рабочая книга социолога. – М., 1983.
 10. Супрун В. Ценности и социальная динамика // Наука и ценности. – Новосибирск, 1987.
 11. Стадніченко О. Релігія. Місце в побудові громадянського суспільства // Віче. – 2004. – №12.
 12. Франко І. Наш погляд на польське питання // Збірник творів у 50-ти томах. – К., 1986. – Т.45.

13. Філічук Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002.
 14. ЦДДА України у м. Львові. – Ф. 401 4т.Ок. 1, спр.48 (редакція журналу “Літературно-науковий вісник”. Статті, рецензії, огляди та ін. наукові праці Грушевського з філософії, соціології та естетики, а також джерелознавства).

V. KLYMONCHUK

SPIRITUAL VALUES AS A PART OF DEVELOPING OF THE CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

The peculiarities of the formation of the spiritual and public values in modern Ukraine are analyzed. The main basikal points and the contents of the new spiritual values of the society are shown.

Key words: *democracy spiritual values civil society ukrainian context.*

УДК 323.1+165.12
ББК 66.05

Оксана Терешкун

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ НАЦІЇ І ЕТНІЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ

У статті досліджується складний і суперечливий процес формування політичної свідомості сучасного українського суспільства, окремі соціальні групи якого самоідентифікуються за етнокультурним і громадянсько-державним критеріями. Останній, на наш погляд, є основою становлення нової політичної самосвідомості нації.

Ключові слова: *політична свідомість, етнічна самоідентифікація, політична нація, українське суспільство, етнокультурні критерії.*

Період становлення сучасної української нації збігається з набуттям рівних політичних прав усіх етнічних спільнот, які юридично стали громадянами України. Так склалося, що побудова незалежної української держави певною мірою поставила перед науковцями проблему співвідношення національної свідомості та етнічної самоідентифікації. Радянська доба не знала, по суті, національного життя в його певному обсягу, воно не вирізнялося національним обличчям і політичною національною свідомістю. Нації, які перебували у складі СРСР, були значною мірою інтернаціоналізовані та ідеологізовані атеїстичним світоглядом. Представники різних соціальних верств українського етнічного організму, як і інші, не самовизначилися політично як нації, легко й швидко асимілювалися. Соціальним різновидом культурно-мовної асиміляції є так зване російськомовне населення східного й південного регіонів України.

Цей поділ українського народу набув політичного забарвлення під час виборчої кампанії.

Політичний дискурс про статус української й російської мов визначився новим смислом і певною мірою через публічні обіцянки деяких кандидатів на пост Президента України, що легітиміє систему російського культурно-мовного домінування. Політичні настрої корінного українського етносу збурилися від того, що Росія може знову панувати в Україні. Російськомовне населення східного регіону може скласти реальну опозицію національному рухові України до цілковитої незалежності від Сходу й Заходу. Політична проблема зміцнення національної державності України впливає саме з цього останнього моменту. Як бачимо, існує проблема подальшої культурно-мовної асиміляції частини українського населення. Визначити й дослідити цю проблему – важливе завдання політологів.

Пізніше чи раніше вирішення проблеми формування національної політичної свідомості українського народу стане гострим перед державою, політичними партіями. У ході пошуків

досконалішої стратегії вирішення цієї проблеми перед ученими постала нагальна потреба її дослідити. Серед учених, які займалися даною проблемою, слід виділити О.Бочковського, Т.Масарика, Ю.Липу та сучасних дослідників – О.Білого, Т.Грищенка, О.Дергачова, Б.Кравченка, С.Макеєва, Н.Костенко, М.Панчука, В.Полохала, М.Рябчука, М.Томенка, Р.Шпорлюка.

За умов розгортання політичної боротьби за владу, посилення значення політичної самосвідомості нації й відповідальності набуває актуальності теоретичне обґрунтування ідеї громадянського суспільства, покликано зберігати й зміцнювати демократичні інститути та забезпечити формування сучасної української нації. Вищим рівнем політичної культури, згідно з теоретичними розробками політологів США, є активна участь громадян у демократичних інститутах. Оскільки в Україні громадянами є представники різних етнічних спільнот, то конкретним проявом їх національної постмодерної ідентичності є громадянська самоідентифікація з державою. Адже саме вона дає змогу усвідомити представниками всіх етнокультурних груп свою політичну ідентичність. Розроблена К.Аленем та Ю.Габермасом концепція сучасної комунікативної спільноти передбачає вимоги демократичного дискурсу для зміцнення спільних інтересів і забезпечення передумов для сучасної “політичної генерації” [1; 2]. Отже, зрозуміти роль демократичних цінностей і громадянського суспільства у становленні нової української нації можна лише в контексті історичного розвитку в межах змін у системі ідей, ідеалів, цінностей та геополітичних умов.

Предметом цього дослідження є зв'язок між формуванням політичної свідомості сучасної української нації й етнокультурною самоідентифікацією окремих соціальних груп.

Система національних цінностей, що формувалася наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст., базувалася на основі прагнень етнокультурних спільнот визволитися з-під гніту імперських держав. Саме в цьому контексті національно-визвольний рух ставив за мету утвердити дві головні складові етнічного життя: по-перше, політично легалізувати культурно-мовну спільноту; по-друге, юридично закріпити право етнічної спільноти на своє життєзбереження. У такому ракурсі українська національна ідея стала світоглядним орієнтиром найбільш три-

валої за історичним часом доби, яка запліднювала національну самосвідомість українського народу. Ця ідея не могла бути незалежною від розвитку суспільства, утворюючи стрижень політичної самосвідомості української нації. Згідно з цією ідеєю, національна українська держава є найвищою цінністю.

У цьому контексті українська мова, яка стала державною, на думку вчених, є корінною ознакою нації. Водночас Й.Нойман, Е.Ренан, М.Вебер та інші дослідники вважають, що поняття нації значно ширше за мовно-культурну єдність. У сучасних умовах усвідомлення й почуття громадянської ідентичності виражається в тому, що представники різних етнокультурних груп осмислюють свою приналежність до держави Україна і перетворюють свої етнічні почуття у громадянські. Отже, громадянська самосвідомість українського суспільства як феномен духовної культури сприяє розвитку її до політичної свідомості.

У політичній свідомості нації вибудовується ієрархія цінностей, виходячи з їх значущості та поведінкових нормативів. До того часу, поки українська нація не мала своєї суверенної держави, національна ідея посідала у політичній свідомості домінуюче значення. Вона мала характер категоричного імперативу, за яким повинні були жити українські націонал-патріоти. На нашу думку, тип особистості націонал-патріота з подібними характеристиками та системою світоглядних цінностей справедливо розцінювався як базовий для національної самосвідомості. З іншого боку, утвердження української національної державності потребує нових ідей, які б переорієнтували національну політичну свідомість. Зрозуміло, що саме через те, що українська національна ідея в період до прийняття Конституції стала в системі цінностей побудови української національної держави провідною, то після набуття чинності конституційних норм формується новий базовий тип політичної свідомості українського суспільства. До переліку вищих базових цінностей слід віднести конституційні норми становлення громадянського суспільства і демократичної правової держави.

Багато дослідників визнають, що в західному регіоні національно-патріотичні почуття українського народу зміцнюють національну політичну свідомість, тоді як у східному і південному регіонах значною мірою зберігся

маргінальний тип особи. Внаслідок того, що українська держава визнала єдиною державною мовою українську, російськомовне населення східного і південного регіонів певною мірою зазнало соціально-психологічного стресу, внаслідок якого формувалася амбівалентна особистість із відповідними політичними орієнтаціями і цінностями. Світоглядна свідомість цієї частини українського суспільства була глибоко вражена соціалістичною атеїстичною ідеологією, яка характеризувалася недостатнім виокремленням національних начал, стихійним колективізмом та потягом до зрівняльної справедливості, схильністю до державного патерналізму. Початок капіталізації в Україні, а згодом глибока економічна, фінансова і політична криза найбільш дошкульно вдарили по рівню соціального життя індустріальних регіонів. Це сприймалося частково як наслідок націоналізації державного життя.

Звернімо увагу на те, що національно-патріотична політична свідомість населення західного регіону та соціалістично-атеїстична східного й південного продовжували існувати та взаємовпливати в межах політичної боротьби різних сил за владу. Панівні політичні сили України у боротьбі за владу використовують відмінності у культурно-мовній сфері населення і породжують конфронтацію між Сходом і Заходом, чим перешкоджають становленню політичної національної самосвідомості українського суспільства. Нинішній стан політичного розвитку суспільства дає всі підстави кваліфікувати ситуацію первинної структуризації громадянського суспільства, яке прагне демократії та усвідомлення власних реальних інтересів і набуває необхідного для консолідації політичного досвіду.

Суперечливий досвід державного будівництва останніх років спонукає людей віддавати перевагу тим політичним силам, які виборюють владу, дотримуються демократично-громадянської моделі державного устрою, в основі якого є соціально й політично стратифіковане суспільство з розвинутими демократичними інститутами влади і громадянськими організаціями, здатними їх контролювати.

Ми поділяємо думку Є.Бистрицького “про створення на основі протодемократичного стрижня етнонаціональної культурної сув’язі життя, мови, звичаєвого буття – сучасної державно-громадської спільноти – політичної нації” [3, с.129]. Як і кожна суспільно-політична систе-

ма, українське суспільство має етнонаціональну структуру, що включає взаємопов’язані громадянством України права, свободи й обов’язки у тих чи інших формах юридичного санкціонування і являє собою відносини між політичними партіями, державою. Саме це і робить “сув’язь” етнонаціональних спільнот найважливішим громадянським інститутом. Отже, сучасну українську політичну націю можна визначити як державне об’єднання різних етнокультурних спільнот, споріднених громадянською ідентичністю, зв’язаних політичним обов’язком взаємної відповідальності за демократичний розвиток. Ключовим поняттям сучасної політичної української нації є державно-громадянська спорідненість, зумовлена спільністю проживання громадян на території держави Україна.

На різних етапах розвитку українського етносу і в різних історико-політичних умовах формувалися різні світоглядні позиції, орієнтири, які визначали зміни національної самосвідомості, котра суттєво відрізнялася в різні епохи. Характерною особливістю сучасного стану розвитку політичної свідомості української нації є реалізація принципу громадянсько-державної ідентичності, яка дозволяє протиставляти етнокультурні і релігійні спорідненості. Якщо відношення етнонаціональної спорідненості було підставою для формування національної політичної свідомості в період боротьби за суверенітет Української держави в XIX ст., то за умов, коли функціонує національна держава, політична нація формується з різних етнокультурних спільнот, які набули юридичного статусу громадян України. Власне, це той новий тип політичної спорідненості, який є основним на сучасному етапі становлення політичної української нації. Трансформація українського суспільства в політичну націю з відповідною політичною свідомістю буде тривалим процесом. Адже залишкові елементи взаємного відчуження різних етнокультурних спільнот дають про себе знати в умовах, коли соціальні потреби людей задовольняються не повною мірою і породжують масові невдоволення політичною державою. Цей факт підтверджується соціологічними дослідженнями, що їх проводить Інститут соціології Національної академії наук України.

Як політичні нації, так і етнонаціональні спільноти є продуктами суспільного розвитку. Вони відображають суперечність суспільного

життя народів, які співпрацюють у межах однієї державної території. Ось чому у підході до формування сучасної української політичної нації та адекватної політичної самосвідомості громадянсько-державна ідентичність розглядається як наслідок політико-правового розвитку. Політологічний погляд на проблему формування політичної самосвідомості сучасної української нації ґрунтується на об’єктивній тенденції політико-правової організації української держави, яка конституційно закріплює вищий принцип – гідність людини як інституційний засіб її безпеки. До творення з українського громадянського суспільства нової політичної нації спонукають погляди на майбутнє, в якому основні права людини будуть поважатися й захищатися не лише за формою, але й за змістом.

В Україні однією з важливих складових політичної свідомості є толерантність, яка забезпечила міжетнічний мир і є духовним очікуванням майбутньої інтеграції всіх етнокультурних груп у складі української політичної нації. Доречно зауважити, що в перші роки розбудови української національної держави процес формування національної політичної свідомості був обтяжений ускладненим соціокультурним синтезом. Соціальна етнокультурна онтологія, що вимальовувалася у межах пострадянської культури і політичної системи, демонструвала певні непорозуміння між основними етноспільнотами – українською й російськомовною східного регіону. На феноменальному рівні це виявлялося у підвищеному інтересі до державної мови. Неоднорідність соціокультурного простору використовували певні політичні сили: національно-патріотичні орієнтувалися до населення західного регіону, соціалістичні – на Схід [4].

Сьогодні вже стає очевидним, що всі етнокультурні спільноти України мають спільну політичну спрямованість, більше чи менше скоординовану систему соціальних та правових цінностей, що дає надію на відтворення демократичних і громадянських засад, що стане одним із головних чинників формування нової політичної свідомості української нації, інтегрованої на основі громадянсько-державної самоідентифікації. У міру того, як демократичні норми будуть набувати світоглядного орієнтиру, буде підвищуватися демократичний авторитет політичних лідерів і державних діячів. Саме демократичний професіоналізм політичних партій має посісти стрижневе місце у становленні

політичної культури українського народу та забезпечити формування політичної самосвідомості нації.

Зрозуміло, що особлива роль громадянської самоідентифікації у формуванні політичної свідомості не зводиться лише до політичної інтеграції етнокультурних спільнот. Справжнім результатом дії цього феномена є те, що громадяни стають свідомими суб’єктами націотворення. Єдність етнонаціональної і політично-національної свідомості часто намагаються пояснити як їх функціональну тотожність, розчленовуючи їх на елементи, за якими можна встановити певну тотожність. Однак справжня її єдність полягає не у відсутності істотної різниці, а в тому, що обидві є різними проявами єдиного суб’єкта і разом з іншими проявами утворюють цілісність громадянського способу життя, що втілюється в межах певного державного простору.

Як показують соціологічні дослідження, національна ідея побудови української держави не може відігравати інтегруючу роль. Так, на питання: “Що, на Вашу думку, об’єднує людей у нашому суспільстві?”, лише 9,4% вказали на національну ідею. Водночас 40% респондентів вказали, що “спільні труднощі життя” об’єднують сучасне суспільство. Друге місце посідає “невдоволеність владою” – 39,6%. На третьому – “віра в краще майбутнє” (39,3%) [5, с.657]. Це означає, що українське суспільство єднається на основі негативних до влади соціальних і політичних почуттів та сподівається на краще. Зауважимо, що політична значущість соціальних почуттів у формуванні національної самосвідомості неухильно підвищується. Вона завжди відіграє важливу роль в історії за національне визволення і соціальну справедливість.

Політична культура характеризує як націю в цілому, певні складові частини її соціальної й політичної структури, так і окремих індивідів. Щодо нації в цілому, то мається на увазі синтез політичних культур усіх діючих у ньому спільнот при домінуючій ролі культури національної еліти – інтелектуальної й політичної. Вона вбирає в себе найбільш стійкі, типові ознаки політичної свідомості й поведінки переважної маси представників даної нації, ті політичні стереотипи, які переважають у її свідомості.

Суттєвим компонентом конституювання нації як суб’єкта політики є національна свідомість громадян та політична культура суспільст-

ва. Політична культура нації утримує в собі сліди політичної культури й традиції минулого. Саме різноманітність культур у часі і просторі пояснює, чому деякі політичні інституції, які відповідають одним умовам, виявляються неефективними в інших умовах, чому політичні дії, ефективні стосовно одних народів, не є результативними для інших. У зв'язку з цим особливого значення набувають відмінності, які впливають із своєрідності національних культур, їх прояву в національному характері.

Національний характер – форма прояву соціального характеру. Мається на увазі, що людям, які належать до певної нації, властиві специфічні однакові риси характеру. Вони виявляються у фольклорі, міфах, правилах етикету, соціальних і політичних цінностях і нормах і т.п. Е.Фромм убачав у соціальному характері кристалізацію психічної енергії людини, що дозволяє використовувати її як продуктивну силу в соціальному житті, як чинник сприяння стабілізації і нормального функціонування соціальної системи.

Активний потенціал соціального характеру проявляється в його національних формах. Досвід політичного розвитку засвідчує, що національний характер істотно позначається на політичній поведінці того або іншого народу в різних життєвих ситуаціях, на його політичній культурі.

В.Липинський підкреслював, що нація чим більше має нагромадженого досвіду, тобто чим більше спостережень у політичному житті вона зробила, тим більше науки з цих спостережень вона для потреб подальшої політичної творчості у своїй збірній пам'яті, тобто у своїй власній традиції, заховала. Чим більше розвинутий у певній нації волюнтаризм, тим сильніша серед її активної провідної верстви свідомо воля, яка вирішує вибір найкращих методів здійснення хотінь стихійних і вміння або невміння цими стихійними хотіннями на підставі даних науки, досвіду й традицій керувати. І, нарешті, чим більша (впливаючи з двох попередніх прикмет) інтелігентність певної нації, тим більше розвинута серед її провідної верстви здатність спокійно й правдиво відображати громадські явища, знаходити між ними найбільш наближений до правди причинний зв'язок і уявляти собі наслідки акції, побудованої на такому логічному відображенні.

В.Липинський писав, що коли провідна верства нації має слабку пам'ять, слабку свідо-

мість і слабку інтелігентність при дуже сильній емоційності і коли вона не хоче в собі розвивати пам'яті, волі, інтелігентності, то нація з такою провідною верствою не може мати ані політичної культури, ані побудованого на ній власного державного життя. Така нація може тільки вічно “відроджуватися”, перебувати в стадії вічного політичного булькотіння і стихійного примітивізму, у стадії недорозвиненої, нереалізованої, недержавної нації.

Ситуація перехідного періоду від попередньої радянської держави з її комунітарною культурою до демократично-правового способу організації суспільства й життєдіяльності громадян та їх різноманітних організацій актуалізує проблему політичної свідомості нації. Радянська держава, ототожнюючи себе із суспільством, знищила не тільки його, а й особу. Зрештою, виявилось, що насправді існують лише держава й піддані. На сучасному етапі українська держава повинна “утверджувати диктатуру суспільного над державним і створювати широкі можливості для конституювання особи як однієї з фундаментальних форм стабілізації соціуму в культурі” [6, с.166].

Зміна політико-правових основ соціокультурної ідентичності українського суспільства обертається пошуками нових соціальних норм свободи волевиявлення громадян, обмеження тотального примусу з боку влади. Ще М.Грушевський зауважив, що “в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі трудовому народу недобре, се його право обраховатися з нею” [7, с.67].

Рух до демократичної національної держави передбачає становлення адекватної політичної свідомості, що є важливим чинником оновлення суспільства. Відбувається цей процес суперечливо. З одного боку, не завжди враховується реальний стан політичної свідомості, можливості її трансформації у демократичному напрямі. Як результат, ряд рішень щодо формування нових політичних інститутів, нових ідейних цінностей і настанов вступає у протиріччя з реально існуючим рівнем політичної свідомості нації. Це знижує ефективність рішень і законів, що приймаються, а в деяких випадках призводить до конфліктних, не передбачених наслідків, що загалом перешкоджає розвитку політичної свідомості нації. З іншого боку, для розв'я-

зання завдань національного відродження необхідно радикально змінити політичну свідомість населення. Проте розв'язання цього завдання впирається в недосконалість багатьох політичних правових структур, маніпулювання громадською думкою, догматизм, бездуховність частини населення, панування архаїчних моральних настанов, спотворених національних стереотипів.

Утвердження політичної свідомості громадянського суспільства передбачає оновлення

1. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999. – 487 с.
2. Ціпеліус Р. Філософія права. – К., 2000. – 300 с.
3. Бистрицький Є. Політична система та політичні партії // Політологія посткомунізму. – К., 1995. – 363 с.
4. Головаха Є. Політична залученість населення: поінформованість, активність, компетентність // Політологічні читання. – 1992. – №2. – С.18–21.

політичної ідеології, звільнення її від догматизму, ілюзорних та утопічних уявлень, формування сучасної концепції правової держави. Необхідно відродити й утвердити в свідомості людей політичні та соціально-моральні цінності, насамперед ідеї свободи й гідності особи, патріотизму, соціальної справедливості як компонентів національної ідеї.

5. Українське суспільство-2003. Соціологічний моніторинг. – К., 2003. – 682 с.
6. Коцюбинський В.Й. Привласнення: соціальні аспекти. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 229 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т.1. – 648 с.

O. TERESHKUN

POLITICAL CONSCIOUSNESS OF THE NATION AND SELF-IDENTIFICATION

This article deals with hard and complicated process of the forming of the political consciousness of modern Ukrainian society some social groups of which are in the process of self-identification according to the ethnocultural and civil points. The latter is, to our mind, the basis of the new political self-consciousness of the nation.

Key words: political consciousness, ethnical self-identification, political nation, Ukrainian society, ethno-cultural values.

УДК 323.3

ББК 66.011.43

Світлана Матвієнків

ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Ознакою демократичного цивілізованого суспільства є рівноправність усіх громадян, у тому числі і за ознакою статі. Тому актуальною в сучасній Україні є проблема гендерної політики. Аби забезпечити гендерну збалансованість суспільства, потрібно прийняти відповідні закони та встановити рівне представництво жінок і чоловіків в органах державної влади.

Ключові слова: гендерна політика, гендерні відносини, жіночий рух, громадянське суспільство, демократизація.

Сучасне суспільство – це високорозвинуте суспільство з інформаційними технологіями, де інтенсивно проходять процеси інтеграції та глобалізації, поширюються демократичні цінності. А демократичне суспільство передбачає забезпечення прав і свобод для всіх громадян та ліквідацію усіх форм дискримінації за будь-

якими ознаками, в тому числі і за ознакою статі. Проте нерівність чоловіків і жінок є найдавнішою і, на жаль, не подолана вона у більшості сучасних держав світу. Тому закономірним видається розвиток гендерної політики, що базується на ідеях рівноправ'я, справедливості та паритету у суспільно-політичному житті між двома

статтями. Розглядаючи гендер як сукупність соціальних характеристик, якими володіють чоловіки і жінки в соціумі, гендерна теорія створює механізми для гармонізації взаємовідносин статей та досягнення суспільного прогресу.

Актуальність проблеми гендерної політики зумовлюється ще й необхідністю подолати пережитки та стереотипи суспільної свідомості, в якій закріплюється другорядна роль жінки у суспільстві. Крім того, в політиці побутує думка, що стрижнем побудови соціуму є чоловіча складова. Норма, характерна для чоловіків, – це й норма для всього суспільства, що знаходить відображення в політичних рішеннях, державній політиці країн і достатньо яскраво засвідчує гендерну нерівність. Можна стверджувати, що жінка більшою мірою сприймається як об'єкт політики, а її роль як суб'єкта політики й управління применшується, недооцінюється чи й нехтується в більшості сучасних країн.

Тому важливим є вирішення проблеми створення справді рівних відносин партнерства між чоловіками і жінками, що дасть можливість ліквідувати порушення паритету, які існують у різних сферах життя, в тому числі у сфері прийняття політичних рішень [1, с.10].

У процесі формування гендерної політики найактуальніше визначити статус жінки в системах “жінка і влада”, “жінка і політичне лідерство”, а також ураховувати гендерні аспекти у процесі реалізації державної політики, прийняття управлінських рішень.

Оновлення і реформування гендерних відносин особливо актуальні сьогодні і в Україні. Вирішення гендерних проблем і досягнення гендерної симетрії є об'єктивною і нагальною потребою для України, яка орієнтується на входження у світовий та європейський політичний простір. На шляху реформ в Україні гендерна політика особливо актуалізується, оскільки статус жінки залежить, перш за все, від ситуації в державі, від того, наскільки швидко й ефективно йде економічна реформа, розвиток демократії. Жінки все більше заявляють про себе як про активних суб'єктів політичних відносин, а гендерна політика на сьогодні стає складовою державної стратегії політичного розвитку.

Об'єктом даного дослідження є суть та проблема розвитку гендерної політики в сучасній Україні.

Предметом є принципи та закономірності процесу становлення гендерної політики в

сучасній Україні та взаємозалежність її від рівня розвитку демократії.

Метою дослідження є визначення місця та ролі жінки у владі й політиці, ступінь подолання гендерної асиметрії в українському суспільстві.

Про важливість формування та реалізацію гендерної політики свідчить широкий спектр досліджень, що, насамперед, стосуються становища жінки в суспільстві загалом та в політичному житті держави зокрема. Започаткували теоретико-філософські розвідки поняття гендеру такі західні вчені: Р.Столпер, Г.Рабін, А.Річ, О.Вейнігер, Р.Коннел. Аналізували традиційну чоловічу культуру та місце в ній жінки С.де Бовуар, Н.Ходоров, С.Волбі, К.Мілет та С.Файерстоун. Психологічні відмінності між статями досліджували Д.Мітчел, Ж.Грієр, К.Хорні, Ж.Левєр, В.Вулф. Роль жінки у суспільно-політичному житті аналізували А.Граффі, Д.Нейджел, М.Масов, К. де Пізан, К.Гіліган, Д.Ріхтер та ін.

Опираючись на дослідження західних учених, українські дослідники також створили певну теоретичну базу для вирішення проблеми “жінка і політика”. Засадничі ідеї українського фемінізму започатковано ще О.Пчілкою, Л.Українкою, Н.Кобринською, О.Кобилянською. Панування в Україні комуністичної ідеології штучно перервали на тривалий час традиції жіночих студій та залишили українців поза світовим науковим процесом у цій важливій проблематиці [2, с.25]. В останні роки попри зростання наукового інтересу до ідеї гендерної рівності сучасні дослідження все ще мають фрагментарний характер та цілком не усвідомлені і не зрозумілі суспільству. Однак ґрунтовні дослідження гендерної системи розробили сучасні українські феміністки: М.Богачевська-Хом'як, С.Павличко, О.Забужко, М.Рубчак, Н.Грицяк, Н.Ковалішина. Проблеми подолання гендерних стереотипів присвятили свої праці Л.Смоляр, Г.Ткаченко, Б.Кравченко, В.Костицький. Пошуком шляхів приходу жінки в політику займаються О.Кісь, І.Грабовська, Н.Олійник, М.Мельник, І.Клименко, Т.Хома та ін.

Аналіз гендерних проблем можна знайти у працях В.Агєєвої, С.Оксамитної, С.Хрісанової, Л.Тарана, О.Скнари, Н.Лобанової.

Дослідженнями ролі та статусу жінки в суспільстві в цілому та в політиці зокрема займаються В.Головченко, А.Дяківська, О.Гриценко, Л.Бондаренко, В.Зленко, Н.Миронець. Конституційно-правові засади поведінки та

діяльності жінок вивчали О.Мітіна, Ю.Тодика, М.Буроменський, А.Давиденко й О.Дашковська. Питання жіночого лідерства в політичній сфері досліджували Ю.Корольчук, Н.Макаренко, Н.Романюк, М.Рубанець, І.Скальська, Т.Ткаченко, Л.Трофименко та ін.

Варто відзначити, що гендерні дослідження в Україні перебувають на етапі свого становлення. А відсутність ґрунтовних праць на тему гендерної політики робить цю проблематику малодослідженою.

Для визначення змісту гендерної політики варто звернутися до поняття гендера. “Гендер” дослівно у лінгвістичному розумінні означає “рід” на протипагу терміну “стать” як біологічної характеристики особи. У сучасному розумінні “гендер” – це соціальна конструкція жіночих і чоловічих ролей. Гендерний підхід означає визнання того, що об'єктивне існування протилежних статей та їх соціальних функцій у сучасному суспільстві визначає їх різні способи поведінки та можливості самореалізації [2, с.213]. А це, у свою чергу, зумовлює необхідність обов'язкового врахування основ гендерної політики у формуванні політичної, економічної, соціальної чи культурної стратегії розвитку держави та суспільства.

У системі світового оновлення й реформування Україна прагне до творення громадянського суспільства на засадах рівності, що є передумовою демократичного устрою. Долання традиційних гендерних стереотипів, творення нових форм і загальнолюдських стандартів для жінок і чоловіків, гендерної культури нового взірця – потреба перебудови України у контексті входження у світову спільноту. Тому на порядку денному стоїть проблема створення справді рівних відносин партнерства між чоловіками і жінками, що дало б можливість ліквідувати порушення рівноправності, що існують у різних сферах життя, в тому числі у сфері прийняття політичних рішень [1, с.10].

Розвиток та підвищення рівня демократичного представництва – один з аспектів становлення паритетної щодо гендера демократії. Можна стверджувати, що зміцнення ідеї та практики рівної участі чоловіків і жінок у політичному житті має розглядатися не як загроза суспільному розвитку, а як чинник, що йому сприяє [3, с.5].

Жіночий рух в Україні за останнє десятиліття вступив у новий етап розвитку, який

характеризується інтеграцією українського фемінізму з наукою та політикою, активним включенням у діяльність ООН та міжнародних жіночих організацій.

Визначення й вирішення на політичному рівні проблем, пов'язаних зі становищем жінок в Україні, на сучасному етапі здійснюється через діяльність державних органів, створених для соціального захисту жінок, материнства і дитинства, через діяльність політичних партій та недержавних організацій [3, с.98]. Інтереси жінок повинні активно лобіюватись на рівні представницьких, виконавчих, судових органів державної влади, в засобах масової інформації, в галузі освіти і науки. Залучення все більшої кількості жінок у практику політичної та державної діяльності може відбуватися через активізацію кількох політичних механізмів і технологій. Серед найважливіших – введення квоти на представництво жінок у виконавчих органах влади, проте така стратегія розглядається як тимчасова, перехідна форма підтримки паритетної демократії. Ще одним політичним механізмом входження жінок у політику є їх участь у діяльності політичних партій, громадських організацій, Верховної Ради України, обласних, місцевих та районних рад [4, с.86]. Проблеми жінок не є виключно їхніми, це проблеми всього суспільства, яким керують переважно чоловіки.

Урядова політика, що базується на врахуванні гендерних питань, яка почала формуватися в сучасній Україні, керується законодавством щодо рівноправності між жінками й чоловіками, прийнятим в Україні, та міжнародними актами, ратифікованими Україною.

Сучасний погляд на проблему взаємовідносин чоловіків і жінок базується на фундаментальних засадах теорії рівноправ'я і лежить в основі сучасної політичної практики. Принцип рівноправ'я як загальне право жінок і чоловіків є основною засадою функціонування демократичного суспільства. Становлення конституційного ладу на демократичних засадах безпосередньо пов'язано із забезпеченням політичних та інших основних прав і свобод жінок, із розвитком їх соціально-політичної активності, з впливом на політико-правові процеси. Конституція України визначає ідеологію і політику держави щодо статусу жінки, її можливості впливати на політичний процес, на всі суспільні відносини. Політична активність жінок безпосередньо пов'язана з правом громадян на об'єд-

нання, яке закладено в ст.36 Конституції України. Згідно з цією статтею “громадяни мають право брати участь в управлінні державними органами, Всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів місцевого самоврядування” [5, с.17]. Суттєве значення для розвитку активності жінок у політичній сфері мають положення ст.24 Основного Закону України, а саме: рівність жінки і чоловіка забезпечується наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній та культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці. У Конституції також установлено, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності, що жодна ідеологія не може визнаватися державною як обов’язкова, що держава гарантує свободу політичної діяльності [5, с.13]. Це є основою для вільного волевиявлення жінками України своїх політичних переконань, формування жіночих партій, політичних рухів.

Права жінок у політичній сфері знайшли досить широке закріплення. Практика свідчить, що жінки в сучасній Україні як індивідуально, так і колективно використовують цей широкий діапазон політичних прав і свобод. Чинні закони про вибори народних депутатів, Президента України, про Всеукраїнський та місцевий референдуми, про об’єднання громадян працюють, у цілому, на формування в Україні правової держави та громадянського суспільства, а також на активну участь жінок у політичному процесі.

Розвиток політичної активності жінок України значною мірою залежить від того, як будуть втілюватися конституційні приписи в законотворчу і нормотворчу практику, у правозастосовчу діяльність. Для розвитку політичної активності жінок необхідно в повному обсязі використовувати потенціал діючої Конституції України. Але слід пам’ятати, що Конституція не є ключем для вирішення всіх проблем, у тому числі проблеми активізації жінок у політичній сфері. Конституція, реформоване законодавство про вибори – це лише перші кроки, які вже зробила держава. Побудова суспільства на демократичних засадах, зокрема у політичній сфері, – це завдання не тільки держави, але й усього суспільства, всіх інституцій, де позиція жінок, які складають більшу частину населення України, має вагомe значення.

Опираючись на реалії України, зробимо спробу проаналізувати деякі аспекти теорії та

практики розвитку гендерних процесів, що залежать від гендерної системи взаємовідносин, які склалися між чоловіками й жінками, та включають у себе ідеї, формальні й неформальні правила й норми, що визначаються становищем статей в Україні. Україна підтримала основні підходи ООН, світового співтовариства щодо певної, рівноправної участі жінок у всіх сферах суспільного життя, заклала правові основи для цього. Широке кола громадськості починають цікавитися гендерними питаннями, створюється Гендерне бюро, починаються дослідження за програмами ООН, інших міжнародних недержавних організацій (МОМ, ТАСІС). Реальними стають зрушення в електоральній поведінці жінок, їх перестає задовольняти пасивна роль, жінки починають освоювати новий політичний простір. Помітнішою стає роль жінок у діяльності політичних партій України (членство у відомих політичних партіях): Комуністичній партії України (50%), Партії зелених (45%), Соціалістичній партії України (45%), Ліберальній партії України (40%) та інших [6, с.264].

Проте реалії сьогодення свідчать, що політичні партії ще недостатньо усвідомлюють сучасні гендерні проблеми, не бачать реальних можливостей їх розв’язання, не мають гендерного світобачення. Аналізуючи більшість партійних програм, усвідомлюємо, що їх підходи до вирішення “жіночого питання” патріархально-традиційні, бо увага зосереджується в основному на питаннях соціального захисту жінок [7, с.88]. Є перспектива актуалізації “жіночих питань”, але чи звернуть увагу на ці проблеми сучасні партії.

Узагалі, простежується неготовність суспільства сприймати жінку як активного члена суспільних відносин, а також неготовність засобів масової інформації, що формують масову політичну свідомість, до висвітлення гендерної проблематики. Нині вплив ЗМІ на свідомість і формування суспільної думки величезний. Україна неодноразово декларувала побудову демократичного суспільства, а таке суспільство передбачає – чи не в першу чергу – і гендерну демократію. Відтак роль радіо, телебачення, преси у формуванні гендерної свідомості, у ключових моментах розуміння гендерної політики, яку також декларовано державою, неocenенна. Це, зокрема, стосується і творення суспільної думки щодо реального статусу жінок і чоловіків, висвітлення гендерних ролей та

шляхів подолання обома статтями гендерної асиметрії. Збалансоване висвітлення ролі жінок і чоловіків у суспільстві сприятиме гармонізації суспільних, економічних і міжособистісних процесів. Гендерні стереотипи невідгідні суспільству, яке прагне розвиватися і процвітати. Проте вони існують не лише на рівні буденної свідомості пересічного громадянина, але й на рівні державному й у засобах масової інформації.

На сучасному етапі спостерігається дискримінація жінок у чоловічому суспільстві. Жінка обмежена рамками дому і сім’ї, тому не допускається до державного керма. У той же час “жіноче питання” ігнорується сильнішою половиною людства, політичними партіями, засобами масової інформації [8, с.19]. Для того, щоб поступово утверджувати рівноправ’я в нашому суспільстві як для жінок, так і для чоловіків, на нашу думку, необхідно визначити чітку мету й етапи впровадження виваженої політики. Передусім, це вирішення політичних, економічних, соціальних проблем, які турбують суспільство в цілому, а не лише жінок. Ці питання мають вирішуватися владою при підтримці всього суспільства. Проблема жінок і їх рівноправ’я – це не просто соціальна проблема, вона стосується основ політичної влади та прийняття політичних рішень. Утвердження рівноправ’я потребує також вирішення цілого комплексу юридичних питань. Це, зокрема, закріплення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок на конституційному рівні. Державного вирішення потребує прийняття та втілення в життя заходів, які змогли б усунути існуючі форми статевої дискримінації [9, с.73].

Отож, необхідно вдосконалювати організацію суспільства в цілому, в тому числі знищити нерівність у розподілі влади між чоловіками і жінками на всіх рівнях владних структур. Наявність традиційної “чоловічої моделі” у суспільстві як найбільш прийнятної, традиційна підлеглість жінок не відповідають потребам сьогодення. Усе це потребує довгого і складного процесу державотворення. Зміна гендерних стереотипів – процес довгий і важкий. Та все ж відбувається поступова трансформація поглядів відносно соціальної ролі жінки в бік їх егалітаризації, хоч цей процес нелінійний і неоднозначний (особливо в нашій країні). Дана трансформація відображає, з одного боку, зміну суспільної позиції жінки, а з іншого, – зміну свідомості суспільства і в першу чергу зміну самосвідомості самих жінок.

Слід зазначити, що на шляху впровадження та реалізації гендерної політики є проблеми, які перешкоджають прогресу людства, не дають змоги досягти гендерного балансу: наприклад, потребує значного вдосконалення законодавча база, що регламентує статус сучасної жінки в державі. Треба відмітити, що за сучасного рівня політичної та правової культури в Україні ідеї гендерної збалансованості ще не реалізовані повною мірою. Закони щодо ролі жінки в суспільстві мають бути більш гнучкими, враховувати її зайнятість у сім’ї та вихованні дітей, надавати можливості професійного розвитку, участі у житті держави. Необхідно створити ефективну політику рівноправності, що передбачає не тільки правове забезпечення гендерної збалансованості законодавчо, а й удосконалення механізмів для створення справжньої гендерної рівності в житті суспільства [10, с.24].

Початок ХХІ ст. – це епоха, коли рівні права жінок і чоловіків закріплені в конституціях різних країн, коли жінки включені в економічне життя суспільства, мають право голосу і доступу до освіти. Але все ж становище жінки в багатьох аспектах залишається подвійним. Зберігається дискримінація жінок, хоч часто в прихованій формі, чому сприяють усталені уявлення про те, що “дозволено” жінці в суспільстві. Ці стереотипи є бар’єрами в свідомості і поведінці людей, причиною нерівноправності соціальних позицій чоловіків і жінок [11, с.77].

Здавна існує стереотипне уявлення про те, що основна роль жінки – бути матір’ю, дружиною, домогосподаркою, а основне в житті чоловіка – це робота, кар’єра. Зміна політичного статусу України в сучасному світі, перетворення її з колоніальної на самостійну державу призвели до перерозподілу соціальних ролей в українському суспільстві, оскільки традиційні розподіли суспільних ролей не відповідають вимогам суспільства, яке орієнтоване на європейські засади сучасного існування [12, с.17].

Як свідчить статистика, 54% населення України становлять жінки, в робочій силі їхня частка – теж більша за половину. Крім того, в апаратах центральних органів виконавчої влади більшість працівників – жінки. Однак серед керівників усіх рівнів влади їх кількість незначна [2]. Серед державних службовців жінки становлять 72,8%, проте, в цілому, на керівних посадах жінок сьогодні значно менше. Жінки-керівники в органах державного управління

мають такі посадові категорії: першу – 9%, другу – 14%, третю – 17%, четверту – 32%, п'яту – 45%, шосту – 65% [13, с.25].

Недостатнє представництво жінок на керівних посадах в органах виконавчої влади й управління не дає їм змоги реально впливати на процеси прийняття рішень і брати активну участь у їх реалізації, гальмує як вирішення багатьох соціально-економічних питань, так і процес, спрямований на підвищення статусу жінок у суспільстві. Тому сьогодні одночасно з участю у здійсненні основних заходів щодо зміцнення незалежності, розвитку демократії, подолання економічної кризи в Україні є потреба у вивченні можливостей включення жінок у всі процеси розвитку суспільства, залучення до розроблення і прийняття економічних, політичних, соціальних і правових рішень на всіх рівнях влади [9, с.101]. Творення гендерної політики передбачає подолання стандартних умов тоталітарного життя й утвердження рівності прав, людських взаємин між чоловіками і жінками в суспільстві. Гендерна культура і політика поєднують у собі збалансовану стратегію на забезпечення умов людського життя, творення нових цінностей, виявлення енергії суспільства і людини, спрямованих на людський розвиток. З урахуванням необхідності визначення пріоритетних напрямків поліпшення становища жінок у суспільстві, забезпечення рівних можливостей для участі жінок і чоловіків у політичному, економічному, культурному та соціальному житті Верховна Рада України ухвалила “Засади державної політики України в галузі прав людини”, “Декларацію про загальні засади державної сімейної політики” [14, с.12]. Уряд України затвердив “Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерської рівності у суспільстві на 2001–2005 рр.”, а Президент України ще в 2001 році підписав Указ “Про підвищення соціального статусу жінок в Україні” [15, с.3]. Ці документи спрямовані на вдосконалення національних механізмів поліпшення становища жінок та підвищення їхнього статусу в суспільстві, забезпечення участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях влади.

Політична соціалізація як жінки, так і чоловіка в умовах реформування і становлення правової держави об'єктивно передбачає розвиток гендерної демократії, яка є не що інше, як подолання патріархальних форм політичної соціалізації. Зміна чоловічих стандартів, подолання

патріархальних стереотипів найефективніше за участю в цьому процесі обох статей. Досягти цього можна через спільно вироблені ідеї, закріплення їх у державних програмах, документах, рішеннях державних органів, партійних і громадських структур, запровадження гендерної ідеології та гендерної політики [16, с.103].

З метою забезпечення гендерної збалансованості українського суспільства передусім потрібно дати правове визначення гендерної рівності та її захисту в системі владарювання. Важливим є подолання гендерної асиметрії та встановлення рівноваги у представництві жінок і чоловіків у вищих органах влади, де приймаються закони й інші відповідальні рішення. Це можливо лише за умови розвинутої системи права і політичної та правової культури. А з боку держави є потреба у прийнятті законодавчих актів, цільових програм щодо зменшення диспропорції представництва обох статей в органах законодавчої влади [17, с.105].

Отже, сучасна особливість статусу жінки – дискримінація в патріархальному суспільстві. Гендерна ідеологія, зародившись у кінці тисячоліття, зумовила розвиток гендерної політики, що включає в себе конституційно-правові засади участі жінок у політичному процесі, гендерну культуру. Консолідація суспільства не за ознакою статі, а за приналежністю до ідеї, як і творча співпраця статей на різних рівнях комунікації, – тенденція нового часу, свідчення гендерної ідеології. Рівність між чоловіками і жінками – ключовий елемент людського розвитку. Найближча перспектива поліпшення становища жінок – це заміна жорсткого патріархату більш м'яким на основі розвитку інноваційних програм, спрямованих на підвищення ролі жінок у всіх сферах життя [18, с.102].

Україна перебуває тільки на початку формування гендерної демократії і творення нової суспільної та державно-політичної системи, в якій жінки і чоловіки розглядаються як рівні суб'єкти розбудови держави. Утвердження гендерної демократії можливе лише через діалог між чоловіками та жінками. Долання традиційних установлених стереотипів, творення новітніх форм і загальнолюдських стандартів для жінок і чоловіків, гендерної культури нового взірця – потреби побудови сучасних вітчизняних форм суспільних взаємовідносин, що вимагають окремого дослідження.

1. Гендерний аналіз українського суспільства. – К., 1999.
2. Айвазова С., Кертман Т. Мужчины и женщины на выборах. Гендерный анализ избирательных кампаний 1999 и 2000 гг. в России. – М., 2000. – 68 с.
3. Гендерні аспекти державної служби: Монографія / За заг. ред. Б. Кравченка. – К., 2002. – 335 с.
4. Грабовська І. Гендерна рівність як проблема конституціоналізму доби української революції 1917–1921 років // Незалежний культурологічний часопис “Ї”. – К., 2003. – №27. – С.110.
5. Бондаренко Л. Мир, в котором мы живем. Роль сродства и различия между российскими и американскими женщинами // Общественные науки и современность. – 1997. – №3. – С.187.
6. Богачевська-Хом'як М. Героїзм повсякденного жіноцтва // Сучасність. – 1997. – №12. – С. 70.
7. Ковалішина Н. Жіночий рух України – важливий чинник розбудови громадянського суспільства // Вісник УАДУ. – 2001. – №2. – С.260.
8. Ярош О. Жіночі об'єднання України як суб'єкти державотворення кінця ХХ ст.: Автореферат кандидатської дисертації. – К., 2002. – С.19.
9. Хома Т. Кого дискримінуємо? Відображення гендерних проблем в українському законодавстві // Незалежний культурологічний часопис “Ї”. – 2003. – №27. – С.73.

10. Трофименко Л. Роль суспільного устрою в політичній соціалізації жінки // Юридический вестник. – 2001. – №1. – С. 77.
11. Трофименко Л. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні: Автореферат кандидатської дисертації. – К., 2001. – 17 с.
12. Головченко В. Права жінок в Україні: під кутом зору міжнародно-правових стандартів // Право України. – 1999. – №7. – С.38.
13. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві / Матеріали Всеукраїнської науково-політичної конференції (м. Київ, 11–13 грудня 2003 р.). – К., 2003.
14. Про реалізацію в Україні положень конвенції ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок” // Голос України. – 1995. – 16 вересня. – С.3.
15. Пфау-Эффингер Б. Опыт кросснационального анализа гендерного уклада // Социс. – 2000. – №11. – С.86.
16. Митина О. Женское гендерное поведение в социальном и кросскультурном аспектах // Общественные науки и современность. – 1999. – №3. – С.179.
17. Плісовська К. Жіноча праця. Яка вона в світі та в Україні // Віче. – 1999. – №11. – С.71.
18. Жеребкина И. Постмодернизм. Психологизм. Феминизм. – М., 2000. – 256 с.

S. MATVIYENKIV

THE FORMATION AND DEVELOPING OF THE GENDER POLICY IN UKRAINE

The sign of a civilized democratic society is the equality of all citizens, including gender equality. That's why the problem of gender policy is present in modern Ukraine. To provide a gender-balanced society one needs to adopt corresponding laws and to establish equal representation of women and men in the state authorities.

Key words: *gender policy, gender relations, woman movement, civil society, democratization.*

УДК 321.61
ББК 63.3(4УКР)

Юрій Поліщук

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ НА ЕТНОСОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА (друга половина XIX – початок XX століття)

У статті досліджуються етнонаціональні та етнополітичні засади політики російського царизму на етносоціальну структуру населення волинського села другої половини XIX – початку XX століття. З'ясовано зростання динаміки сільських населених пунктів, вивчено етносоціальний склад селян, проаналізовано станові групи волинського регіону, обґрунтовано етностанову структуру Волині досліджуваного періоду.

Ключові слова: російський царизм, політика, Волинь, село, етносоціальна структура, національні меншини.

У середині XIX ст. загальноісторичний поступ уперед вступив у протиріччя із суспільно-політичними, економічними умовами життя Російської імперії, що змусило царизм піти на його реформування. Проведені російським урядом у другій половині XIX – на початку XX століття реформи в значній мірі зачепили волинське село. Причому не лише його господарське життя, суспільний розвиток, про що вже неодноразово писали дослідники [1], а й етносоціальні відносини, що фактично залишилися поза увагою останніх. Виходячи з цього, спробуємо дослідити вплив політики російського царизму на етносоціальну структуру волинського села.

Перш ніж перейти до розгляду даної проблеми потрібно показати, якою ж вона була в середині XIX століття. Аналіз джерел свідчить, що в цей час у селах Волині мешкала переважна більшість населення краю (1454,1 тис. чол., що складало 92% від загальної його кількості) [2]. Хоч у подальшому частка сільського населення тут дещо скоротилася, все ж його загальна кількість значно зросла і в 1914 р. у селах краю уже мешкало 3559,8 тис. чол., тобто майже в 2,5 раза більше, ніж у середині XIX ст. Це складало 91,4% від загальної кількості населення губернії [3].

Потрібно відмітити, що протягом досліджуваного періоду кількість сільських населених пунктів теж зросла. Так, якщо в середині XIX ст. їх у краї нараховувалося 33794, то в 1912 р. – майже 81005. Як правило, це були невеликі населені пункти. У 80-х рр. XIX ст. на село в середньому припадало 54 двори [6].

Яким же був етносоціальний склад сільського населення краю? Досить образно, на наш

погляд, його охарактеризував високопоставлений російський чиновник середини XIX ст. В.Шульгін, який у роботі “Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863)” написав, що польський магнат не уявляв собі держави без 3-х станів – “патера, єврея, холопа. ... Патер турбувався про його совість і про майбутнє життя, єврей і холоп турбувалися про те, щоб йому легко жилося у сьогоднішньому житті” [7]. Аналіз архівних матеріалів дозволяє скласти більш точну картину станової структури населення Волині на початку 60-х рр. XIX ст. Зокрема, він показує, що найчисленнішою групою населення краю в цей час було кріпосне і державне селянство – відповідно 906518 і 212524 осіб (60,2 і 14,1% від загальної кількості мешканців). За ними розташувалися міщани – 202748 (13,5%), дворяни – 66971 (4,5%), однодворці – 46578 (3,1%), купці – 9709 (0,6%), духовенство – 7664 (0,5%) та інші (3,5 %) [8].

Зрозуміло, що представники не всіх станових груп проживали в сільській місцевості, але в тій чи іншій мірі всі вони впливали на ті процеси, які відбувалися у волинському селі. Можливо, в меншій мірі це стосується почесних громадян (усі проживали в містах краю), чиновників, вільних людей і солдат, яких автор відніс до інших.

Потрібно відмітити, що показати етнічний склад названих вище станів досить складно, адже, фактично, до перепису 1897 р. у Російській імперії не фіксувалася національна приналежність її мешканців. Усе ж на основі непрямих даних спробуємо це зробити.

Так, дослідження архівних, інших матеріалів показують, що переважну більшість дворянства склали поляки, за ними йшли росіяни. На це, зокрема, вказує те, що саме першим у 1861 р. на Волині належало 94,8% усіх маєтків і 94,7% кріпаків [9]. У той же час стани, представники яких обслуговували дворянство (кріпосні селяни, дворові люди), майже повністю склалися з українців. Етнічно строкатішими були державні селяни, до яких, крім українців, які становили їхню більшість, також входили представники дрібної польської шляхти, які не змогли підтвердити свою приналежність до дворянства, російські старообрядці (3576 осіб) [10], євреї-землероби (4169 осіб).

Конфесійно і, відповідно, етнічно неоднорідним було і духовенство краю. Так, найчисленнішою його групою було православне духовенство (6640 осіб), яке, в основному, представляли росіяни й українці. За ними йшли іудаїстські священнослужителі (716 осіб) – усі євреї, католицькі (301 осіб) – усі поляки, ісламські (5 осіб) – усі татари, лютеранські (2 особи) – усі німці [11]. Більш однорідним був стан однодворців (складався, переважно, з представників дрібної та середньої польської й спольщеної української шляхти, яка не змогла довести свою приналежність до дворянського стану) та колоністів (входили переселенці з німецьких земель – німці та голландці).

Наведений вище матеріал свідчить, що в середині XIX ст. етностанову структуру населення Волині була досить строкатою. Це впливало на життя волинського села і змушувало царизм урахувати під час проведення реформ, що яскраво проявилось при вирішенні селянського питання. Так, за затвердженням на початку 1861 р. “Окремим місцевим положенням”, селяни, отримуючи особисту волю, мали втратити значну частину землі, якою вони користувалися до реформи. Якщо за інвентарями 1847 і 1848 рр. у них було 1398499 десятин угідь, то за уставними грамотами їм мало залишитися 1205552 десятин, тобто на 14% менше [12]. Проте, щоб відвернути українських селян від польського повстання 1863 р., царизм пішов на Правобережній Україні на певні поступки. Згідно з царським указом вони були зараховані до категорії власників із наданням права викупу, з допомогою держави, земель, якими селяни користувалися за інвентарями 1847 і 1848 рр. За новими викупними актами волинські селяни

мали вже користуватися 1570293 десятинами землі. У результаті душевий селянський наділ, порівняно з “Положенням” 1861 р., збільшувався на 42%. Це був найбільший ріст на всій Правобережній Україні (на Київщині він становив 25%, на Поділлі – 21%) [13].

У той же час царизм розпочав наступ на польське дворянство краю. Уже 15 березня 1863 р. світ побачили “Правила для накладання секвестру на маєтки осіб причетних до заворушень, що виникли в прикордонних з Царством Польським губерніях, і для завідування та розпорядження цими маєтками”, за якими все нерухоме та рухоме майно, капітали підозрюваних в участі у повстанні 1863 р. підлягали секвеструванню. На думку Данієля Бовуа, з 1863 по 1874 р. на Волині було конфісковано і продано 78 великих маєтків польських дворян [14].

Поряд із переслідуванням учасників повстання царський уряд почав проводити політику обмеження польського землеволодіння. Так, уже в 1865 р. він затвердив положення про пільги, переваги та грошові позики, які надавалися при купівлі казенних і приватних маєтків у західних губерніях. Вони не поширювалися на поляків і євреїв. Росіяни ж при купівлі землі звільнялися від нотаріальних оплат, що сприяло зниженню цін на землю і прискорювало процедуру її продажу [15]. Останню крапку в боротьбі з польським землеволодінням у краї поставив указ, який взагалі заборонив полякам купувати землю в дев'яти західних губерніях. Він був затверджений у грудні 1865 р.

Названі вище дії царизму досить швидко дали свої результати. Лише з 1865 по 1876 р. у Київській, Подільській і Волинській губерніях 2108 нових російських власників придбали 1376665 десятин землі [16]. У подальшому цей процес продовжувався, що яскраво видно на прикладі Волині. Якщо у 1861 р. тут було 2720 маєтків польських дворян і лише 160 – російських [17], то в 1896 р. – відповідно 1286 і 12018 [18]. Зрозуміло, що в краї значно зросли й земельні площі, якими володіли росіяни.

Потрібно відмітити, що такий результат з “обрусіння” поміщицького землеволодіння був досягнутий не лише через названі вище дії стосовно обезземелення польського дворянства, а й завдяки державній політиці підризу економічних позицій польських дворян. Одним з її кроків було введення в червні 1863 р. десяти-

процентного податку з прибутку польських поміщицьких господарств. Правда, у 1868 р. його зменшили до 5% і в такому вигляді він проіснував до 1 січня 1897 р., коли був відмінений сенатським указом. Зрозуміло, що виплата такого податку додатковим тягарем лягала на польські поміщицькі господарства і ставила їх у гірше, порівняно з російськими, становище. Адже кошти, які вилучали у польських поміщиків, були досить значними. Так, лише в останній рік його існування (1896) тільки з Волині в казну надійшло 218 264 руб. [19].

Зрозуміло, що все це призводило до збільшення у волинському селі російського дворянства і, відповідно, до зменшення там кількості польського дворянства.

Аналіз джерел свідчить, що власники багатьох поміщицьких маєтків не змогли пристосуватися до нових економічних умов, продовжували працювати по-старому і не поспішали вводити "різні новації". Частина з них досить швидко показала свою нездатність самостійно вести господарство в нових умовах і змушена була здавати свою землю в оренду. Орендні ціни були досить високими і постійно зростали, тому переважна більшість українських селян не могла орендувати землю. Це призвело до того, що в краї склалися сприятливі умови для залучення сюди працюючих, умілих рук, які б ще й мали стартовий капітал. Як результат, уже в 60-х рр. XIX ст. значно активізується потік переселенців у села Волині, який, в основному, складався з німців і чехів. Цьому багато в чому сприяла і політика російського царизму, який в середині XIX століття активізував політику їхнього залучення у волинське село, у першу чергу – німців. На це, зокрема, був спрямований ряд урядових указів. Так, якщо до 1861 р. російська адміністрація жорстко обмежувала права іноземних переселенців на володіння землею, то закон від 19 лютого 1861 р. про оренду поміщицьких земель дозволив передавати їм землю в оренду. При цьому термін оренди значно зріс і сягнув 36 років [20].

Закон не тільки сприяв посиленню іноземної колонізації, а й закріпленню переселенців на Волині, де поміщики мали значні земельні площі, а ціни на землю були порівняно невисокими, що сприяло підписанню досить вигідних контрактів. Після цього царизм затвердив ряд указів, які надавали переселенцям ряд пільг. Зокрема, указом від 18 грудня 1861 р. німецькі колоністи

звільнялися від виконання військової повинності, а кількома роками пізніше вони, разом із росіянами, звільнялися від сплати податків при купівлі нерухомості в західних і південно-західних губерніях імперії. Банки надавали переселенцям, на однакових із росіянами, пільгові позики на придбання польських маєтків [21].

Указані та деякі інші причини значно збільшили масштаби переселення німців на територію Волині. Так, лише за 1863 р. сюди переселилося 339 сімей колоністів [22]. У наступні роки наплив продовжувався. Виявлені автором у Державному архіві Житомирської області матеріали дають можливість показати головні тенденції процесу переселення німців на територію краю [23]:

Переселилося* (осіб)	Роки				Разом
	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899	
Чоловіків	6402	10510	10161	1705	28778
Жінок	6170	10259	9873	1617	27919
Разом	12572	20769	20034	3322	56697

Таблиця свідчить, що, починаючи з 60-х рр. XIX ст., процес переселення німецьких колоністів на Волинь значно активізується і вносить певні зміни в етносоціальну структуру волинського села.

Переселенці не поспішали приймати російське підданство. Підрахунки показують, що в цей час його мали тільки 3% колоністів [24]. Це змусило російську адміністрацію змінити своє ставлення до переселенців. Одним із перших запанікував Київський генерал-губернатор А.Дондуков-Корсаков. Він, зокрема, заявив, що переселення німецьких колоністів загрожує "державному спокою та правильному розвитку краю" і запропонував заборонити їхнє поселення на Волині й скасувати всі надані їм пільги [25]. У 80-х рр. XIX ст. світ побачив ряд урядових указів, циркулярів і розпоряджень щодо обмеження життя та діяльності німецьких переселенців. Серед них – закон про земельну власність, закон про участь іноземних поселенців в органах управління та ін. Аналіз документів свідчить, що, у відповідь на такі дії російської адміністрації, потік переселенців на Волинь не тільки скоротився, а й починає проявлятися тенденція до еміграції німецьких колоністів з її території. Зокрема, в цей час край покинули меноніти.

У 90-х рр. XIX ст. російський царизм продовжував проводити політику щодо обмеження переселення німецьких колоністів на територію

Волині. Так, 14 березня 1892 р. вийшов указ російського імператора про встановлення тимчасових правил поселення на території краю осіб неросійського походження, який заборонив усім іноземним вихідцям селитися у Волинській губернії за межами міських поселень. Волинському губернатору надавалося право в адміністративному порядку висилати з території краю тих іноземних підданих, які поселилися тут після проголошення указу [26]. Такі дії російської адміністрації загальмували наплив німецьких колоністів на територію краю, але не зупинили його.

У 1902 р. губернатор Волині знову підняв у Міністерстві внутрішніх справ питання про німецьку колонізацію. Міністр П.Дурново, ознайомившись з картою німецьких поселень у губернії, дав розпорядження надавати йому дані про кількість німців, які прибувають чи вибувають із регіону. Отримані дані ще більше стурбували російську адміністрацію, оскільки вони зафіксували подальше збільшення кількості німецьких поселенців і, відповідно, неефективність тих обмежувальних заходів, які проводив російський уряд. Показовими щодо цього є дані, що були отримані у Вербовській волості Луцького повіту. Зокрема, вони показали, що, якщо в 1890 р. тут мешкало 725 німців, то в 1903 р. – 7762 [27]. Тобто їхня кількість зросла більше ніж у десять разів. Звичайно, такі цифри не давали спокою місцевій владі, яка активно виступала за обмеження німецької колонізації краю. У цих умовах на німецьких поселенців посилювався тиск стосовно прийняття ними російського підданства.

З початком Першої світової війни ставлення до колоністів ще більше погіршилося. За вказівкою С.-Петербургу всі вони повинні були прийняти російське громадянство. На Волині цей процес розпочався в серпні 1914 р. [28]. Проте далеко не всі колоністи бажали прийняти російське громадянство. Частина з них залишила губернію.

Потрібно відмітити, що в досліджуваний період був ще один потік іноземних переселенців на Волинь. Ними стали чехи. Слід зазначити, що вони з'явилися на Волині ще в XV–XVI століттях, але масово переселялися на територію краю чехи стали лише у другій половині XIX століття. Це було зумовлено рядом як економічних, так і політичних чинників. До останніх можна віднести певну лібералізацію політичного режиму в Росії, яка призвела до посилення

впливу слов'янофілів, створила певні можливості для легального функціонування громадських організацій, у тому числі й тих, які сприяли переїзду чехів до Росії. До того ж царська адміністрація прагнула створити в західних губерніях силу, яка б могла протистояти полякам, католицькій церкві, а також українцям, національні прагнення яких вона всіяко придушувала. Аналіз виявлених у Державному архіві Житомирської області документів свідчить, що, починаючи з 1861 по 1874 рік, потік чеських поселенців на Волинь постійно зростає [29]. Це викликало увагу урядових кіл. Для ознайомлення з чеськими справами на Волинь було послано чиновника з особливих доручень П.Грессера, який детально дослідив життя чеських колоністів і зробив висновок, що чеське питання вимагає особливої уваги уряду. Восени 1869 р. київський генерал-губернатор А.Дондуков-Корсаков сам відвідав чеські поселення на Волині. Заможні чеські господарства, що різко контрастували з убогими садибами місцевих селян, йому дуже сподобалися. Результатом цієї поїздки став рапорт, який А.Дондуков-Корсаков направив у Міністерство внутрішніх справ. У ньому підкреслювалося, що чеські поселенці відзначаються любов'ю до праці, чесністю та моральністю і можуть бути корисними для Росії. У секретній частині рапорту генерал-губернатор виклав ідею про можливість їхнього використання для внесення розколу в середовище католиків краю [30]. Ідеї А.Дондукова-Корсакова швидко знайшли прихильників у С.-Петербурзі. Як результат, у травні 1870 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено Особливу комісію з питань переселення чехів на територію Південно-Західного краю [31]. Досить швидко вона підготувала свої пропозиції щодо чеських поселенців, які були покладені в основу положення Комітету Міністерства під промовистою назвою "Про поселення чехів у Волинській губернії" (затверджене Олександром II 10 липня 1870 р.), яке надавало їм ряд пільг.

Зокрема, чеським переселенцям дозволялося негайно, без особливих поліцейських свідоцтв про лояльність та очікування п'ятирічного терміну, прийняти російське підданство, надавалося право або приписуватися до уже існуючих селянських громад, або створювати свої власні. Чоловіки-поселенці разом із синами довічно звільнялися від рекрутської повинності. Чехи на п'ять років, із дня прийняття підданства, звільнялися від сплати казенних податків і

грошових повинностей. Крім того, вони отримали свободу віросповідання та дозвіл на облаштування власної церкви [32]. У цьому ж році російський уряд офіційно повідомив Відень про одностороннє припинення дії угоди про взаємну видачу осіб, які ухилялися від виконання військової повинності. Цим була знята одна з офіційних причин повернення чеських переселенців до Австро-Угорщини.

Поряд із цим урядовці намагалися стимулювати прийняття чеськими переселенцями російського громадянства. Для цього вони надавали тим, хто його прийняв, ряд пільг. Так, у 1871 р. С.-Петербург затвердив спеціальну постанову, яка звільняла чехів – громадян Російської імперії від сплати грошового мита при купівлі землі у польських землевласників. Спочатку цією пільгою користувалися лише волинські чехи, а згодом і ті, що мешкали у Київській і Подільській губерніях [33].

Досить швидко російська адміністрація зрозуміла, що її плани щодо використання чехів для підризу позицій польських землевласників, католицької церкви провалилися. Це, а також погіршення стосунків з Австро-Угорщиною, змусило російський уряд змінити ставлення до чеських переселенців. Так, у 1884 р. був виданий царський указ, який забороняв їм купувати землю на Волині. У 1888 р. російський імператор затвердив нові правила “облаштування побуту іноземних поселенців у Південно-Західному краю”, які скасували всі привілеї іноземних поселенців, зрівняли їх у правах із місцевим населенням і запровадили інститут прописки, що фактично прикріплювало іноземних поселенців до місця їхнього проживання [34]. Для більш чіткого виконання цих правил київський генерал-губернатор О.Ігнат'єв наказав провести у Волинській, Київській і Подільській губерніях перепис іноземних поселенців. Будь-яке ухилення від нього чи неповідомлення про перехід на нове місце проживання каралося штрафом до 500 руб. або арештом терміном до трьох місяців [35]. Проте на цьому царизм не зупинився. У 1891 р. на Волині ліквідували чеські волості, провели новий поділ повітів на стани й урядні дільниці. Останнє робилося таким чином, щоб до кожних 100 дворів іноземних поселенців був прикріплений поліцейський урядник, а до кожних 1000 дворів – пристав. При цьому всі витрати щодо утримання додаткової кількості поліцейських були покладені на самих коло-

ністів. За підрахунками О.Пилипенка, це в середньому складало 4 руб. 73 коп. на рік із кожного двору [36]. Зрозуміло, що все це значно ускладнило життя волинських чехів. Ось як вони описували його: “Ніде стало правди взнати... оголосили нам, що ми прогнівили уряд і позбавляємося права купувати землю... Працюємо, злочинів не чинимо, податки платимо справно, коримось владі. ...Страшна біда загрожує нам...” [37].

Крім адміністративних утисків, чеські переселенці починають відчувати на собі й ідеологічний тиск. У 1888 р. на Волині були ліквідовані чеські церковні парафії, розпочинається широка кампанія з їх насильницького наведення у православ'я. Більшість чеських поселенців спокійно приймала православну віру, але частина з них усе ж противилася цьому. До таких місцева влада навіть застосовувала репресивні заходи. Так, у 1890 р. волинським губернським судом розглядалася справа про виселення з чеської колонії села Великі Дорогостаї Дубенського повіту чеха Ф.Долежала – за антиправославну агітацію. За таким же звинуваченням у 1892 р. з Ольшанки Житомирського повіту було виселено сім'ю чеха І.Вайскебера [38].

Зрозуміло, що така політика російського самодержавства негативно позначилася на масштабах переселення чехів на територію Волині. Більше того, в кінці XIX – на початку XX ст. воно майже припинилося. У той же час частина волинських чехів-католиків, які відмовилися змінювати віру, виїхала на південь України, де релігійні утиски були значно меншими.

Потрібно відмітити, що у XIX ст. у села Волині існував ще один потік переселенців. Він не був значним, але все ж таки вносив певний колорит в етносоціальні відносини. Цими переселенцями були євреї, яких царизм, вважаючи, що вони паразитують на місцевому населенні, хотів зробити землеробами. Початок їхньому переселенню в села поклало затверджене в 1844 р. “Положення про євреїв-землеробів”. У березні 1847 р. російський уряд видав нові правила поселення євреїв у сільській місцевості та зайняття землеробством. Вони надавали євреям-переселенцям значні пільги і тому позитивно вплинули на залучення євреїв Волині до сільськогосподарської праці. Одна з перших єврейських колоній у краї була створена в

середині XIX ст. у Дубенському повіті й отримала назву Озеряни. У наступні роки вони з'явилися і в інших регіонах краю. У кінці XIX ст. їх тут уже нараховувалося 13 і в них мешкало 3485 євреїв, які володіли 3853,1 десятинами землі [39].

Євреї з великими труднощами звикали до нових умов життя, праці. Усе ж у ряді колоній вони досить міцно осіли. Так, досить заможними були євреї у Фелинецькій колонії Житомирського повіту [40]. Проте більшість із них не змогли перебудуватися й стати справжніми селянами. Адже, як вірно підкреслив дослідник А.П.Суботін, “... не можливо за помахом пера створити землеробський стан... Не могли ж євреї, які тисячу років займалися ремеслами, торгівлею, різними обладнаннями, зразу ж перетворитися в землеробів і сісти на землі з такою ж підготовкою, що й селяни, які тисячу років ходили за сохою” [41].

Наведений вище матеріал свідчить, що політика російського царизму внесла свої корективи в етносоціальну структуру населення Волині. Вони, зокрема, були зафіксовані переписом населення 1897 р., який встановив, що в кінці XIX ст. тут зникла така станова група, як однодворці. Її представники перерозподілилися між міщанами і селянами. До того ж останні стали більш однорідними, адже в їх середовищі зникли відмінності, які ділили селян на кріпосних і державних. Крім того, до їхнього складу перепис зарахував й іноземних колоністів, які прийняли російське підданство.

Більше організаційних змін соціальна структура населення Волині не зазнала, чого не скажеш про її кількісні параметри та етнічний склад. Перепис показав, що, як і на початку 60-х рр. XIX ст., найчисленнішою групою населення тут залишалось селянство (75% від загальної кількості населення краю). Більшу його частину складали українці – 86,5%. Далі, значно відставши, розташувалися німці (4,9%), поляки (4,5%), росіяни (2,3%), чехи (1,1%). Найменше селян було серед євреїв (0,2%).

Другою за кількістю становою групою населення краю залишалось міщанство. Переважно воно мешкало в містечках, які були своєрідним перехідним типом населеного пункту між містом та селом і населення яких мало значний вплив на життя волинських сіл. Адже міщани в основному займалися торгівлею, ремеслами й обслуговували сільське населення. Найбільш

численними національними групами серед них були єврейська (60,2%) та українська (20,3%) [42].

Найвпливовішою становою групою населення Волині залишалось спадкове дворянство, яке сконцентрувало у своїх руках більшість земельних угідь, рухомого та нерухомого майна. Як і на початку 60-х рр. у кінці XIX ст. переважна більшість спадкових дворян проживала в сільській місцевості (70,5% від загальної кількості). Аналіз національного складу цієї станової групи населення показує, що і в кінці XIX ст. більшість тут складала поляки (43,3%). За ними йшли росіяни (31,8%) та українці (23,1%). Представники інших етнічних груп були мало, а то й зовсім не представлені. Так, на четвертому місці йшли німці, яких серед дворянства було лише 326 осіб (0,47%), а серед євреїв, які за загальною кількістю мешканців займали в губернії друге після українців місце, нараховувалося лише 9 спадкових дворян (0,03%) [43].

Дещо менше на Волині було особистих дворян, тобто тих, хто отримав дворянське звання за особливі заслуги перед російським самодержавством. У селах їх проживало трохи менше половини (44,9%). Це, як правило, були відставні офіцери, чиновники, які в нагороду за “вірну службу царю та Вітчизні” отримали тут маєтки. Тому зрозуміло, що більшість серед них складала росіяни (56,7%). За ними розташувалися поляки (26,1%) та українці (13,7%) [44].

Незначним за кількістю, але досить впливовим у селах краю було духовенство – 12592 осіб, або 0,5% від загальної кількості сільського населення. За національним складом перше місце тут належало росіянам (45,1%). За ними йшли українці (30,2%), поляки (13,6%). Представники інших етнічних груп були представлені мало [45].

Ще однією становою групою населення Волині було купецтво. У сільській місцевості (переважно в містечках) їх мешкало небагато – 1192, або 30,7% від загальної кількості. Переважно більшість серед них становили євреї (85,5%). За ними, значно відставши, розташувалися росіяни (9,8%), німці (2%), українці (1,3%) [46].

Аналіз джерел свідчить, що старі форми як поміщицького, так і селянського господарювання себе вичерпали. До того ж, політика російського царизму щодо залучення в села Волині іноземних переселенців призвела до загострення земельної кризи. Як результат,

голод на землю, неможливість звести кінці з кінцями переважної більшості селянства викликали не лише економічні та соціальні конфлікти, а й національні. Українські селяни захоплювали землі польських, російських поміщиків, євреїв-орендаторів, німецьких і чеських колоністів, руйнували огорожі, засипали рови, які заважали їм користуватися сервітутним правом випасу худоби. Такі конфлікти мали місце в селах Татаринець Кременецького, Літогощі Ковельського, Древин В.-Волинського, Черниці Н.-Волинського повітів і т.д. [47]. У цих виступах активну участь брали жінки і, напевне, тому польська преса називала їх “бабськими бунтами” [48]. За підрахунками О.Г.Михайлюка, з 1866 по 1890 рік селянські заворушення відбулися в 215 населених пунктах Волині [49]. Не припинялися вони і в наступні роки, досягнувши свого апогею в період першої російської революції.

У відповідь на селянські виступи царизм посилював репресії. У червні 1885 р. волинський губернатор отримав циркуляр за підписом міністра внутрішніх справ Росії П.Дурново “Про можливість застосовувати тілесні покарання для замирення селян”. Проте це не привело до їхнього заспокоєння. Навпаки, жорстокість і агресивність селянських виступів зросли. У цей час для польської газети “Край” звичними стають публікації про замах на польську шляхту, підпали її маєтків на Волині. При цьому автори гидливо називають українських селян “народцем”, який “зібравшись у натовп стає страшним, немов табун диких коней, немов скажений звір”.

Під час виступів досить часто прослідковувався ще один антагонізм, який був притаманний волинському селу. Антагонізм між поляками-поміщиками та євреями-орендатора-

ми. Як результат, автори “Краю” неодноразово писали, що українським селянином маніпулюють, “він піддається впливу ... євреїв-орендаторів”, які підштовхують його до виступів проти польської шляхти. Дописувачі газети бачили причину такої ситуації в “моральній занедбаності” цього “народцю”, позбавленого шкіл, “влаштованих на здорових принципах соціальної етики” [50], а не в безправному становищі українських селян, їхньому безземеллі, великих податках і повинностях, які вони повинні були виконувати.

Наведений вище матеріал свідчить, що друга половина XIX – початок XX ст. внесли значні зміни як у стану, так і в етнічну структуру сільського населення Волині, в умови праці та життя усіх його груп. Зокрема, через політику російського царизму, через об’єктивні умови, які склалися на Волині після скасування кріпосного права, значно ослабили позиції польської шляхти й, відповідно, зміцніло російське дворянство. Фактично ці ж причини зумовили й появу на території губернії значної кількості німецьких і чеських переселенців, які внесли в життя волинського села значний колорит. Зокрема, саме завдяки їм у краї з’явилася нова сільськогосподарська культура (хміль), більш досконалі знаряддя праці, агротехнічні прийоми і т.д. У той же час фактично провалилася спроба російського царизму щодо залучення євреїв до сільськогосподарської праці.

Проте всі ці зміни мало зачіпали життя українського селянства, яке продовжувало залишатися головним виробником сільськогосподарської продукції. Більше того, через малоземелля становище більшості селян погіршилося, що штовхало їх до відкритих виступів, які яскраво проявилися в 1905–1907 рр.

1. Михайлюк О.Г., Кічий І.В., Півницький М.Д. та ін. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. – Львів, 1988; Киричук М. Волинь земля українська. – Луцьк, 1995; Поліщук Юрій. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999; Войтенко А.Б., Іващенко О.М., Кузьмін О.С. Житомирщина: Історичний нарис. – Житомир, 2003 та ін.
2. Центральний державний історичний архів в м.Києві (далі – ЦДАУК). – КМФ. 11. Оп.1. Спр.32. Арк.111–112.
3. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. – С.7–8.
4. Підраховано за: Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.3. – С.-Пб., 1850. – С.110.

5. Тутковский П.А. Антропогеографические этюды по Волыни. Отдельный оттиск из XIII-го тома Трудов Общества исследователей Волыни. – Б.г., б.м. – С.91.
6. Підраховано за: Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч.1. – К., 1887. – С.120; Тутковский П.А. Названа праця. – С.91.
7. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863). – К., 1864. – С.14.
8. ЦДАУК. – КМФ. 11. Оп.1. Спр.32. Арк.111–112.
9. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западное отделение: материалы и исследования соб. П.П.Чубинским. – Б.м., б.г. – Т.7. – С.289.

10. ЦДАУК. – КМФ. 11. Оп.1. Спр.32. Арк.27.
11. Там само. – Арк.111–112.
12. Осадчий Т.И. Земля и земледельцы Юго-Западного края. (На Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистико-экономического исследования. – К., 1899. – С.36.
13. Там само. – С.41–42.
14. Бовуа Даниель. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С.38.
15. Картавцов Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. – К., 1887. – С.32.
16. Там само. – С.61.
17. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – К., 1881. – Таблица №1.
18. По поводу процентного сбора с польских имений // Волынь. – 1897. – 18 апр.
19. Там само.
20. Поліщук Ю.М., Суліменко О.Г. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XIX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004. – С.36.
21. Н. Deutsche Anteil am Handel und Gewerbe in Wolhynien // Wolhynische Hefte 2 Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1992. – S.131.
22. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч.1. – К., 1887. – Ведомость №2.
23. Підраховано і таблиця складена за: Державний архів Житомирської області. – Ф.70. Оп.1. Спр.855. Арк.2–8; Спр.857. Арк.2–18; Спр.858. Арк.2–17; Спр.859. Арк.2–8; Спр.860. Арк.2–71; Спр.861. Арк.2–14; Спр.862. Арк.2–12; Спр.863. Арк.1–25; Спр.864. Арк.2–9; Спр.865. Арк.2–7; Спр.866. Арк.2–7; Спр.867. Арк.1–76; Спр.868. Арк.1–6.
24. Поліщук Ю.М., Суліменко О.Г. Названа праця. – С.39.
25. Пилипенко О. Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. // Людина і політика. – 1999. – №3. – С.19.
26. Поліщук Ю., Суліменко О. Названа праця. – С.43.
27. ЦДАУК. – Ф.442. Оп.702. Спр.98. Арк.28.
28. Див.: ДАЖО. – Ф.67. Оп.1. Спр. 55. Арк.1–10.

29. Див.: Там само. – Ф.70. Оп.1. Спр.855. Арк. 2–8; Спр.857. Арк.2–18; Спр.858. Арк.2–17; Спр.859. Арк.2–8; Спр.860. Арк.2–71; Спр.861. Арк.2–14; Спр.862. Арк.2–12; Спр.863. Арк.1–25; Спр.864. Арк.2–9; Спр.865. Арк.2–7; Спр.866. Арк.2–7; Спр.867. Арк.1–76; Спр.868. Арк.1–6.
30. Крижановский Е.М. Чехи на Волыни. Соч. – Т.2. – К., 1890. – С.821–822.
31. Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999. – С.79.
32. Крижановський Є.М. Названа праця. – С.832.
33. Свод законов Российской империи. – С.-Пб., 1896. – Т.ХІ. – Ч.1. – С.193.
34. ЦДАУК. – Ф.442. Оп.618. Спр.261. Арк.376.
35. Там само. – Оп.52. Спр.439. Ч.1. Арк.91.
36. Пилипенко О. Названа праця. – С.20.
37. Крижановський Є.М. Названа праця. – С. 830.
38. Бармак М.В. Названа праця. – С.87–88.
39. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). – Житомир, 1998. – С.95.
40. ДАЖО. – Ф.58. Оп.1. Спр.1136. Арк.43–44.
41. Субботин А.П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 года. – Вып.2. – С.-Пб., 1890. – С.182.
42. Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. VIII: Волынская губерния. – С.-Пб., 1904. – С.50–51.
43. Підраховано за: Там само. – С.248.
44. Підраховано за: Там само. – С.38.
45. Підраховано за: Там само. – С.248–250.
46. Підраховано за: Там само. – С.164–171.
47. Там само. – Ф.226. Оп.1. Спр.29. Арк.55–56.
48. Бовуа Даниель. Названа праця. – С.119.
49. Михайлюк О.Г., Кічий І.В., Півницький М.Д. та ін. Названа праця. – С.33.
50. Бовуа Даниель. Названа праця. – С.118–119.

Автору в шести повітах вдалося проаналізувати дані тільки по одній з двох дільниць мирових посередників, що не показує повної кількості переселенців, але дає загальну картину процесу.

Y.POLISCHUK

THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN KING'S POLICY ON THE ETHNO-SOCIAL STRUCTURE OF THE SETTLEMENTS OF VOLUN VILLAGE

The article deals with the ethno-national and ethno-political basis of the Russian king's policy on the ethno-social structure of the people of Volun village in the second half of the 19th-beginning of the 20th century.

Key words: Russian kings, policy, Volun, village, ethno-social structure national minority.

УДК 323.26

ББК 66.5

Олександр Сич

РЕФЕРЕНТУРА ПІДСОВЕТСЬКИХ СПРАВ – АНАЛІТИЧНИЙ ОРГАН ПРОВодУ ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОУН

У статті автор показує історію, генезис та результати діяльності Референтури підсоветських справ як керуючого органу Проводу Закордонних Частин ОУН – спеціального аналітичного органу, який цілеспрямовано вивчав, аналізував та передбачав розвиток соціальних і політичних процесів у СРСР в цілому і в Україні зокрема та роль С.Ленкавського в його заснуванні й діяльності.

Ключові слова: ОУН, Провід Закордонних Частин, аналітичний відділ, політичні процеси, референтура.

З постановом незалежної української держави відбувається і процес відродження незалежної української суспільно-політичної думки та становлення і утвердження української політичної науки. У цих умовах вона зіткнулася з проблемою досвіду і наступності. Адже в радянський період історії України політична наука була репрезентована “науковим комунізмом” як “єдино правильним вченням”. Політична думка дисидентського руху 60–70-х років стала проявом здорової альтернативи, однак із ряду причин вона не могла слугувати повноцінною основою для розвитку української політичної науки. А тому для неї безцінним виявився досвід українських зарубіжних інституцій, які вивчали політичні процеси в радянській Україні та аналізували їх у контексті передової європейської і світової політичної думки.

Сьогодні українська наука використовує та аналізує досвід таких наукових установ, як Український соціологічний інститут у Відні (1919–1922), Український вільний університет (заснований в 1921 р.), Український науковий інститут у Берліні (існує з 1926 р.), Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.Липинського (діє з 1963 р.). Однак поза її увагою поки що залишаються українські політичні партії та організації як осередки незалежної суспільно-політичної думки й суб’єкти вивчення й аналізу політичних процесів у радянській Україні.

У процесі дослідження життя, творчості і політичної діяльності відомого ідеолога та політичного діяча ОУН С.Ленкавського автор виявив факт існування у структурі Закордонних Частин ОУН (далі – ЗЧ ОУН) Референтури підсоветських справ (далі – РПС) – спеціальної

аналітичної інституції, яка цілеспрямовано вивчала, аналізувала та прогнозувала розвиток суспільно-політичних процесів у СРСР загалом і в Україні зокрема. Завданням даної статті є висвітлення історії, генезису, результатів діяльності Референтури підсоветських справ проводу ЗЧ ОУН та ролі С.Ленкавського у процесі її виникнення і функціонування.

Результати цього дослідження мають як теоретичне значення у процесі вивчення курсу політичної історії України та політології, так і практичне – для глибшого розуміння програмно-ідеологічних основ і практики діяльності в Україні сучасних політичних організацій націоналістичного спрямування.

У наукових працях, присвячених історії ОУН, питання існування у складі її керівних органів спеціальної аналітичної інституції під назвою Референтури підрадянських справ не знайшло свого відображення. Однак на цей факт указують поодинокі спогади сучасників: С.Мудрика-Мечника, Р.Малащука, В.Шушка [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Автор статті в процесі підготовки збірника праць С.Ленкавського також присвятив цьому питанню відповідну увагу [7].

С.Ленкавський був досвідченим і талановитим дослідником політичних, соціальних, економічних, культурних, демографічних процесів у СРСР та радянській Україні. Його перу належать сотні аналітичних статей відповідної тематики, переважно підготовлених у період еміграційного періоду його діяльності [7, т.2]. У великій мірі вплив на їх зміст мав той факт, що під його керівництвом діяла Референтура підсоветських справ – аналітична інституція проводу ЗЧ ОУН, об’єктом дослідження якої

були виключно СРСР, у т. ч. і Україна в його складі, та країни-сателіти з т. зв. “соціалістичного табору”.

Після виходу з німецького концтабору в грудні 1944 р. [8, с.65; 9] С.Ленкавський реалізує зацікавлення підрадянською проблематикою в сприятливіших умовах. Показовим фактом є його палкі дискусії з І.Багряним під час спільного просування на захід перед наступом радянських військ. “Ленкавський і Багрянний увесь час дискутували, інколи досить гостро. Багрянний по своїй натурі був запальний і емоційно висловлював свої думки. В ньому було щось від агітатора. Вихований в советській школі спосіб, поведінка і аргументація були досить відмінні від таких у західних українців”, – описує у спогадах О.Антонович [10, ч.1, с.335]. Для С.Ленкавського найціннішим у цих дискусіях було пізнання таких відмінностей, що в подальшому стало темою спеціальних досліджень Референтури підсоветських справ (РПС) при проводі ЗЧ ОУН.

Уже перебуваючи на еміграції та займаючи різні важливі позиції у Проводі ЗЧ ОУН, С.Ленкавський мав надзвичайні можливості володіти широкою та об’єктивною інформацією про життя в СРСР. До таких можна віднести приналежність до референтури К-3 (референтура крайових зв’язків), до сектора безпеки (так званого “закритого сектора”) тощо [3, с.10; 4, с.113]. Але особливо цінною у цьому контексті була діяльність відновленої у складі Проводу ЗЧ ОУН Референтури підсоветських справ.

Належна увага до опрацювання “підсоветської проблематики” у Проводі ЗЧ ОУН приділялася і раніше. Так, зокрема, завдання з організації вишколів “з особливим узглядненням підсоветської проблематики” ставилося перед членом Проводу ЗЧ ОУН “Оксеном” [11, арк.1; 12, арк.1].

Однак саме на четвертій конференції ЗЧ ОУН, що відбувалася у травні-червні 1953 р. [13, с.5; 14, с.282; 3, с.147] було прийнято принципове рішення про потребу створення Референтури підсоветських справ [13, с.26; 15, арк.1; 16, арк.4]. У її постановах відсутня чітка вказівка на створення інституції саме з такою назвою, але висловлена потреба: “Внутрішню діяльність і політичну роботу Закордонних Частин ОУН необхідно постійно поновляти актуальним змістом, пов’язуючи її з розвитком і подіями, які відбуваються в Україні” [13, с.26].

Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН від 24.07.1953 р. указує, що назва референтури була встановлена вже на самому засіданні Проводу. Першим варіантом була назва “Референтура розробки матеріалів для протибольшевицької боротьби”. Однак на згаданому засіданні її змінено на назву “Референтура підсоветських справ” [17].

Референтура підсоветських справ належить до категорії тих референтур “особливого характеру”, яку мусить очолювати хтось із провідних членів Проводу ЗЧ ОУН. “Праця референтур особливого характеру, що з причин специфічних завдань не можуть бути контрольовані цілим Проводом ЗЧ ОУН, повинна бути контрольована призначеним до цього членом”, – указують постанови четвертої конференції ЗЧ ОУН. Пізніше, в матеріалах шостої конференції, ЗЧ ОУН РПС уже чітко віднесено до “законспірованих ділянок” поряд зі службою безпеки та референтурою крайових зв’язків [13, с.21; 18, с.4]. Зважаючи на організаційне становище С.Ленкавського-“Залужного” та довоєнний досвід аналогічного характеру, його і було визначено “керманічем РПС” на засіданні Проводу ЗЧ ОУН 24 липня 1953 р. [17].

Четверта конференція ЗЧ ОУН визначила об’єкт та предметну сферу для аналітичної діяльності РПС. Поряд із природним зацікавленням Україною об’єктом досліджень став СРСР та “в цілому підбольшевицький світ”. Предметна сфера аналізу до свого обсягу включала державний, партійний, військово-поліцейський, розвідувальний та господарський апарати в названих державах, “пляни, політика й тактика у всіх ділянках і на різних теренах”, будь-які вияви національно-визвольної боротьби “серед усіх народів, поневолених большевизмом”, та й загалом будь-який матеріал, який дозволяє краще пізнати політичного противника та розкрити його плани [13, с.26–29].

Для реалізації рішень четвертої конференції щодо діяльності РПС С.Ленкавський вже 21 вересня 1953 р. подав на затвердження Проводу ЗЧ ОУН план діяльності референтури, який був одногосно схвалений. Відповідно до нього РПС повинна була складатися з таких відділів: а) відділ збирання інформації; б) відділ по справах України і СРСР; в) відділ країн-сателітів СРСР та комуністичних дій у світі; г) відділ вивчення революційної боротьби визвольного революційного руху в Україні; ґ) відділ картотеки-архіву та секретаріату [19, арк.1].

Широке уявлення про плановані напрями діяльності РПС дає проект А.Микулина-“Карого”. Опублікований у спогадах співробітника РПС В.Шушка, він, очевидно, є одним із варіантів, поданих співробітниками С.Ленкавського. Цей проект передбачає аналіз усіх сфер життя СРСР та сателітних країн: “Праця референтури переводиться в напрями систематизації й студіювання в галузі соєтознавства всієї політики СССР взагалі та його політики щодо поневоленних Москвою держав і народів, зокрема: Україна, Білорусь, Кавказ та інші поневолені, т. зв. союзні республіки й сателіти і некомуністичні держави”. Показовим є план створення та ведення картотеки: “По кожній галузі студіювання ведеться картотека. Картотека під заголовком “Україна” організується й ведеться в усіх напрямках і галузях якнай докладніше: загально – Україна, області, округи, місцевості, райони, міста, окремі села, а навіть колгоспи, радгоспи та фабрики і заводи” [6, с.193, 195].

Відповідно до затвердженого плану діяльності РПС її референти або ж спеціальні уповноважені повинні бути призначені в кожному тереновому Проводі ЗЧ ОУН. Перша інструкція РПС так визначає завдання, що стоять перед нею: “Завданням РПС є не лише виконання окремих робіт чи потреб ПЗЧ, але й посилення динаміки української визвольної-революційної праці в усіх галузях діяльності Орг[анізації]. Сучасний стан нашої роботи вимагає від усіх членів Орг[анізації] не лише докладно знати всю підсоєтську дійсність, її фактичний стан, але й наблизити членство на закордонному відтинку до реальної дійсності, як є в Краю та підготувати в цьому напрямі нові кадри” [15, арк.1].

Цією ж інструкцією керівник РПС С.Ленкавський-“Залужний” доручає кожному тереновому проводові оперативно виконати завдання першого етапу: 1) підшукати і призначити на своєму терені референта підсоєтських справ чи уповноваженого РПС, які функціонально мають підпорядковуватись референтові РПС при Проводі ЗЧ ОУН, а організаційно – своєму тереновому зверхникові і не обов’язково повинні належати до відповідного теренового проводу та творити цілу референтуру при ньому; 2) передплатити для РПС при Проводі ЗЧ ОУН всю комуністичну пресу, яка видається українською мовою на відповідному терені; 3) систематизувати та передати в Провід ЗЧ ОУН перелік членів Організації, що походять зі східноукраїнських

земель, та всю необхідну інформацію про можливість їхньої співпраці в дослідженнях проблематики “соєтознавства” (з якої еміграції – “нової” чи “старої” – походять, яку роботу виконують в Організації, який характер їхньої суспільно-громадської праці, яка ділянка в галузі “соєтознавства” їх цікавить і яку тематику вони могли б опрацювати у формі брошури, статті чи інформаційної нотатки); 4) зібрати аналогічну інформацію про вихідців зі Східної України, які не є членами ЗЧ ОУН, але мають позитивне чи нейтральне ставлення до неї і готові співпрацювати в цій же галузі; 5) знайомити членів ЗЧ ОУН на своєму терені з аналітичними матеріалами, напрацьованими РПС при Проводі ЗЧ ОУН [15, арк.1].

При розгляді плану діяльності РПС С.Бандера-“Ярич” висловив побажання, щоби теренові референтури отримали чітко визначені завдання [19, арк. 2]. Відповідно до поставлених перед кожним тереновим проводом завдань, було визначено й обсяг функціональних повноважень теренових референтів та уповноважених РПС: 1) слідкувати за появою на своєму терені всіх радянських видань, незалежно від того легальний чи підпільний характер вони мають (книг, журналів, газет, брошур, карт, “образів” тощо), та пересилати їх до РПС; 2) пересилати до РПС місцеву україномовну комуністичну пресу та передплатити для нього ту, що виходить у терені регулярно; 3) неперіодично пересилати до РПС каталоги радянських видань, що з’являються в радянських книгарнях терену, або в тих книгарнях, які продають радянські видання; 4) підбирати з членів та нечленів Організації людей, які прямо чи опосередковано будуть співпрацювати з РПС із підрадянської тематики, визначити цю тематику та терміни її опрацювання [15, арк.2].

Пізніше кожен тереновий провід уже по лінії референтури крайових зв’язків отримав також завдання збирати копії листів, що надходять за кордон з України, Польщі та Чехословаччини, й дані про місцевості, з яких вони надійшли, і людей, що їх надіслали. Адже “приватні листи дають значний інформативний матеріал про відносини в східних країнах і на батьківщині”. При цьому референтура К-3 підкреслювала, що “одержані листи і дані про людей будемо тримати в себе, як дуже довірочний матеріал”, а публічне використання цих даних мало здійснюватися тільки при згоді власника листів [20].

Після виконання завдань першого етапу, які формували інформаційну базу для діяльності РПС, вона перед кожним тереновим проводом ставила подальші завдання якісно нового рівня: 1) відповідно до наявності фахових кадрів та інформаційно-матеріальної бази терену (книги, часописи, бібліотеки) взяти участь в опрацюванні комплексу тем, запропонованих РПС; 2) визначити, які наукові та політично-дослідницькі інституції, що займаються вивченням підрадянської проблематики (при університетах, міністерствах тощо), є у відповідному терені та на яких умовах можлива співпраця з ними; 3) відслідковувати цікаві і вартісні публікації на підрадянську тематику, що з’являються у відповідному терені; 4) визначити в терені науковців і публіцистів, що займаються відповідною тематикою, та можливість співпраці з ними. При цьому пропонувалося також звернути увагу на російські, польські та інші радянське інституції й окремих діячів відповідної національності [15, арк.2].

Уявлення про реалізацію п.1 цих завдань дає “План критичної розробки соєтської системи та наслідків її діяння для України (проект тематики і напрямних навітлювання)”. План передбачав такі розділи: “1. Вступні відомості про більшовизм; 2. Як більшовики дійшли до влади; 3. Більшовицька держава (устрій, конституційні та фактичні органи тотальної влади; основи народного господарства та його апарат; організація кооперації та торгівлі; конституційне, правове й фактичне положення України в складі СРСР); 4. Встановлювання більшовицького володіння (розкладницькі форми “підгризання” основ сили довоєнного суспільства та творення нових основ, нищення старих господарських основ та творення нових, боротьба зі старим світоглядом, розкладання основ моралі, якою було сильне дореволюційне суспільство); 5. Устійнення принципів і методів більшовицького володіння; 6. Основи, що на них спирається більшовицька держава (партія, ГПУ-НКВД, система господарських узалежнень, система виховання і контролю думки монополією партії, тюремна система, армія, синтетична характеристика основ сили більшовицької системи); 7. Організація і роль пропаганди (побудова та інституції, внутрішні завдання і тактика, зовнішня пропаганда та її побудова); 8. Внутрішні протиріччя в СРСР; 9. Дотеперішні наслідки більшовицького панування в популяційних і біологічних процесах на Україні; 10. Рушійні сили ре-

волюції; 11. Творення нового ладу під час можливої революції та в перехідному часі після неї (поділ Росії, встановлення нового ладу на Україні); 12. Доцільні лінії найближчої внутрішньої політики Української держави; 13. Перспективи можливих позицій УССД (Української Самостійної Соборної Держави. – С.О.) у балансі світових сил і цілої зовнішньої політики” [21].

Очевидно, що в процесі реалізації первісного проекту діяльності РПС плани її діяльності зазнали змін. Уже на п’ятій конференції ЗЧ ОУН, що відбувалася в 1955 р., С.Ленкавський-“Корінь” подає у звіті про діяльність РПС: “Спочатку плян роботи був закреслений дуже широко, пізніше, з технічних причин, прийшлося його обмежити. ... Роботу ведено за таким пляном: а) до подій: – в партії; – в уряді; – по областях; – по районах і менших адміністративних одиницях; б) по лінії персональної і географічній [16, арк.4].

Зрозуміло, що виконання початково поставлених завдань і на рівні РПС при Проводі ЗЧ ОУН, і на рівні референтів та уповноважених РПС у теренах діяльності ЗЧ ОУН вимагало відповідного підбору кадрів, які б мали високий фаховий рівень або ж орієнтувалися у визначеній для аналізу проблематиці. Зважаючи на те, що “в опрацюванні всіх матеріалів спеціальна і найголовніша увага звертається на специфічність психіки українців східних земель, які перебувають в умовах підсоєтського життя” [6, с.195], керівник РПС С.Ленкавський-“Залужний” рекомендував при визначенні кандидатури референта чи уповноваженого РПС у терені зважити, що “такий член мусить бути уроджений на Східних Землях України, і по змозі з т. зв. “нової” еміграції, який переніс на собі підсоєтську дійсність” [15, арк.1].

У свою чергу і сам С.Ленкавський дотримувався цього принципу при формуванні РПС. До її складу, крім нього, входили також: А.Микулин, І.Марченко, Т.Кіс, М.Шевчук, Л.Лисенко, П.Кізко. Деякий час технічним співробітником РПС був також В. Шушко [6, с.197; 22; 23, арк.2]. При цьому більшість із них походять зі східноукраїнських земель: А.Микулин, інженер за фахом та колишній майор Червоної Армії, родом із Черкащини [1, с.23; 3, с.59]; П.Кізко, письменник, редактор та співробітник ряду націоналістичних видань на еміграції – з Харківщини [7, т.1, с.405–406]; доцент Л.Лисенко, інженер за фахом – із Житомирщини; доктор І.Марченко – з Вінниччини; Т.Кіс також походив із Наддніпрянщини [22].

І.Марченко до ядра РПС і її постійного складу відносив С.Ленкавського, А.Микулина, себе та Л.Лисенка, а інших (зокрема, Т.Кіса та П.Кізко) називав “спорадичними співробітниками”. Щодо розподілу сфер аналізу, то І.Марченко займався комплексом питань державно-партійного апарату СРСР, а Л.Лисенко й А.Микулин – економічною проблематикою (перший – переважно сільським господарством) [22]. Через те, що А.Микулин був свого часу майором радянської армії, то до сфери його аналітичних інтересів відносилася також військова проблематика [21, арк.1]. Аналогічно можна визначити, що П.Кізко здебільшого займався культурно-духовними, зокрема літературними, процесами в СРСР. З аналізу матеріалів архіву С.Ленкавського відомо, що він також брав участь у веденні українських радіопередач з Іспанії на територію України і СРСР. Цілком вірогідно, що й у РПС П.Кізко виконував завдання з аналізу радянської радіоінформації.

При обговоренні планів діяльності РПС у Проводі ЗЧ ОУН виникали різні варіанти з визначенням місця її дислокації. Пропонувалися Англія, Канада, Німеччина (наприклад, основний осідок в Англії, а картотека в Німеччині) [19, арк.2, 3; 24]. У кінцевому підсумку обставини визначили таким місцем Німеччину. На пропозицію С.Бандери-“Ярича” діяльність Проводу ЗЧ ОУН та його референтур на території Німеччини організовувалася за системою бюро [25, арк.5]. За цим принципом організувала свою роботу і РПС, отримавши у своє розпорядження два окремі приміщення в офісі Проводу ЗЧ ОУН, відповідне технічне обладнання та окремі кошти на своє утримання й організацію роботи [19, арк.2; 24; 25].

Як видно з наведених документів, РПС мала достатньо широку джерельну базу для здійснення аналізу підрадянської дійсності. Такий аналіз робився, як на це вказують матеріали шостої конференції ЗЧ ОУН, “на основі советських джерел” та “іншими, доповнюваними дані РПС, шляхами” [18, с.4]. Отож, у розпорядженні РПС була інформація: 1) офіційна радянська преса. Так, уже перша інструкція РПС зобов’язувала майбутніх референтів та уповноважених РПС у теренах регулярно пересилати до РПС усю радянську пресу в одному примірнику, в першу чергу: газети “Правда”, “Известия”, “Труд”, “Радянська Україна”, “Комсомольская правда”, “Литературная газета”,

“Правда Украины”, “Родина” та журнал “Коммунист” (кол. “Большевик”) [15, арк.2]; 2) радянські книги. І.Марченко в РПС відповідав за регулярну закупівлю в крамницях радянських книг. Він загально визначає, що це були книги історичного, партійно-ідеологічного, економічного, політичного, філософського та правничого змісту [22]. Найповніше уявлення про використання РПС радянські книжкові видання дає сформована в часі її діяльності бібліотека, що знаходиться тепер у приміщенні Українського інституту освітньої політики в Мюнхені (Німеччина); 3) радянські радіопередачі. Відомо, що в Мюнхені на вул. Лінбургштрассе з цією метою існувала спеціально обладнана квартира, де прослуховування здійснювалося цілодобово [22]. Технічним співробітником РПС у ділянці радіопрослуховування деякий час у студентські роки був відомий український еміграційний історик М.Лабунька. При розподілі між референтурами і службами приміщень нового офісу, до якого Провід ЗЧ ОУН перейшов у 1954 р., одна з двох наданих для РПС кімнат мала цільовим призначенням здійснення “наслухів” співробітниками під псевдами “Родіон”, “Олег”, “Микола” [25]; 4) листи за кордон із СРСР, зокрема з України, а також інших країн т. зв. “соціалістичного табору” [20]. Зокрема, при дослідженні архіву С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в м. Мюнхен (Німеччина) автором виявлені листи П.Приймак із с. Фитьків Ланчинського (тепер – Надвірнянського) району Станіславської (тепер – Івано-Франківської) області. Наприклад, у листі №2 від 20.06.1958 р. для аналізу виділено інформацію про те, що авторка листа змушена щодня ходити до роботи і що її рідні померли зимою, хоч дуже хотіли жити, але не було можливості придбати їм ліки [27]; 5) інформація, що надходила від підпільної мережі ОУН не тільки в Україні, але загалом у СРСР. На підставі аналізу документів з архівних збірок ЗЧ ОУН з упевненістю можна стверджувати, що контакти з організаційною сіткою чи поодинокими членами ОУН в Україні ЗЧ ОУН підтримували протягом усього часу існування. У перші повоєнні роки з України прибували рейдуючі відділи УПА, зв’язкові групи чи окремі кур’єри [28; 29; 4, с.120], які доставляли детальні звіти про існуючу ситуацію. Так, звіт із Вигодського району на Станіславщині подає надзвичайно деталізовану інформацію на 22 аркушах за розділами:

I. Вороже середовище. II. Власне середовище [32]. У свою чергу до 1960 р. в Україну наземним та повітряним шляхом від ЗЧ ОУН для зв’язку з націоналістичним підпіллям вирушали спеціально підготовлені групи [51; 3, с.67; 1, с.88]. Пізніше зв’язок утримувався з допомогою шифрованої кореспонденції. На увагу заслуговує т. зв. шифрування “цитриною”. Його суть полягала в тому, що поміж рядками звичайного листа наносилися невидимі написи секретного змісту, які проглядалися після обробки листа спеціальними хімічними елементами. Так, у листі зі Львова від 23.03.1970 р. більшість проявленого міжрядкового простору зашифрована цифровими кодами, а під рядками звичайного змісту поміщено текст: “Ведеться обробка населення на необхідність війни з Китаєм. У Монголію введені війська СРСР. У Казахстані створено новий округ, випускників інститутів беруть насильно на два роки в армію. Призивають всі спеціальності, холостяки і жонаті...” [34, арк. 2].

Використовуючи для аналізу підрадянської дійсності такі методи і джерельну базу, РПС повинна була сформувати об’єктивне бачення існуючого стану всього життя і політики СРСР, а особливо в Україні, та виробити прогноз його розвитку на майбутнє і відповідно до таких висновків опрацювати стратегію і тактику ЗЧ ОУН на найближчий час та для умов потенційної війни і революції. Практичним виявом результату діяльності РПС повинні були стати: 1) підготовка аналітичних та агітаційно-пропагандистських видань для потреб щоденної праці сітки ОУН в Україні (напрямні діяльності, книги, статті, листівки тощо); 2) підготовка матеріалів із “советознавства” для внутрішніх вишколів членства ЗЧ ОУН; 3) випуск на базі опрацьованого матеріалу внутріорганізаційної преси та спеціальних аналітичних об’їзників; 4) інформаційно-пропагандистське використання напрацьованого матеріалу в пресі, спрямованій на зовнішнє, позаорганізаційне середовище [6, с.195–196; 19].

Серед матеріалів, підготовлених для території України, слід виділити ряд книжкових видань зручного для підпільного вжитку кишенькового формату “Бібліотеки Українського Підпільника”, що була започаткована по лінії референтури крайового зв’язку в 1955 р. [35; 36]: “ХХ з’їзд без маски” (колективна праця РПС, в яку, однак, найбільший вклад внесли С.Ленкавський та А.Микулин [22]), Микулин А. “Концент-

раційні табори в Советському Союзі”, Лисенко Л. “Сільське господарство України” [37; 38; 39; 18, с.4]. З часу заснування РПС у програмі внутріорганізаційних вишколів обов’язовим стає розділ “Советознавство” [1, с.90].

Уже при плануванні діяльності РПС передбачалося видавати: а) інформаційний зошит для теренових проводів і преси; б) джерельний кварталник; в) неперіодичний журнал “Сурма” для Краю; г) довідки з окремих питань для потреб Проводу ЗЧ ОУН; д) синтетичні довідки та зведення про положення в СРСР та в Україні [19, арк.1].

Очевидно, що і ці початкові плани були скориговані обставинами. Журнал “Сурма”, який виходив із 1949 р. і головним редактором якого до 1953 р. був С.Ленкавський, припинив свій вихід уже в 1954 р. [22, т.8, с.3104]. Щодо джерельного кварталника та інформаційного зошита, то ідеї цих двох видань практично зреалізувалися в одному “Інформативному зошиті про підсоветські події”. На початках він, власне, і виходив як кварталник. Принаймні в лютому і квітні 1954 р. (тобто поквартально) вийшли два його числа. Редакція так анонсувала у кожному числі його характер і завдання: “Інформативний зошит видає Референтура Підсоветських Справ ЗЧ Організації Українських Націоналістів виключно для обмеженого гурта осіб, що вивчають стан відносин в окупованій Україні та в СРСР і ведуть протимосковсько-антикомуністичну роботу. Завданням редакції є подавати в першу чергу малодоступний матеріал з советських видань, який надається для аналізу та дальшого опрацювання в критичному і пропагандивному напрямі і висвітлювання поточних подій підсоветської системи, в першу чергу на Україні” [40].

Уявлення про спрямування кварталника “Інформативний зошит про підсоветські події” дає його зміст. Так, ч.1 вміщує статті: “Нова фаза зовнішньої політики”, “Процес проти еп. Качмарєка та українські справи на суді”, “Минулорічні чистки в Грузії”, “Стан тваринництва на Україні”, “Сітка большевицької агітації на Україні”. Отже, РПС залучає до аналізу інформацію про зовнішню та внутрішню політику СРСР, розглядаючи їх через призму інтересів України, але не обмежуючи характеристику виключно Україною [40, 1954, ч.2]. З уваги на наближення дати 300-річчя Переяславської ради, ч.2 “Інформативного зошита” майже

повністю присвячене критиці радянських інтерпретацій цієї історичної події [40, 1954, ч.2].

Вихід джерельного квартальника ще в планах ЗЧ ОУН обумовлювався “наявністю капіталу” [19, арк.1]. Очевидно, що з цієї причини видання було призупинене і знову відновлене після трирічної перерви в 1957 р., але вже як щомісячника. Повідомлення від РПС про відновлення цього видання інструктувало теренові проводи ЗЧ ОУН, що воно не призначене для масового поширення, а натомість є студійним матеріалом для відповідної категорії людей: 1) політичних керівників ЗЧ ОУН на рівні теренових проводів, областей, кушів, станиць; 2) пропагандистів і працівників преси; 3) дослідників і публіцистів із підрадянської проблематики. При цьому теренові проводи ЗЧ ОУН зобов’язано проконтролювати засвоєння матеріалів “Інформативних зошитів” у вишкільному процесі членства ЗЧ ОУН [41, арк.1].

Структурно зміст відновленого в 1957 р. “Інформативного зошита” ч.1(3) визначався розділами: “СССР і сателіти”, “3 подій у сателітних країнах”, “В Советському Союзі”, “Україна під московською окупацією”. Отож, поряд із СРСР і Україною до аналізу залучаються політичні процеси в країнах-сателітах СРСР. Очевидно, це було зумовлено актуальними політичними подіями в т. зв. “соціалістичному таборі” [40, 1957, ч.1(3)]. Натомість ч.2(4) місячника за лютий 1957 р. основну увагу акцентувала на проблемах України (розділи: “Напади проти українського націоналізму”, “Виправлювання минулого на літературному фронті”, “Нові географічні зміни, що не позначені на карті”, “Форми русифікації України”), а його зміст займав аналіз нової законодавчої бази в СРСР та становища українських переселенців у Казахстані [40, 1957, ч.2(4)]. Майже та ж структура змісту місячника зберігається і в ч.3(5) “Інформативного зошита”, про що свідчить назва його розділів: “3 советської економіки”, “3 їзди, конференції, наради, збори”, “Україна під окупацією” [40, 1957, ч.3(5)].

Практичним результатом діяльності РПС стає також поширення матеріалів про радянську дійсність для української громадськості на еміграції в пресі. Уже незадовго після четвертої конференції ЗЧ ОУН провід указував, що поряд з іншими його референтурами – пропаганди, зовнішньої та внутрішньої політики, військових справ – Референтура підсоветських справ по-

винна давати інформацію для редакції тодішнього офіційного органу проводу, газеті “Український самостійник” і “контролювати та апробувати засадничі статті свого сектору” [42, арк.5]. Дещо пізніше, при затвердженні плану діяльності РПС, С.Бандера-“Ярич” указує, що від РПС “редакції наших газет мусять діставати відповідний матеріал з коментарями” [19, арк.3].

РПС мала вплив на визначення редакційної політики “Українського самостійника” також зважаючи на той факт, що С.Ленкавський сам належав до редколегії “Українського самостійника” [43; 44]. А коли на завершальному етапі дискусій з т. зв. “двійкою” газета “Український самостійник” у 1954 р. опинилася в руках “опозиції”, провід ЗЧ ОУН без довгої перерви налагодив випуск свого нового друкованого органу – газети “Шлях перемоги” [3, с.56]. С.Ленкавський став одним з основних співзасновників, а пізніше і головним редактором нового видання [45]. РПС здійснював безперечний вплив на його зміст. Порівняльний аналіз змісту “Інформативного зошита” та “Шляху перемоги”, зокрема статей С.Ленкавського в останньому, підтверджував цю думку [40; 7, т.1; 46]. Лондонський журнал “Визвольний шлях” поряд із газетою “Шлях перемоги” містить на своїх сторінках найбільше напрацювань РПС. Особливо часто в ньому публікуються члени РПС А.Микулин-“Шалдїй” та Л.Лисенко, хоч з’являються і матеріали від РПС загалом [47].

На п’ятій конференції ЗЧ ОУН, що відбулася у квітні-травні 1955 р., діяльність РПС стала предметом окремого звіту, що свідчило про актуальність цієї ділянки роботи. При обговоренні звіту С.Ленкавського-“Кореня” звучали побажання посилити РПС кадрами та фінансами і збільшити рівень інформування членства ЗЧ ОУН про економічну, соціальну і демографічну ситуацію в Україні [16, арк.13]. На конференції С.Ленкавського обрано до складу керівної “трійки”, а при формуванні кінцевого складу Проводу ЗЧ ОУН він і надалі залишався референтом РПС [48].

Кінець 50-х років характеризувався загостренням міжнародних відносин. Виникла реальна загроза виникнення війни між СРСР та США. Провідник ЗЧ ОУН С.Бандера дав доручення т. зв. “закритому секторові” розробити план діяльності на випадок війни. Невдовзі такий план затверджено Проводом ЗЧ ОУН [3, с.61]. У цій ситуації діяльність РПС пожвавлюється і носить, за словами С.Галамая, “біжучий, актуальний характер” [49, с.240].

Убивство С.Бандери 14 жовтня 1959 р. неоднозначно вплинуло на функціонування РПС. З одного боку, невдовзі після нього С.Ленкавського на нараді Проводу ЗЧ ОУН одноголосно затверджено виконуючим обов’язки голови проводу [3, с.66; 5, с.111]. Він відразу ж впровадив систему заходів безпеки відносно сітки і членства ОУН, зокрема припинив засилання членів ЗЧ ОУН в Україну, посилив вивчення планів КДБ Проти ЗЧ ОУН, доручив зміцнити діяльність служби безпеки та розвідки ЗЧ ОУН. Натомість контакт із Краєм було переведено в пропагандивну площину. На зібрану Референтурою підсоветських справ величезну кількість адрес почалося надсилання з різних країн світу пропагандистської літератури. Посилилися також зусилля з налагодження контактів із громадянами УРСР, які прибували за кордон в якості туристів та ділових людей [3, с.67; 1, с.88].

Отож, РПС отримала додатковий імпульс у своїй діяльності. Та, з іншого боку, новий обсяг повноважень і відповідальності С.Ленкавського об’єктивно зумовив зниження рівня його персональної уваги до функціонування РПС, хоч він і надалі керує референтурою [50]. У той же час і ряд членів РПС виїжджають на постійне місце проживання за межі Німеччини, зокрема за океан [22]. З огляду на специфіку діяльності РПС виконання ними завдань не могло бути ефективним [50].

У листі до С.Ленкавського від 16 липня 1962 р. А.Микулин тривожно висловлюється проти того, “щоб Провід ЗЧ ОУН ліквідував підсоветські студії” і вимагає їх хоч примітивно, але розбудувувати. З листа стає зрозумілим, що станом на 1962 р. із колишнього складу РПС у ній залишився лише А.Микулин із технічним працівником В.Шушком [23, арк.1–2]. У цьому році робляться заходи до кадрового посилення РПС [51, арк.4, 6]. Однак помітно, що її діяльність згортається. Співробітник РПС В.Шушко стверджував, що вона поступово самоліквідувалася після обрання С.Ленкавського на конференції ОУН провідником [6, с.193–197]. Мова йде про шосту конференцію ЗЧ ОУН, яка відбулася в жовтні 1963 р. Її матеріали однозначно вказують на те, що обсяг роботи РПС був звужений з причини виїзду її працівників, однак у них були відсутні спеціальні постанови щодо подальшої долі цієї референтури. У той же час слід відзначити, що постанови конференції в розділі “Положення в Україні і в СРСР” повністю базувалися на під-

сумках діяльності РПС, що є опосередкованою оцінкою її функціонування [18, с. 3, 4, 20–35].

На першому пленарному засіданні ново-сформованого Проводу ЗЧ ОУН, що відбулося 2–9 грудня 1963 р., серед інших було встановлено, що референтура, яка займається виданням і переправкою в Україну конспіративної літератури, отримує назву “ДІД” [52, арк.5]. Очевидно, ця референтура вже не виконувала того обсягу завдань, що РПС. Листування А.Микулина з С.Ленкавським свідчить, що Провід ЗЧ ОУН і надалі передплачував радянські видання різноманітного характеру, а А.Микулин здійснював їх аналіз та подавав висновки і рекомендації щодо політики СРСР і сателітних країн [53, арк.1]. Однак факти свідчили, що самої РПС на рівні тої системної роботи з вивчення радянської дійсності, яку вона здійснювала в 50-х роках, у Проводі ЗЧ ОУН уже відновлено не було.

Узагальнюючи викладене, слід підсумувати, що референтура підсоветських справ була створена у 1953 р. у структурі Проводу ЗЧ ОУН як спеціальна аналітична інституція. Її завданням було комплексне вивчення та аналіз усіх сфер життя СРСР, України та країн т. зв. “соціалістичного табору”, прогнозування напрямків розвитку внутрішньої й зовнішньої політики цих країн і напрацювання тактики і стратегії ЗЧ ОУН. Відправним пунктом у діяльності РПС став досвід аналогічної довоєнної інституції в структурі Крайової Екзекутиви ОУН на західно-українських землях (КЕ ОУН ЗУЗ).

РПС мала розгалужену мережу референтів та уповноважених РПС при проводах ЗЧ ОУН у Німеччині, Австрії, Франції, Бельгії, Швеції, Данії, Голландії, Англії, Аргентині, Бразилії, Австралії, Канаді, США [3, с.98–111]. Кадровий склад усієї структури РПС майже стовідсотково формувалася з вихідців зі Східної України або ж тих, хто проживав у радянських умовах. Для здійснення аналізу РПС отримувала інформацію з періодичної радянської преси та видань, через прослуховування радянських радіопередач, із кореспонденції від жителів України та інших соціалістичних країн, від організаційної сітки чи окремих представників ОУН в Україні через кур’єрів і шифроване листування.

Найактивнішим періодом діяльності РПС були 50-ті роки і вона проіснувала до середини 60-х років. Практичними результатами її діяльності стали аналітичні та агітаційно-пропагандистські видання для потреб щоденної праці

сітки ОУН в Україні, матеріали із “советознавства” для внутрішніх вишколів членства ЗЧ ОУН, випуск внутріорганізаційної преси та спеціальних аналітичних обіжників для провідних членів ЗЧ ОУН, підготовка матеріалів про підрадянське життя для української еміграційної преси. С. Ленкавський був керівником РПС Проводу ЗЧ ОУН і в її діяльності використав досвід РПС КЕ ОУН ЗУЗ довоєнного періоду, в якій він також відігравав спрямовуючу роль.

1. Мечник С. Роздумую, пригадую (спогади, третя частина, 1954–1973). – Мюнхен: Українське видавництво, 1985. – 282 с.
2. Мечник С. Люди, роки, події (спогади, четверта частина). – Мюнхен, 1986. – 294 с.
3. Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (причинки до історії). – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1995. – 150 с.
4. Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери (причинки до історії, спогад). – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1997. – 142 с.
5. Малашук Р. З книги мого життя. Спогади. – Т. 2. – Торонто: Вид. “Гомін України” і Дослідного Інституту “Студіум”, 1988. – 416 с.
6. Шушко В. Завдання виконав. – Львів, 2000. – 306 с.
7. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. – Т.1 / За ред. О. Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 600 с.; Т.2. – 2003. – 524 с.
8. Мірчук П. В німецьких млинах смерті. – Нью-Йорк–Лондон: Український Союз Політичних В’язнів, 1957. – 236 с.
9. Stephan Lenkavskij. Entlassungsschein. Konzentrationslager Auschwitz Kommandatur II/ Ki. Auschwitz, den 19.12.1944 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики (Мюнхен). – 1 арк.
10. Антонович О. Спогади. – Ч.1. – Київ–Вашингтон, 1999. – 392 с.; Ч.2. – 2003. – 568 с.
11. Протокол засідання Синоду (Проводу ЗЧ ОУН. – С.О.), що відбулося в дні 1.1.53 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б.ф. – 2 арк.
12. Лист “Оксену” від “Басмача” від 8.11.53 (про призначення редактором “Сурми”) // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 21. – 1 арк.
13. Четверта Конференція ЗЧ ОУН. – Б. м., б. в., 1953. – 61 с.
14. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 (Збірка документів). Бібліотека Українського Підпільника. – Ч.1.– Б.м.: Вид. Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – 370 с.
15. РПС/1. Довірно. Для внутрішнього вжитку т[ереновим] п[роводам]. [Інструкція тереновим проводам ЗЧ ОУН про створення та порядок діяльності референтури підсоветських справ (без дати)] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2045. – 2 арк.

Діяльність Референтури підсоветських справ як одного з елементів структури Проводу Закордонних Частин ОУН указує на те, що українські еміграційні політичні партії та організації були осередками незалежної суспільно-політичної думки і суб’єктами вивчення й аналізу політичних процесів у радянській Україні. Це зумовлює потребу висвітлення їх історії на науковій основі та залучення їх досвіду для розвитку сучасної української політичної науки.

16. Протокол другої частини 5-ї Конференції ЗЧ ОУН, яка відбулася в днях 7–9 травня 1955 р. в Б. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 987. – 24 арк.
17. Постанова про покликання членів Проводу Закордонних Частин ОУН. 24.07.1953 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б. ф. – 1 арк.
18. Шоста конференція Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів. – Б. м.: Вид. ЗЧ ОУН, 1964. – 80 с.
19. Народа Проводу ЗЧ ОУН 21.09.53 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б.ф. – 3 арк.
20. Провід ЗЧ ОУН. Реф[ерентура] к[райових] з[в’язків]. До т[еренових] п[роводів]. 04.10.1955. [Інструкція про збір копій приватних листів з України, Польщі, Чехословаччини та порядок використання отриманої з них інформації]. – Б. ф. – 1 арк.
21. План критичної розробки советської системи та наслідків її діяння для України (проект тематики і напрямних наświetлювання) // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2067. – 10 арк.
22. Аудіозапис інтерв’ю з доктором І.Марченком 12.07.2001 р. в м. Кліфтон (США) // Архів автора.
23. А. Микулин до С. Ленкавського 16.7.1962 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 3 арк.
24. Протокол наради Проводу ЗЧ ОУН з 3 серпня 1954 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б. ф. – 1 арк.
25. Протокол наради Проводу ЗЧ ОУН з 4 серпня 1954 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б. ф. – 1 арк.
26. А. Микулин до С.Ленкавського (без дати) // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 2 арк.
27. Лист П.Приймак до Я.Пундика 20.06.1958 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 4 арк.
28. В’ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто–Львів: Видавництво “Літопис УПА”, 2001. – 204 с.
29. Борець-Чумак Ю. Рейд без зброї. УПА на Заході. Спогади. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1982. – 300 с.
30. Список книжок [на підсоветську тематику] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2067. – 1 арк.
31. Список книжок (російська серія) // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б. ф. (я. 9). – 2 арк.

32. Вигодський район. Звіт за III-й квартал 1949 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б.ф. – 22 арк.
33. Дія ворога на відтинку крайового зв’язку і пропагандивне виявлення провокації (звіт на VI конф[еренції] ЗЧ ОУН, X–XI.1963) // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 638. – 22 арк.
34. Карпат В. до Михайловича А. 23 березня 1970 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 2 арк.
35. Васькович Г. “Вак” до теренового проводу Англії на руки д. Зоряна [в справі видання “Бібліотеки Українського Підпільника”] 29.7.1955 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2045. – 6 арк.
36. Рішення ширшої наради Проводу ЗЧ ОУН [в дні 12–13.11.1955 р.] про справи красового зв’язку // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 2 арк.
37. XX з’їзд без маски. Бібліотека Українського Підпільника. Серія друга. – Ч.1. – Б. м.: Вид. ЗЧ ОУН, 1956. – 168 с.
38. Микулин А. Концентраційні табори в Советському Союзі. Бібліотека Українського Підпільника. Серія друга. – Ч.2. – Б. м.: Вид. ЗЧ ОУН, 1958. – 228 с.
39. Лисенко Л. Сільське господарство України. Бібліотека Українського Підпільника. Серія друга. – Ч.3. – Б. м.: Вид. ЗЧ ОУН, 1960. – 198 с.
40. Інформативний зошит про підсоветські події. – лютий 1954. – Ч. 1; квітень 1954. – Ч. 2; січень 1957. – Ч.1(3); лютий 1957. – Ч. 2(4); березень 1957. – Ч. 3(5).
41. Повідомлення РПС [про відновлення видання “Інформативного зошита про підсоветські події”] (без дати) // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2049. – 2 арк.
42. Народа Проводу ЗЧ ОУН в дні 06.10.53 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 30-А. – 5 арк.

43. “Богдан”, референт СБ Т[еренового] П[роводу] Н[імецьчини], до голови Проводу ЗЧ ОУН 24 вересня 1952 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2045. – 1 арк.
44. Journalist Certificate “Ukrainian Independist” С.Ленкавського № 03/50 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені.
45. 1954–Чвертьсторіччя “Шляху Перемоги” – 1979 // Шлях перемоги. – 1979. – 25 лютого.
46. Ленкавський С. Нова фаза наступу Москви на українських націоналістів // Шлях перемоги. – Великдень 1957.
47. РПС. Комуністичне підпілля в роки Другої світової війни // Визвольний шлях. – 1955. – Кн.12. – С.53–58; 1956. – Кн.2. – С.181–184.
48. Народа ПЗЧ ОУН 11.VII.1955 // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф.2051. – 1 арк.
49. Галамай С. Боротьба за визволення України 1929–1989. – Львів: Каменяр, 1993. – 343 с.
50. С.Ленкавський до “Влодка” 23.4.1960 р. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф.1001. – 1 арк.
51. А.Микулин до С.Ленкавського 31.8.1962 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 8 арк.
52. Перша пленарна нарада Дирекції Видавництва в днях 2–9.12.1963 р. // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 8 арк.
53. А.Микулин до С.Ленкавського 26.9.1965 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 2 арк.
54. Радянські видання періодичної преси // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – Я. 2, 4.

O. SYCH

THE DEPARTMENT OF SUBSOVIET AFFAIRS (REFERENTURA PODSOVIETSKYH SPRAV) – ANALYTICAL ORGAN OF LEADING PARTY BODY OF THE OUN'S FOREIGN UNITS.

In the article the author represents the history, the genesis, the results of activity of the department of subsoviet affairs of leading party body of the OUN's foreign units – special analytical institution, which purposefully studied, analysed and predict the development of social and political processes in the USSR on the whole and in Ukraine in particular and the role of the OUN's leading figure S.Lenkavsky in its origin and functioning.

Key words: OUN, leading body of the foreign units, analytical organ, political process, department (refentyra).

УДК 323.22/28

ББК 66.3(4/8)

Ірина Овчар

ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.С. ГОРБАЧОВА В ПЕРЕБУДОВНИЙ ПЕРІОД (1985–1991)

У статті досліджуються причини приходу до влади в СРСР М.Горбачова, причини подій, які визначили курс реформ 1985–1991 рр. та їхні наслідки для СРСР. Автор подає аналіз зміни внутрішньополітичного стану країни у зв'язку з переходом до демократизації суспільства. Визначені також складові цього процесу: теорія та практика перебудови. Перший забезпечує розуміння понять: нове мислення, гласність, ринкові відносини. Другий був продиктований часом і водночас збігом обставин – це був скоріше історичний феномен ніж процес необхідних та виважених реформ.

Ключові слова: СРСР, М.Горбачов, криза, демократизація суспільства, історичний феномен, реформи.

Доцільність і актуальність дослідження подій перебудовного періоду на сьогоднішній день не викликає сумнівів. По-перше, в березні 2005 року минуло двадцять років із початку перебудови в СРСР (1985–1991 рр.). Протягом цих років на теренах Російської Федерації накопичилася достатня кількість літератури, яка подає аналіз суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень у зазначений хронологічний період. Серед провідних російських науковців необхідно назвати А.Барсенкова [5], І.Земцова [18], Н.Зеньковича [19], Б.Славина [26], В.Согріна [34; 35]. Українська історіографія обмежується тими працями, які вивчають події перебудови в контексті розгляду відновлення державного будівництва в Україні. Зокрема, це монографії О.Бойка [6], С.Кульчицького [23], В.Литвина [24]. Але цілісного дослідження досі немає, при умові, що Україна була не лише об'єктом у процесі радикальних змін, їй відводилася роль стратегічного суб'єкта, здатного підтримати зміст демократичних перетворень, запропонованих М.С.Горбачовим. По-друге, без вивчення даної теми неможливо провести комплексне дослідження державотворчих процесів, що відбувалися на початку 90-х років ХХ ст. у пострадянських країнах. У даній статті ми подаємо комплексний аналіз перебудовних перетворень із позиції Генерального секретаря ЦК КПРС протягом 1985–1991 років, першого і останнього Президента СРСР М.С.Горбачова.

11 березня 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.С.Горбачова. Партія менше доби залишалася без Генерального секретаря (керівника), а країна – без лідера.

Виступаючи на березневому (1985 р.) Пленумі, М.С.Горбачов запевнив, що забезпечить послідовність у політиці. Мова йшла про продовження стратегічної лінії попередніх генсеків, зокрема Ю.Андропова, який взяв курс на реформування соціально-економічної сфери, не зачіпаючи при цьому самої радянської системи. В.В.Путін (президент Російської Федерації) дає таку характеристику правління Ю.Андропова: “На ранньому етапі своєї діяльності Ю.Андропов намагався обережно реформувати економіку, але так, щоб не послабити контроль над процесами з боку партійно-державного апарату. До реформи політичної системи він збирався приступити в останній момент або ж узагалі планував передати вирішення цього питання своїм наступникам” [30, с.45].

Оскільки заповіт Ю.Андропова члени КПРС не взяли до уваги, то в 1984 р. на посаду Генерального секретаря КПРС був обраний не М.С.Горбачов, а К.У.Черненко. Останній не прагнув до радикальних реформ. Такі зміни розпочалися в 1985 р., коли до влади прийшов М.С.Горбачов. Ключовим словом своєї промови на березневому (1985 р.) Пленумі він обрав “динамізм”. Усі наступні фрази не відходили від запрограмованої формули, яка виголошувалася при зміні генсека: короткий позитивний аналіз діяльності попереднього керівника й обіцянка виконувати рішення з'їздів та пленумів ЦК [13, с.93].

На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС М.С.Горбачов доповнив свою березневу доповідь і уточнив: “Послідовність – це рух уперед, вирішення існуючих проблем, ліквідація всього, що заважає розвитку” [25, с.109]. Зреш-

тою, на початковому етапі перебудови, тобто з квітня 1985 р., планувалося рішуче подолати застійні процеси, створити надійний та ефективний механізм прискорення соціально-економічного розвитку суспільства. Проте рух, який проходив і утверджувався пленумами та з'їздами КПРС, і зміни, що мали надати існуючому суспільству демократичних основ, у кінцевому результаті були розглянуті як моменти кризи. “Коріння гальмування вбачалося в серйозних недоліках функціонування інститутів соціалістичної демократії, у застарілих, а часом і таких, що не відповідають реальностям, політичних і теоретичних настанов, у консервативному механізмі управління” [36, с.466].

Досконалість справді не існує. Навіть відомий письменник О.Зінов'єв, який у своїх роботах досить скептично ставиться до політичних процесів, усе ж зауважує: “Дуже легко критикувати помилки керівника. А от спробувати уникнути їх, коли доводиться приймати рішення історичного масштабу, неможливо. І при цьому всі академії світу разом узяті не зможуть із впевненістю передбачити хід подій хоча б на ближчі десять років” [20, с.17–18].

Перебудова мислилася як масштабне революційне явище, пов'язане з радикальними перетвореннями для людей і на користь людей. “Перебудова – це головний пріоритет нашої діяльності, – відзначав М.С.Горбачов. – У ній ключ і до збереження, і до розвитку основ соціалістичних завоювань, ідеалів та принципів; і до подолання деформацій, негативних явищ, які залишилися від минулого; і до вирішення практичних справ у кожній області, районі, трудовому колективі” [11, с.4]. Тому потрібно діяти так, щоб процес цей набрав силу, щоб ніякі випадкові обставини, ніякі особисті проблеми і непорозуміння не могли його зачепити, а тим більше поставити під загрозу.

Мета була поставлена. Пленуми і з'їзди КПРС утверджували шляхи її реалізації. Це свідчило про збереження послідовності в політичному курсі генсека.

У цілому, прихід до влади в СРСР М.С.Горбачова був сприйнятий радянським народом позитивно. Країна перебувала в очікуванні кращого. І лише висновки західної преси свідчили про можливу небезпеку для Радянського Союзу. У ній зазначалося, що “Горбачов не займеться будівництвом світлого нового світу, а буде ламати існуючий старий, незважаючи на

всю його архаїчність. Він не зможе запропонувати країні ніяких революційних змін хоча б тому, що існуюча система збудована так, щоб відкинути їх зі свого порога” [13, с.99].

Не враховуючи попередження західних науковців, М.С.Горбачов таки розпочав обраний вектор розвитку радянського суспільства. 11 червня 1985 р. Генеральний секретар виступив на засіданні ЦК КПРС із питань науково-технічного прогресу, де підкреслив важливість “прискорення” в економічній, соціальній та інших сферах. Проект п'ятирічки був повернутий на доопрацювання. М.С.Горбачов говорив: “Розуміючи значення економічних реформ, я вважаю, що потрібно перш за все спробувати модернізувати економіку, щоб до початку 90-х років підготувати умови для радикальної економічної реформи” [15, с.126]. Згідно з рішеннями засідання були замінені на посадах прем'єр-міністр М.Тихонов і керівник Держплану М.К.Байбаков, які були людьми Л.І.Брежнєва. Прем'єр-міністром став М.І.Рижков, керівником Держплану М.В.Талізін, завідуючим відділом організаційно-партійної роботи ЦК – Розумовський. Б.М.Єльцин був призначений секретарем ЦК КПРС, а пізніше – першим секретарем Московського міського комітету партії і кандидатом у члени Політбюро [21, с.92–93].

Проте, як виявилось згодом, ротація кадрів не заклала бажаний фундамент для змін у соціально-економічній сфері. М.І.Рижков вдало зауважив, що для динамічного соціально-економічного розвитку науково-технічний прогрес мав вирішальне значення. Але потрібно було знайти каталізатор, який би прискорив цей прогрес [15, с.126]. Необхідно було вибрати напрям і йти по ньому, а не змінювати його згідно з “течіями” політиків, практиків та самої історії. М.С.Горбачов спроби робив.

9 жовтня 1985 р. він виступив із розгорнутим планом збільшення виробництва та реалізації необхідних товарів і послуг на період до 2000 року. На жовтневому (1985 р.) Пленумі він підкреслив необхідність кадрових змін, однак був реалістом і не ставив перед собою складних для реалізації завдань. 22 листопада 1985 р. був скликаний Державний комітет з агропромислового комплексу для того, щоб зменшити кількість міністрів, які займалися аналогічними чи близькими питаннями [21, с.94].

Протягом 1985 р. перебудова характеризувалася двома компонентами: зміною кадрів та

теоретичним забезпеченням можливих умов розвитку. М.С.Горбачов відмітив: “По суті справи, те, що відбувається зараз в суспільстві, в свідомості людей – це революція паперів” [4, арк.1]. Але прагнення йти вперед і оптимізм переважали в його ідеях і він продовжив: “Ми повинні виходити з того, що ми зробили правильний вибір в рамках перебудови. Ми можемо аналізувати і покажемо наші прорахунки, помилки і уроки, але потрібно залишатися принциповим навіть під тиском смуту. Йдучи політичним курсом перебудови, ми на правильному шляху” [3, арк.2].

Обраний напрям політичної діяльності був затверджений у 1986 р. XXVII з’їздом КПРС. Він став трампліном для початку реформ. Однак один із делегатів з’їзду, а саме В.Д.П’ядишев, відмітив, що “на XXVII з’їзді КПРС, який був останнім із традиційних партійних з’їздів, багато тез проголошувалося ще по інерції” [28, с.143]. Так званім ідеологічним стрижнем перебудови на даний рік була теорія “невинності соціалізму”. Проблема, як доводив М.С.Горбачов, не в недоліках, а в тому, що “потенційні” можливості соціалізму використовувалися недостатньо. Ключове поняття першого етапу – “прискорення” – також означало, що першооснови радянського суспільства здорові і необхідно було лише знайти шляхи для “прискорення” його розвитку. Ще одним досягненням XXVII з’їзду КПРС було затвердження 12-ї п’ятирічки. Важлива відмінна риса всього п’ятирічного плану в тому, що соціальна програма покликана максимально сприяти підвищенню ефективності суспільного виробництва, розвитку трудової ініціативи мас. Цьому повинно служити втілення принципу соціальної справедливості, соціалістичного розподілу життєвих благ [31, с.33].

Як зауважує російський дослідник В.В.Согрін: “У період горбачовської перебудови більшість суспільствознавців використовували “формаційну модель”: суть реформаторського курсу розглядалася в потребі розкриття “потенціалу соціалізму”, пошуках його оптимального варіанта. Після падіння перебудови “формаційний” підхід швидко втратив своїх прихильників, поступившись іншим моделям. Однією з популярних стала концепція “революції еліт” з її акцентом на конфлікти у “верхах”, їх внутрішньою боротьбою за владу як першопричину суспільних перемін. Проте найбільшої популярності набула теорія модернізації” [35, с.3–5].

Рисами модернізації просякнута вся політика перебудови. За визначенням М.С.Горбачова, “все мистецтво управління і політики складається з того, щоб вчасно врахувати і знати, де сконцентрувати свої головні сили й увагу” [9, с.2]. Проте, як з’ясувалося, сили ідеологів скупчувалися не на практиці, а, здебільшого, лише в теоріях та можливостях.

Ще одним теоретичним здобутком перебудови було введення в повсякденний обіг поняття “гласність”. Уперше воно прозвучало в 1986 р. на XXVII з’їзді КПРС. Усе подавалося у звичній формі: говорилося про “укріплення соціалізму”, необхідність для партії “знати думку народу” – і, зрозуміло, що майже ніхто із слухачів, аплодуючи, не думав, що “гласність” має щось спільне зі справжньою свободою слова. Тоді ж не лише до свободи слова, але до більш-менш правдивої інформації про найважливіше було ще далеко. Радянські газети, радіо і телебачення, знаходячись під контролем партійного керівництва, подавали тільки “потрібну” інформацію і друкували лише “правильну” думку.

Саме ж слово “гласність” з’явилося в країні вже вдруге, вперше воно прозвучало в російській історії в епоху реформ Олександра II (1855–1881 рр.). Означало воно у двох випадках одне і те ж – володіння правдивою інформацією “в інтересах справи”, “в якості ліків” від зловживання чиновників. Принцип свободи слова при цьому не визнавався, і контроль над пресою з боку “верхівки” зберігався [17, с.399].

Популярною є думка, що гласність тому припала до душі М.С.Горбачову, що, користуючись нею як головним інструментом демократизації, він розраховував перетворити початком перебудову з наступної спроби реформ у справжню революцію. Звичайно, межа між цими поняттями досить умовна. Вони означають зміни, глибина яких, як підтверджує історія, не залежить від обраного терміну.

Генеральний секретар ЦК КПРС зауважував: “Я повторив той шлях, який за короткий час пройшов такий гігант, революціонер, інтелектуал і політик, як В.І.Ленін” [26, с.7]. Ми вважаємо, що він робив спроби пройти такий шлях, оскільки вчився у В.І. Леніна. Але стверджувати, що це було так, не зовсім доцільно. В.І.Ленін створив СРСР, заклав основи тоталітарного комплексу, а М.С.Горбачов створив умови для падіння Радянського Союзу. М.С.Горбачов забезпечив теоретичний курс перебудови, а В.І.Ленін

більше уваги приділяв практиці – тому, що є, а не тому, що може бути. Перебудова ввібрала в себе невичерпну кількість уроків історичного минулого. Але вона не стала прототипом суспільства початку ХХ ст.

М.С.Горбачов неодноразово повторював: “Ми врахували досвід ХХ ст., усю діалектику світового розвитку. Ми зрозуміли, що не уникнемо багатоваріантності соціального розвитку в рамках загальнолюдської цивілізації. Тому в політиці ми за свободу. Більше того, ми переконалися у варіантності соціалістичного вибору, який можуть зробити різні народи і країни. Але наш шлях, шлях перебудови – це наш варіант соціалістичного вибору. Як його здійснити? Досвід перебудови підвів нас до простих, але нелегких для практики істин. Вони такі:

- 1) робити справу кожному на своєму місці;
- 2) максимально враховувати інтереси людини;
- 3) поважати і віддавати належне таланту, здібностям, наполегливості кожного;
- 4) добитися того, щоб кожний справді міг отримувати за працю йому належне без будь-яких обмежень;
- 5) забезпечити задоволення елементарних, повсякденних потреб усіх станів суспільства, створити умови для життя” [2, арк.10–11].

Укотре спроба втілити теорію в практику життя була зроблена в 1987 р. Головне, а отже, найбільш важке – попереду. До цього часу ми скрупульозно готувалися до перебудови: розробляли її стратегію, намічали основні шляхи, виявляли все те, що заважає, потребує виправлення, визначали вихідні позиції. Рік, який розпочався (1987 р.), багато в чому є визначальним, адже сьогодні вирішується доля перебудови, закладається фундамент прискорення, зазначалося в доповіді М.С.Горбачова на XVIII з’їзді професійних спілок СРСР [12, с.4].

Січевим і червневим (1987 р.) Пленумами ЦК завершилося вироблення ідейно-теоретичної концепції перебудови в основному і головному, конкретної політики на двох ключових напрямках розвитку – демократизації суспільства і радикальної економічної реформи. Країна вступила в другий етап перебудови, коли на порядок денний винесено завдання послідовно і неухильно втілювати цю політику в життя [10, с.5].

Лідер перебудови (М.С.Горбачов. – *Авт.*) відзначав, що минулі два роки надали нам більше впевненості в правильності вибору нашого шля-

ху – шляху прискорення і перебудови. Основне тепер – йти вперед, перенести центр ваги на практичну роботу з втілення в життя прийнятих рішень. Найактуальніше завдання – забезпечити перебудову на ділі. Треба рішуче потіснити тих, хто хотів би обмежитися розмовами про перебудову. У цьому головному питанні з нашого боку поступок не повинно бути [10, с.15–19].

Рубіжною подією перебудови, яка розділила її теоретичний та практичний зміст, було скликання XIX Всесоюзної партійної конференції в 1988 р. У ході її проведення була вироблена конкретна програма дій, яка мала вирішити такі завдання:

- 1) відкрити максимальний простір процесам самоуправління суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи людей, партійних і суспільних організацій;
- 2) забезпечити умови для подальшого вільного розвитку кожної нації і народності;
- 3) радикально укріпити соціалістичну законність і правопорядок із тим, щоб виключити можливість узурпації влади і зловживань, ефективно протидіяти бюрократизму і формалізму;
- 4) створити ефективний механізм, який би забезпечив самооновлення політичної системи з урахуванням внутрішніх і міжнародних умов, які піддаються постійним змінам;
- 5) чітко розмежувати функції партійних і державних органів.

Відповідно до рішень XIX партконференції були прийняті зміни в Конституції СРСР. На цій основі, шляхом загальних демократичних виборів, був створений верховний орган влади – З’їзд народних депутатів СРСР, який обрав Верховну Раду СРСР. Робота З’їзду і Верховної Ради СРСР відкрила новий період розвитку країни. Вона стала відправним пунктом передачі всієї повноти державної влади в руки Рад, створенням нової демократичної моделі, яка залучала народні маси до вирішення загальнодержавних питань [27, с.253–254].

Ураховуючи попередні здобутки перебудови, перш за все теоретичні, конференція розглядала гласність як унікальний спосіб реалізації демократичної сутності соціалістичного устрою. У розвитку гласності вбачалася ключова умова формування “нового мислення” радянських людей, дійсного способу боротьби проти адміністративно-командних методів управління, будь-яких деформацій соціалізму [1, арк.4–5].

Деяку іншу оцінку рішенням XIX партконференції дає перший Президент України Л.М.Кравчук. Він відзначає, що конференція засвідчила: керівництво СРСР бере курс на довгоочікувану політичну реформу країни. Віддамо належне сміливості Генсека ЦК КПРС, який ще не знав, чим обернеться цей крок для нього та для держави, якою він намагався керувати. М.С.Горбачов “випустив на волю” привид свободи, який почав блукати Союзом, поступово перетворюючись на реальність. Від зіткнення з цією реальністю Михайло Сергійович відверто розгубився. Здається, Горбачов щиро сподівався, що демократію можна контролювати і що йому до снаги роль такого контролера [22, с.10].

Щоб не втратити контроль над ситуацією, М.С.Горбачов вирішив провести зміни, які б посилили його особисту владу. Згідно з рішеннями вересневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС із посади Голови Президії Верховної Ради СРСР був звільнений А.А.Громико*. Новим Головою було обрано “одногосно” М.С. Горбачова. Секретар ЦК КПРС А.Зайков відзначав у своєму виступі: “Одногосно приймається постанова Верховної Ради СРСР про обрання Горбачова Михайла Сергійовича Головою Президії Верховної Ради СРСР” [16, с.170].

Реформування системи державної влади співпало з висуненням нової посади – Голови Верховної Ради СРСР. Звичайно, її мав зайняти М.С.Горбачов. 22 травня 1989 р. ця пропозиція розглядалася на Пленумі ЦК КПРС, а 25 травня 1989 р. була затверджена на першому засіданні Першого З’їзду народних депутатів СРСР.

З пропозицією обрати Горбачова Головою Верховної Ради СРСР виступив уже не секретар ЦК, як це практикувалося в попередні роки, а керівник депутатського корпусу – відомий письменник Чингіз Айтматов. Проти цієї ідеї виступили: В.Логунов, С.Звонов, А.Ємельянов та ряд інших депутатів. Депутати Г.Бурбуліс і В.Яворинський пропонували обрати на вищевказану посаду Б.Єльцина. Завершальним етапом у дискусії був виступ Б.Єльцина, який сказав: “Звичайно, я міг би працювати серйозно і визнаючи перебудову, погодитися на таку пропозицію, але зараз я відмовляюся” [16, с.176].

У підсумку в бюлетень було включене одне прізвище – М.С.Горбачова. Відомий правозахисник А.Д.Сахаров справедливо відмітив: “Підтримка кандидатури М.С.Горбачова носить умовний характер...” [16, с.176].

Чітке вираження опозиційності підтверджує також той факт, що з 1989 р. почалося утворення політичних партій широкого спектра. Найбільш важливим є три групи партій, які характеризуються такими ознаками:

1) першу групу становили діячі Союзного центру і партійні функціонери, все більше незадоволені результатами горбачовської перебудови. До цієї групи належали представники силових структур і керівники підприємств ВПК. Ідейною платформою даної групи стали гасла радянського патріотизму і недопущення розпаду СРСР. Вони виступали за існування Радянського Союзу як єдиної з наддержав світу. Представником Союзного центру був Є.К.Лигачов, який виступав за збереження цілісності існуючої держави;

2) друга група об’єднувала достатньо широкий спектр нових політичних сил, які виступали опонентами керівництва комуністичної партії. Гаслом даної групи стали вимоги прискорення і радикалізації ринкових реформ в економіці, подальшої демократизації суспільного життя, ліквідації монополії КПРС на владу. Одним із лідерів даної групи був Б.Єльцин;

3) третя група була представлена центристськими силами, які об’єдналися навколо М.С. Горбачова. У її склад входила частина союзної еліти, яка пов’язала свою долю з горбачовською перебудовою, а також частина республіканських еліт, інтереси яких цілком вписувалися у запропоновану М.С.Горбачовим концепцію реформування Союзу [32, с.17–20].

У 1989 р. у СРСР з’явився і незалежний робітничий рух, що заявив про себе в масовому страйковому русі в шахтарських регіонах: Кузбасі, Донбасі, Карагандинському басейні. Одна з найбільш впливових нових партій – Демократична партія Росії устами свого лідера Н.Травкіна оголосила комунізм і соціал-демократію явищами одного порядку. “Наша партія – партія виключно демократичного спрямування” [37, с.143]. Соціалізм у будь-якому вигляді відкидався і Республіканською партією. Вона була створена В.Шостаковським і В.Лисенко на основі “Демократичної платформи в КПРС”.

Одним із важливих явищ вияву радикалізму була поява в період перебудови течії, основною ідеєю якої стала всестороння радикальна модернізація суспільства. Три діячі – Б.Єльцин, А.Собчак і Г.Попов символізували

радикальний центр, представляли його інтелектуальні, політичні та духовні можливості [34, с.143].

На одному з флангів радикалізму опинився радикально-ліберальний напрям, що існував як ідейне вчення. Його представниками були такі публіцисти як: В.Селюнін, Л.Піяшева, Б.Пінекер, А.Іванов, А.Ципко. Їх ідеал – утвердження повної, нічим не обмеженої свободи приватної власності, відродження цінностей класичного ринку і капіталізму (в дусі Адама Сміта) [35, с.14].

Фактично з кінця 1988 – початку 1989 рр. доля перебудови все більше переходила в руки радикальних і соціал-демократичних сил. За три роки вони досягли значних успіхів, поклавши початок процесу мирної за характером, але революційної за суттю трансформації партійно-державної тоталітарної системи в демократичний державно-правовий механізм, заснований на багатопартійності [34, с.139].

Окрім радикальної течії, в рядах опозиції до перебудови опинився консервативний рух. Починаючи з 1990 р., усе більш помітну роль серед консервативної опозиції стала відігравати фракція “Союз”, яка сформувалася в рамках Верховної Ради і З’їзду народних депутатів СРСР. Лідерами фракції виступили члени депутатського корпусу полковники Н.Петрушенко і В.Алкеніс, а також Є.Коган і Ю.Блохін. Головними звинуваченнями, які висувала фракція “Союз” проти М.С.Горбачова, було те, що він розвалив велику державу, чого не вдавалося зробити іноземним інтервентам від Наполеона до Гітлера, перетворивши її в другорядну державу, в перспективі – колоніальний придаток Заходу [33, с.642–643].

Останньою спробою втримати ситуацію під контролем було введення в Радянському Союзі посади Президента, що органічно перепліталася з однією з останніх сторінок політичної біографії М.С.Горбачова як загальносоюзного лідера. Зрозуміло, що ця посада вводилася під Горбачова і була, якщо так можна сказати, знаковою: її встановлення знаменувало великі перетворення в політичній системі, пов’язані, перш за все, з відмовою від конституційного утвердження керівної ролі КПРС у країні.

Саме життя, зауважував М.С.Горбачов, підвело нас до президентської форми правління, до необхідності створити політичні і державні структури, які би відповідали тим процесам, що

відбуваються в суспільстві. Завдання президентської влади я бачу в захисті прав громадян, совісті кожної людини, в забезпеченні нормального функціонування конституційного устрою і державних інститутів [7, с.5].

27 лютого 1990 р. на сесії Верховної Ради СРСР був представлений текст документів, які стосувалися змін у Конституції СРСР, викликаних введенням посади президента. М.С.Горбачов, підтримуючи позицію опонентів, відмітив: “На цьому засіданні Верховної Ради довелося зустрітися з продуманою думкою депутатів, які належать до Міжрегіональної групи.**

Вони теж висловилися за президентство, але визначили такі підходи до нього, що про цей процес можна забути. Адже мова йде не про Горбачова, а про конституційні зміни, і вибрати президента на З’їзді депутати будуть на альтернативній основі. Введення Інституту президентства сьогодні необхідне для країни” [16, с.179].

З цього приводу керівник Ради Національностей Верховної Ради СРСР із 1985 р., протягом 1991–1996 рр. керівник служби зовнішньої розвідки Є.Примаков відзначав: “У кінці 80-х рр. справа йшла до президентського управління. Мова велася про те, чи вдасться відсунути партію від прямого керівництва державою. Горбачов прагнув не до того, щоб перейти з посади Генерального секретаря партії на посаду Президента СРСР. Він прагнув об’єднати ці дві посади в одній особі” [29, с.66].

Міжрегіональна депутатська група підтримувала кандидатуру на посаду президента свого керівника Б. Єльцина. А це вже друге зіткнення на політичній арені М.С.Горбачова і Б.М.Єльцина. Проте Б.Єльцин свою кандидатуру не висував. Керівник Ради Міністрів СРСР М.Рижков та міністр внутрішніх справ В.Бакатін зняли свої кандидатури. Тому в бюлетені пропонувалося лише одне прізвище – М.С. Горбачова.

Фактично вдруге заплановані вибори альтернативного плану (вперше – обрання Голови Верховної Ради СРСР) були зірвані, а форма голосування підтвердила існуючу до того часу систему виборів, яка цілком вписувалася в схему тоталітарного режиму. Останній робив прямі спроби заявити про себе як про авторитарний.

15 березня 1990 р. були оголошені підсумки голосування: 1329 депутатів проголосували за обрання на посаду Президента М.С.Горбачова,

495 – проти. Уже вкотре вдалося Горбачову реалізувати свої плани, створити тим самим своєрідний “культ особи”, який, розвиваючи ідеї демократії, все ж таки закріплював основи тоталітарного (чи авторитарного) режиму.

1991 рік позначився крайньою боротьбою М.С.Горбачова і Б.М.Єльцина.*** Якщо досі останній робив кроки відступу з політичної арени, то саме тепер, коли основні підсумки перебудови були відомі, він вирішив включитися в боротьбу за владу. Доречним, на наш погляд, є висловлювання Л.М.Кравчука (першого Президента України), який зауважив: “Є вища справедливість у тому, що Горбачов і Єльцин у необхідний час опинилися на необхідних місцях. Михайло Сергійович добряче розхитав систему, чого б до певна не зробив Борис Миколайович. Президент Росії добив систему, що навряд чи спромігся б зробити Президент СРСР” [22, с.89].

М.С.Горбачов лише відзначив, що “стара система розпалася задовго до того, поки почала працювати нова” [14, с.781]. Різкий розрив між ідеологічними обіцянками реформаторів і їх реальною практичною діяльністю, висока економічна і моральна ціна модернізації – це один із головних підсумків етапного процесу перебудови [35, с.15].

М.С.Горбачов вважав, що з “тоталітарним устроєм на певному етапі може справитися лише тоталітарна партія. Але це було можливо тільки до того часу, поки “апаратний шар” партії підтримував свого генсека” [13, с.215]. На початок 90-х рр. КПРС втратила свою монополію на владу і тому залишатися опорою перебудови для реалізації її гуманних цілей не могла.

Фактично “демократизація” за М.С. Горбачовим призвела не лише до конфлікту між комуністами-консерваторами (наприклад Є.К. Лигачовим), які боялися, що партія втратить контроль над країною, але й радикалами, які звинувачували Горбачова в бажанні зупинити реформи на півшляху, спробі створення деякого симбіозу старої партійної системи із зародками демократії [14, с.775].

1. Архів “Горбачов-Фонду”. – Ф.2. Оп.1. Од.зб.1207. Арк.1–10.
2. Там само. – Ф.2. Оп.1. Од.зб.2072. Арк.1–17.
3. Там само. – Ф.2. Оп.1. Од.зб.8320. Арк.1–3.
4. Там само. – Ф.2. Оп.1. Од.зб.8331. Арк.1–2.
5. Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю. 1985–1991. – М.: Аспект ПРЕСС, 2002.
6. Бойко О. КПУ в 1985–1991рр.: анатомія кризи // Людина і політика. – 2002. – №2. – С.3–18; Феномен

Покидаючи посаду Президента СРСР, М.С.Горбачов так оцінив підсумки “проробленої роботи”:

– “Ліквідована тоталітарна система, яка залишила країну можливості давно стати благополучною і процвітаючою.

– Зроблений прорив на шляху демократичних перетворень. Реальними стали вільні вибори, свобода друку, релігійні свободи, представницькі органи.

– ... Узаконена економічна свобода виробника і почали набирати силу підприємництво, приватизація.

– Покінчено з “холодною війною”, припинена гонка озброєнь і мілітаризація країни. Знята небезпека світової війни ...

– Народи, нації отримали реальну свободу вибору шляху свого самовизначення ...” [45, с.308].

Таким чином, практична діяльність М.С.Горбачова в період перебудови (1985–1991 рр.) визначалася спробою втілити теоретичні здобутки КПРС у життя і на цій основі реформувати Радянський Союз. Не останню роль у цих процесах зіграв часовий фактор, який довів не лише неготовність суспільства розвиватися за запропонованими схемами, а й, у цілому, запізнелість реформ. Еволюція часу вплинула також на погляди тих осіб, які мали втілити в життя ідеї “нового мислення”. Б.Єльцин, який на початковому етапі перебудовного процесу вірив у його необхідність, зайняв опозиційну сторону з 1988 р. Опозиціонером став Є.Лигачов, який не погоджувався з тим, що на фоні перебудови комуністи втратять контроль над суспільством, а КПРС – не буде єдиною. Зрештою, сам тоталітарний режим не міг співіснувати з демократичними нововведеннями та ознаками авторитаризму. Тому практична діяльність М.С.Горбачова була лише вираженням потреб часу, закономірним процесом розвитку суспільства. І саме під впливом останніх стали можливими ті події, які пов’язують із процесами реформування і розпаду СРСР.

перебудови: причини, суть, наслідки // Сучасність. – 2002. – №6. – С.84–91.

7. Горбачев М.С. Выступление на четвертом Съезде народных депутатов СССР, 17–19 декабря 1990 г. – М.: Политиздат, 1991. – 32 с.

8. Горбачев М.С. – Ельцин Б.Н.: 1500 дней политического противостояния / Сост. Л.Н. Доброхотов и др. – М.: Терра, 1992. – 464 с.

9. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи: В 7-и т. – Т.3. – М.: Политиздат, 1987. – 511 с.

10. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи: В 7-и т. – Т.5. – М.: Политиздат, 1988. – 576 с.

11. Горбачев М.С. К постановлению Советов и созданию социалистического правового государства: Доклад и заключительное слово на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва, 29 ноября–1 декабря 1988 г. – М.: Политиздат, 1988. – 47 с.

12. Горбачев М.С. Перестройка – кровное дело народа: Речь на XVIII съезде профессиональных союзов СССР, 25 февраля 1987 г. – М.: Политиздат, 1987. – 31 с.

13. Грачев А. Горбачев. – М.: Изд-во “Вагриус”, 2001. – 448 с.

14. Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О.Суворов. – М.: Аквариум, 1999. – 896 с.

15. Давыдов О. М.Горбачев. Тайные пружины власти. – М.: ЗАО “Издательский дом Гелеос”, 2002. – 336 с.

16. Данцев А.А. Правители России. XX век. Серия “Исторические силуэты”. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 512 с.

17. Жуковский С.Т., Жуковская И.Г. Россия в истории мировой цивилизации. IX–XX вв. – М.: Школьная Пресса, 2000. – 416 с.

18. Земцов И.Г. Крах эпохи = Grash of the epoch: В 2-х кн. – Кн.1. Андропов, Черненко, Горбачев... последние коммунисты в Кремле = Andropov, Chernenko, Gorbachev... last communists in the Kremlin. – М.: Наука, 1999. – 399 с.; Кн.2. Горбачев... бросок через пропасть = Gorbachev... jump over the abyss. – М.: Наука, 1999. – 286 с.; Реальность и грани перестройки = Perestroika ist reality absits limist: (Справочник). – London: Overseas publ interchange, 1989. – 470 р.

19. Зенькович Н.А. Михаил Горбачев: жизнь до Кремля. – М.: Олма - Пресс, 2001. – 671 с.; Покушение в Кремле: От Ленина до Ельцина: Тайны, Версии, Подоплека. – М.: ИНФРА, 1985. – 159 с.

20. Зиновьев А.А. Гибель русского коммунизма. – М.: Центрполиграф, 2001. – 431 с.

21. Кауль Т.Н. От Сталина до Горбачева и далее. – М.: Прогресс, 1991. – 224 с.

22. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. – 392 с.

23. Кульчицький С.В. Відкладена революція. Про події 1989–1991рр. в Україні // Політика і час. – 2001. – №8. – С.13–23; Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. – 1997. – №1. – С.21–31.

24. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2000. – 360 с.

25. Лигачев Е.К. Предостережение. – М.: Газета “Правда”, 1999. – 439 с.

26. Неоконченная история. Беседы Михаила Горбачева с политологом Борисом Славиним / Авт.-сост. Б.Славин. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 159 с.

27. Очерк теории социализма / Г.Л.Смирнов, Э.М.Андреев, Э.А.Баграмов и др. – М.: Политиздат, 1989. – 463 с.

28. Перестройка: Зима шестая (По материалам обсуждения за “Круглым столом” в ред. журн. “Международная жизнь”) // Международная жизнь. – 1991. – №1. – С. 143–157.

29. Примаков Е.М. Годы в большой политике. – М.: Коллекция “Совершенно секретно”, 1999. – 448 с.

30. Пар А. Владимир Путин. “Немец” в Кремле / Пер. с нем. И.Розанова. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 320 с.

31. Рыжков Н.И. О государственном плане экономического и социального развития СССР на 1986–1990 годы: Доклад на совместном заседании Совета Союза и Совета Национальностей пятой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва: Закон Союза Советских Социалистических Республик о государственном плане экономического и социального развития СССР на 1986–1990 годы. – М.: Политиздат, 1986. – 63 с.

32. Сидоров А.В. Советский Союз накануне распада: Опыт антикоммунистического управления. – М.: Универсальный гуманитарный лицей, 2002. – 178 с.

33. Современная политическая история России (1985–1998 гг.): В 2-х т. – Т.1. Лица России / Под общ. ред. В.И.Зоркальцева, А.И.Подберезкина. – М.: Всероссийское общественно-политическое движение в поддержку отечественной науки, культуры, образования, здравоохранения и предпринимательства “Духовного наследия”, 1998. – 826 с.

34. Согрин В.В. Перестройка: Итоги и уроки // Общественные науки и современность. – 1992. – №1. – С. 133–147.

35. Согрин В.В. Реалии и утопии новой России (1985–1995) // Отечественная история. – 1995. – №2. – С. 3–17.

36. Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди / За ред. А.Т.Кількулькіна, Г.В.Клюкова. – К.: Радянська школа, 1990. – 512 с.

37. Хрестоматія по історії Росії: Учебное пособие / Сост. А.С.Орлов, Н.Г.Георгиева, Т.А.Сивохина. – М.: ПБОЮЛ Л.В. Рожников, 2001. – 592 с.

* А.А. Громико займав посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР з 1985 р. Він був прихильником радикальних реформ і одним із перших висловився за обрання в 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС М.С. Горбачова.

** До Міжрегіональної депутатської групи належали представники тих політичних сил, які виступали за прискорення і радикалізацію ринкових реформ в економіці, подальшу демократизацію суспільства, яка включала в себе незалежність республік від союзного центру. У ході характеристики трьох груп політичних течій радянського суспільства, поданих нами вище, вона розміщена під номером “2”.

*** Детальніше про це можна прочитати в монографії “Горбачев–Єльцин: 1500 днів політичного протистояння” [8].

I. OYCHAR

PRACTICAL ACTIVITY M.S. GORBACHOV DURING REORGANIZATION PERIOD(1985–1991).

In the given work the reasons of arrival of M.S. Gorbacheva to authority in the USSR are investigated, the course of the events which have defined a rate of reforms of 1985-1991 and their consequence for the Soviet state is considered. The author leads the analysis of change of an internal political condition in the country in connection with transition to democratization of a society. Also are determined compound this process: the theory and practice of reorganization. The first provided the viability with concepts: new thinking, publicity, market attitudes and so on. The second - was dictated by time and coincidence of circumstances, that is was in the greater degree the historical phenomenon, rather than process of necessary and intelligent reforms.

Key words: USRS, M. S. Gorbachov, crisis, democratization, society, historical phenomenon reforms.

УДК 332.14

ББК 63.3(4УКР)

Сергій Адамович

ІДЕЯ ЕКОНОМІЧНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ДОНБАСУ (1991–2004)

У статті проаналізовані соціально-політичні, культурні та економічні особливості Донецького регіону, який є складовою незалежної України. Автор вважає, що донецька еліта активно пропагує ідею збільшення політичної та економічної незалежності регіону з метою власного політично-економічного контролю над ним.

Ключові слова: Донецький регіон, регіональна еліта, незалежна Україна, ідея політичної та економічної незалежності, політико-економічний контроль.

Дезінтеграційні та національно-визвольні рухи, що охопили СРСР наприкінці 80-х рр., торкнулися і Донецького регіону. Суспільно-політичні, економічні й етнокультурні особливості зумовили специфічну реакцію населення краю на становлення незалежності України та процеси державотворення. Як влучно зазначив відомий японський дослідник, викладач Індіанського університету (США) Куромая Гіроакі, “непоко́ра Донбасу стала одним із найтяжчих політичних викликів Києву” [12, с.473].

Дослідження значення і ролі Донеччини в історії незалежної України дасть змогу в майбутньому більшою мірою врахувати в державній політиці особливості регіону і сприяти єдності країни. Розв’язання даної проблеми започатковано в працях О.Бойка, К.Гіроакі, І.Кононова, С.Телешуна. Так, суттєві відмінності у формуванні сучасної української нації в Галичині і Донбасі виокремлює соціолог І.Кононов. На його думку, на заході України ми спостерігаємо

формування національної спільноти за принципом співвідношення безумовно домінуючої етнічної більшості та національних меншин – шлях формування етнонації. Натомість на сході України, насамперед у Донбасі, сучасна нація формується як результат виникнення домінуючої етнічної коаліції українців і росіян, до яких також приєднуються білоруси – шлях націєтворення через категорію співгромадянства [10, с.78].

На думку Б.Бахтеєва, для багатьох донбасівців Україна є щось відмінне, якщо не чуже, а стосунки “Донбас – Україна” розглядаються за парадигмою “ми–вони”, “свої–чужі”. Вчений вважає, що “в Донбасі є найбільший в Україні вплив типово російського менталітету – із сакралізацією територіального розширення та силових доказів вищості власної цивілізації... перетворення України на колонію Донбасу розглядається багатьма донбасівцями як цілком бажаний стан речей” [2, с.95–96].

М.Рябчук визначив Донецьк поряд зі Львовом своєрідним географічним і геополітичним символом “двох Україн” (ідентичності советсько-православно-східнослов’янської та української ідентичності), умовними полюсами українського “глобуса”. Але, на його думку, існування “двох Україн” не загрожує єдності України, оскільки регіони між умовним “Львовом” і умовним “Донецьком” є надзвичайно різномірними, кожен зі своєю власною комбінацією “українськості” і “російськості”, “європейськості”, “советизму”, а, крім того, українське суспільство є амбівалентним і роздвоєним [21, с.22]. Ще більш радикальних поглядів дотримується Ю.Андрухович, який з певною часткою жалю констатує, що Україна у найкращий для сепаратизму 1992 р. не позбулася Донбасу. На його думку, “завдяки цьому російської мови в країні стало б відчутно менше, несвідомого заляканого електорату і аварій на шахтах теж...” [1, с.4].

Оцінюючи сепаратистські тенденції, відомий політолог С.Телешун вважає, що сепаратистські й автономістські настрої Донеччини мали суто економічне підґрунтя: фінансово-промислові угруповання цього регіону не могли змиритися з тим, що потужний економічний потенціал краю повинен служити економічним інтересам усієї держави [26, с.75].

Автор ставить перед собою завдання проаналізувати політику донецьких економічних еліт і тенденції економічного регіоналізму в умовах становлення державності України.

Процеси українського національно-демократичного відродження у кінці 80-х рр. ХХ ст. викликали в російськомовного населення Донеччини незадоволення і спонукали до поширення сепаратистських ідей. Імовірно, задля стримування дезінтеграційних процесів у СРСР ці ідеї стимулювалися компартійними структурами.

У цей час то в Донецьку, то в Луганську “інтернаціоналісти” (великороські шовіністи) порушували питання про відновлення Донецько-Криворізької республіки, проголошеної 9 лютого 1918 р. більшовиками на IV обласному з’їзді Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну [17, с.14]. Автори ідеї апелювали до таких чинників: а) переважна російськомовність населення областей, що мали увійти до Донецько-Криворізької республіки; б) значний рівень урбанізації цієї території України; в) значний економічний потенціал; г) підвищена етнічна строкатість регіону [4, с.26].

Ще на початку осені 1990 р. серед луганчан пішли чутки про відокремлення східної частини України від західної. У цей час у “Літературній газеті” з’явилася стаття С.Кисельова “Луганск отделяется”, у якій було згадано про Донецько-Криворізьку республіку 1918 р. [28, с.5]. Навіть в інформації ідеологічного відділу ЦК КПУ від 29 березня 1991 р. зазначалося: “У ряді регіонів пропагуються також плани відродження Донецько-Криворізької республіки, яка проіснувала неповних два місяці в 1918 році, включення її на правах автономії до Російської федерації” [3, с.79].

Крім того, на Дону з 1989 р. почали відроджуватися козацькі організації і військові округи. Газета “Донское слово” (м.Ростов-на-Дону, 1990, №9) відзначала: “...приєднатись до Дону бажають не тільки козаки Волгоградської області, як заявлено на з’їзді в Москві (з’їзд Спільки козаків у червні 1990 р.), а й частина верхньої Кубані і навіть козаки, які проживають на сусідній Україні...”. Подібні заяви в 1991 р. були поширені як на Дону, так і в Луганщині, а в Станично-Луганському районі навіть було створено Товариство донських козаків на чолі з отаманом М.Рильщиковим. Подібні настрої підсилювалися тим, що під час громадянської війни значна частина Луганщини входила до складу Облaсті Війська Донського (Краснодон, Свердловськ, Ровеньки, Красний Луч) [28, с.5]. Перебування частини Донбасу у складі Війська Донського сепаратисти використовували також як підставу для переходу Донецького регіону до складу Росії [27, с.6].

Ці тенденції яскраво розкриває витяг із листа Р.Р.Казимірського у редакцію “Літературної України”: “Неужели не понимаете: чем агрессивнее себя будете вести, тем хуже для... украинского языка. Скажем прямо, если атаки твердолобых национал-шовинистов будут идти в том же духе, приднепровско-донецкий район поставит вопрос также об автономии” [27, с.6].

Радикальні політичні групи краю активізувалися після проголошення Акта про незалежність України і з наближенням всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Зокрема, у Маріуполі восени 1991 р. була створена ініціативна група “Руху на захист інтересів російськомовного населення Донбасу”. У зверненні організації закликалися: “Визнати необхідність федеративного (земельного) принципу державного устрою України. Забезпечити Донбасу, як суб’єкту

України – федерації, право на власне законодавство, власні органи охорони правопорядку, бюджет, економічну ініціативу, пропорційність розвитку мов і культури народів та народностей, які заселяють область”. Земельною мовою в регіоні згідно із зверненням повинна була стати російська [18, с.6]. Діячі іншого місцевого руху “Демократичний Донбас” визначили головною небезпекою для краю “ползущою українізацію” [24, с.7].

Проти незалежності України виступав Інтерфронт Донбасу. На думку членів новоявленої організації, прийнятий Верховною Радою Акт проголошення незалежності суперечив чинній Конституції. Сепаратисти також противилися загальноукраїнському референдуму, навіть прагнули провести свій – донбасівський [8, с.1]. Натомість Луганський обласний комітет молодіжної революційно-патріотичної спілки “Проміні Чучхе” закликав “прикласти всіх зусиль”, щоб Донбас був не частиною самостійної України, а Незалежною Комуністичною Республікою [16, с.1].

Проте соціологічні дослідження, проведені в Донбасі напередодні референдуму, свідчили про поступові зміни у свідомості населення регіону на користь незалежності України. Зокрема, опитування жителів м.Луганська у жовтні 1991р. показали, що проголошення незалежності повністю підтримували 28%; частково – 35%, а 22% вважали Акт проголошення незалежності “винаходом національної бюрократії”. 67% опитуваних були переконані, що Україна повинна бути єдиною і неподільною державою з єдиним центром, якому належить уся повнота влади, а 29% – висловилися за федеративний устрій республіки з наданням права автономії [15, с.1].

У результаті в Донецькій області у ході референдуму 1 грудня 1991 р. проголосувало 76,6% громадян і 84% з них підтримали незалежність. У Луганській області відповідні цифри становили 80,7% і 83,9% [12, с.472].

Проте набуття Україною незалежності проблематизувало існування Донбасу як для України, так і для жителів цього регіону. У першому випадку, як відзначає І.Кононов, Донеччина є викликом офіційній моделі культурної ідентичності України як об’єктивна перешкода на шляху культурної уніфікації нашої країни. Ситуація стала проблемною і для мешканців Донбасу. Це було пов’язано з кризою індустріалізму та переосмисленням своєї етнокультурної природи у межах держави Україна [10, с.73].

Свою цивілізацію донбасівці розглядають як вищу за українську – попри домінування некваліфікованої шахтарської праці, значну кількість осіб із кримінальним минулим і відповідним до нього світоглядом, попри виразно сільський побут навіть у нецентральных районах великих міст, не кажучи вже про шахтарські селища. Відчуття вищості донбасівської цивілізації підкріплюються і радянськими традиціями, точніше, типовими радянськими уявленнями про економічний розвиток. Навіть російські газети, адаптовані для української аудиторії – “Известия в Украине”, “Комсомольская правда в Украине” тощо, в Донецьку виходять як “Известия в Донбассе”, “Комсомольская правда в Донбассе” [2, с.95].

Результати досліджень Центру з вивчення суспільних процесів і проблем гуманізму й соціологічної лабораторії Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка засвідчили, що регіональні й етнічні ідентичності жителів Донбасу відрізняються значним запасом міцності, а у депресивних шахтарських містах відчуття російськості краю практично врівноважує відчуття його особливого характеру* [10, с.90–91].

Результати опитування засвідчили, що край за роки незалежності не зазнав українізації, а навіть поглибилися регіональні особливості, що посилює потенційну можливість дезінтеграційних процесів у регіоні. Водночас, опитування, присвячене уявленню жителів Луганської області та Луганська про культурне майбутнє Донбасу, засвідчило непевність у збереженні культурних характеристик регіону (58% опитаних у 1992 р., 50% – у 1998 р., 42,5% – у 2001 р.). Одночасно в жителів регіону зменшується впевненість в українізації (16% опитаних у 1992 р., 14% – у 1998 р., 13,3% – у 2001 р.), а також цілковитій русифікації (10% опитаних у 1992 р., 6% – у 1998 р., 4,9% – у 2001 р.) [10, с.91–92].

Значний відсоток луганчан вважає, що між Східною і Західною Україною існують суперечності (“суперечності існують лише на рівні політиків, а на рівні населення їх немає” – 38,3% у 1994 р., 34,1% у 1998 р.; “суперечності існують як на рівні політиків, так і на рівні населення” – 46,9% у 1994 р.; 40,8% у 1998 р.). Проте факт наявності суперечностей між Сходом і Заходом України в більшості жителів Донбасу викликав прагнення досягнути компромісу (76,8% опитаних у 1994 р., 74,9% – у 1998 р.) [10, с.93].

Позитивним є і те, що у жителів Донбасу регіональна ідентичність не суперечить ідентичності українських громадян (як жителі Донбасу, себе ідентифікували 34,7% населення у шахтарських селищах Луганщини, однак 29,7% опитаних вважали, що без ідентитети “громадянин України” уявлення про них буде неможливим) [10, с.94]. Утім, північ Луганської області (її сільські райони), крайня північ Донецької області (Артемівськ, Слов’янськ, Красний Лиман), а також Маріуполь (порт, де досі існують не лише радянські, а й історичні, переважно грецькі традиції, а ще місто, яке з давніх пір змагається з Донецьком за лідерство) істотно відрізняються від донбасівської картини [2, с.96].

Соціологічні дослідження на Луганщині засвідчили також переважання в регіоні вимог офіційного закріплення білінгвізму (58% опитаних у 1992 р., 68% – у 1998 р., 66,9% – у 2001 р.). Натомість з українською як єдиною на всій території України державною мовою погоджувалися лише 10% – у 1992 р. і 4,7% – у 1998 р. [10, с.95].

Отже, не втратило актуальності й питання статусу російської мови в регіоні. Зокрема, луганський губернатор О.Єфремов в 2000 р. в інтерв’ю газеті “Дзеркало тижня” так визначив майбутнє цієї проблеми: “Був Донбас російськомовним, таким і залишиться, якщо не знайдеться рішення, яке б задовольняло більшість” [11, с.46]. Свідченням гостроти проблеми стали результати опитування, проведеного співробітниками Донецького інформаційно-аналітичного центру в липні 2000 р. Так, із 600 респондентів 89% на запитання “Як ви ставитеся до того, щоб російська мова стала другою державною мовою в Україні?” відповіли позитивно [11, с.47].

Восени 2002 р. до депутатів Верховної Ради України звернулася Луганська обласна рада з пропозицією надати російській мові статус другої державної. Ініціаторами такого звернення в Луганську виступили місцеві відділення громадської організації “Російський рух”, партій “Російський блок” і “Російсько-український союз”. Депутати негайно внесли питання до порядку денного сесії. Після півгодинного обговорення 87 осіб із 101 присутніх проголосували “за”, 8 “проти” й 6 “утрималося”. Коментуючи ухвалені звернення, голова Луганської облради В.Тихонов заявив: “Прийняття документа враховує ситуацію з російськомовним населенням у регіоні, котре становить 90%, а також, що

сепаратистські спекуляції на ґрунті мовної проблеми можна подолати, визначившись із статусом” [25, с.21].

Проросійські партії проявили найбільшу занепокоєність становищем російськомовних школярів і студентів. Зокрема, лідер обласної організації “Російсько-український союз” І.Зайцева вважає, що вилучення російської мови з усіх комунікативних сфер призвело до колосальної безграмотності, стресово впливає на дітей і знижує інтелектуальний потенціал.

Проте згідно з даними колеги Міністерства освіти й науки України від 24 січня 2001 р. у Луганській області лише 19,5% учнів навчалось українською мовою у той час, коли в області, за даними останнього перепису населення, 57,8% населення назвали себе українцями і 38,9% – росіянами. Крім того, кількість українців, які рідною мовою назвали українську, порівняно з даними перепису населення 1989 р. зменшилася на 5% [25, с.21].

Варто зауважити, що край охопило глибоке розчарування внаслідок катастрофічного економічного спаду в незалежній Україні. У 1993–1994 рр. населення Донеччини голосувало за комуністів та вимагало регіональної автономії і створення вільної економічної зони. Проте вже мало що свідчило про спротив Донбасу незалежності України, хоча він і вимагав тісніших зв’язків із Росією. Сумнівним було і те, що виборці Донбасу справді хотіли відновити старе комуністичне керування економікою, адже їхня вимога статусу вільної економічної зони суперечила старій централізованій плановій економіці [21, с.473].

Так, у червні 1993 р. 376 делегатів першої міжобласної та міжрегіональної конференції підприємств, що страйкували, зняли вимогу про регіональне самоврядування або автономію Донбасу чи Донецької області у будь-якій формі, оскільки це могло призвести до розколу України [5, с.1].

Донецька регіональна еліта одночасно з львівською у 1991 р. почала активно претендувати на “київський престол”. Показовим є той факт, що у 1991–1995 рр. три з чотирьох прем’єр-міністрів (В.Масол, В.Фокін, Ю.Звягільський, причому В.Масол обіймав цей пост двічі) були вихідцями з Донбасу. Як можна побачити, головна стратегія донецької еліти у боротьбі за Київ була спрямована на посади у вищих ешелонах виконавчої влади. Згодом донецька група

додала до цього ключові позиції у трансрегіональному та столичному бізнесі [7, с.97].

Однак у 1996–1997 рр. “дніпропетровський сім’ї” вдалося на тривалий час вивести з конкурентної боротьби за Київ донецьку регіональну еліту. Донецькі були розколоти на декілька угруповань. Їхній конкурентний потенціал був переведений у площину внутрішньої боротьби. Внаслідок цього на 2001 р. Донецька область, частка якої від населення України становила 10%, в елітних верствах столиці мала лише 7% [7, с.98, 101].

Однак можна погодитися з думкою К.Бондаренка, який вважає, що економічні процеси не дозволили б Донецькому регіону увійти до Російської Федерації. Саме тому донецькі політики вирішили замість сепараційних процесів взятися до активного захоплення політичних висот на київському рівні [4, с.26]. Так, донецький бізнес спробував домогтися преференцій в економічній сфері. Але лише у 1998 р. донеччани домоглися Указу Президента України “Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестування діяльності в Донецькій області”, з якого почалося формування спеціальних економічних зон (СЕЗ) і територій пріоритетного розвитку (ТПР)** [29, с.88].

В області було створено 2 СЕЗ – “Донецьк” і “Азов”, а також 22 ТПР – 17 міст і 5 сільськогосподарських районів. За офіційними даними, у 1998–2001 рр. підприємствам області надано пільг на 579 млн.грн., від яких надійшло у бюджет 1162,6 млн. грн.; створено 16,2 тис. нових робочих місць [29, с.89].

Проте ситуація в регіоні суттєво не поліпшилась. Продовжують існувати депресивні території із закритими шахтами, поширені шкідливі для здоров’я й екології кустарні плавильні заводи і підпільний видобуток вугілля. Молодь регіону не хоче здобувати середньотехнічну освіту і, як констатував донецький губернатор А.Близнюк, через кілька років “кадрова криза” спіткає промисловість регіону [22, с.8].

Економічний регіоналізм донецьких політиків був яскраво обґрунтований у 1994 р. у передвиборній програмі відомого донецького підприємця, лідера “Партії праці” В.Ландика. На його думку, прагнення регіонів до більшої самостійності було викликано неупорядкованістю системи державного управління і регулювання соціально-економічних процесів та природним прагненням у рамках ринкової економіки. Він

вважав, що можливий розкол країни зупинить децентралізація управління через розмежування функцій і компетенції центру і місцевих органів. У його баченні, регіональна державна політика повинна була базуватися на пріоритеті загальнонаціональних інтересів з урахуванням особливостей регіону [14, с.7–8].

Найважливіший напрямок регіональної політики В.Ландик убачав у досягненні економічної самостійності регіону. Ця самостійність не повинна була бути абсолютною, а мала визначатися формуванням бюджету “знизу-вверх”, зростанням розмірів місцевих податків, які б зараховувались у регіональний бюджет, а в перспективі – зниженням ставок централізованих податків [14, с.9].

Політик пропонував здійснити структурну перебудову економіки – у західноукраїнських областях України розмістити виробництво (пральних машин, прасок і т.д.), яке споживало б вугілля, метал, а східним областям гарантувати поставки продуктів харчування. Цей взаємовигідний процес мав сприяти встановленню дружби і взаєморозуміння на економічній основі, взаємопроникненню культур різних народів України [14, с.10].

Ще чіткіше позиція донецьких політиків проявилася у статтях народного депутата України мера м.Донецька В.Рибак. Він пропонував утілити в Україні вчення фіскального федералізму економіста Р.Масгрейва***. Згідно з ним “суб’єкти виділяють не за політичною, а економічною ознакою – це області вигоди, існування яких обумовлено особливостями дії тих або інших типів суспільних благ” [20, с.5].

В.Рибак висловив думку, що якщо керуватися міркуваннями економічної ефективності, а не політичними амбіціями, то принципи побудови системи суспільних фінансів, вироблені теорією фіскального федералізму, повинні бути використані в тому числі і в унітарній Україні [20, с.6].

Представники регіональної влади Донбасу визнавали певний прогрес у становленні та розвитку місцевого самоврядування. Однак, як відзначив голова Донецької обласної ради Б.Колесніков, “самоврядування на місцях зберігає значною мірою декларативний характер, практичне вирішення назрілих питань зустрічає на своєму шляху немало перешкод, а то й суперечностей”. Можновладець знову акцентував на проблемах зміцнення матеріально-фінан-

сової бази регіонів, на залежності низових ланок місцевого самоврядування від “бюджетної піраміди, невирішеності питань власності, адміністративно-територіального устрою, статусу депутатів місцевих рад та ін.” [9, с.19].

Ідею посилення економічної самостійності областей, узгодження загальнодержавних інтересів і економічних пріоритетів із регіональними та місцевими відстоював також лідер донецької політико-економічної групи, прем’єр-міністр України В.Янукович. Так, він запропонував, вважаючи за необхідне подальше забезпечення унітарності держави, перетворити існуючі області на адміністративно-економічні одиниці, кожна з яких мала б самодостатню економіку. Політик також виступив прихильником СЕЗ і ТПР і запропонував зняти обмеження їх терміну дії, а також знизити номінальну величину інвестиційних вкладень для одержання пільг щодо податку на прибуток [29, с.89].

Бажання економічних еліт Донбасу вийшли за регіональні межі і сфера їхніх “життєво важливих інтересів” охопила всю Україну, сягнула навіть Центральної Європи (прикладі участі у приватизації в Польщі, Угорщині). Особливістю поведінки влади в краї є те, що мислить вона “цілком по-ринковому”, проте продовжує підтримувати у підвладного їм народу майже весь набір міфів комуністичного часу. Так, суспільство закликають працювати як О.Стаханов і П.Ангеліна, а натомість їм пропонують моральне заохочення, що охоплює накачування відчуттям гордості “за свій край”, і заохочення видовищами [23, с.6].

Пострадянські господарі Донеччини постаралися вибудувати над областю інформаційну парасолу. Останні десять років не без сприяння місцевих ЗМІ, серед яких практично не залишилося ні одного незалежного від місцевої влади, в регіоні культивувалося почуття переваги щодо інших областей і їх жителів, засноване на тому, що “Донбас годує всю країну”, “тут живуть самі сильні люди, які не вибирають засобів для того, щоби відстояти свої інтереси”, “донецькі завжди разом, якщо ображають когось з них” [6, с.7].

Житель Донеччини Є.Ситник так визначив правила гри в регіоні: “Донбас – територія без правил. Територія безправ’я. Точніше, одне правило є – сильні світу цього вирішують свої проблеми, не зупиняючись ні перед чим. Життя і власність пересічного громадянина в Донбасі,

якщо він з якихось причин заважає сильному... вже давно нічого не варті” [23, с.6].

Збереження суспільно-політичної та етнополітичної специфіки Донецького регіону в складі країни засвідчили президентські вибори 2004 р. Так, на агітаційних наметах Партії регіонів України фігурували написи: “За Донбас – за Януковича” [19, с.17], які можна оцінювати як вияв окремішньої самоідентифікації жителів регіону від решти населення держави.

Сам процес виборів у Донецькому регіоні відбувався своєрідно. Керівник регіонального штабу В.Ющенко, народний депутат України А.Семинога охарактеризував другий тур виборів 21 листопада 2004 р. так: “Йдеться, швидше, про кримінальний путч “по-донецьки”. Адже владу на дільницях захопили кримінальні структури, які й контролювали тут усе...” [13, с.6].

Вибори оскаржувалися на 1500 виборчих дільницях регіону. Серед порушень, що могли серйозно вплинути на результати, стали: кримінальні втручання і навіть “головування” на дільницях, масове голосування виборців за відкріпними посвідченнями, завищений відсоток виборців, які голосували безпосередньо вдома за місцем проживання, масові вкидання бюлетенів, неправдоподібно високий відсоток явки виборців (на 15 дільницях – 100%) [13, с.6].

Замкненість регіону й особливість виборів у краї описав донеччанин М.Мацько: “Їм не давали можливості знати про двох кандидатів. Сказали: Янукович – наш, тому голосуйте тільки за нього. Там були відімкнені всі канали телебачення. А ті, що є, переключали на свої... Або Артемівськ, або Краматорськ, або Слов’янськ, Маріуполь – будь-який, але всі – Януковича” [6, с.2].

Протести прихильників опозиційного кандидата В.Ющенко внаслідок фальсифікації виборів викликали опір адміністративної влади Донецької і Луганської обласних рад, яка з метою тиску на опозицію прийняла рішення скористатися сепаратистськими ідеями. Однак перемога на президентських виборах В.Ющенко 26 грудня 2004 р. деморалізувала табір прихильників В.Януковича і зупинила сепаратистські ідеї.

Підсумовуючи, відзначимо, що донецькі бізнес-еліти для досягнення особливого статусу краю у складі України використали тісні зв’язки з Росією, високий рівень індустріалізації Донеччини, поліетнічний національний склад та росій-

ськомовність регіону. Олігархічні групи Донбасу прагнули забезпечити контроль над краєм, високий рівень власних прибутків, а тому їх вимоги стосувалися більшої економічної незалежності регіону та його самоврядності. З цією метою населенню Донеччини нав'язувалося уявлення про "особливий донецький характер", "донецьку ментальність", а також підживлювалася ідея надання російській мові статусу другої державної. Інтереси донецьких бізнесменів частково задовольнили надприбутки через формування спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку та "непрозора" приватизація економіки регіону донецьки-

ми бізнес-групами. Ймовірність втрати економічних переваг у результаті президентських виборів 2004 р. спровокували автономістські та сепаратистські заяви керівництва Донецької і Луганської областей. Вважаємо, що у майбутньому в умовах надання реального самоврядування місцевим органам влади і панування закону в економічних процесах зникнуть будь-які підстави для економічного регіоналізму (федералізму), а тим більше сепаратизму. Перспективи подальших розвідок убачаємо в аналізі причин і розвитку сепаратистських процесів у Донецькому регіоні в 2004 р.

1. Андрухович Ю. Тринадцять слів з розгорнутим трактуванням // Україна молода. – 2004. – 20 серпня. – С.4.
2. Бахтєєв Б. А. України все ж таки дві... // Сучасність. – 2004. – №10. – С.94–99.
3. Бойко О. Україна в останні місяці імперії (серпень – грудень 1991 р.): хроніка та аналіз // Людина і політика. – 2004. – №3. – С.74–82.
4. Бондаренко К. Розкольники. Кому вигідний "дерибан" України? // Галицькі контракти. – 2004. – №6. – 9 лютого. – С.26–27.
5. Голос України. – 1993. – 26 червня. – С.1.
6. Донеччанам образливо // Молодь України. – 2004. – 14 грудня. – С.2.
7. Зоткін А. Роль регіональних еліт та столичного істеблішменту у формуванні владної еліти України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3. – С.95–108.
8. Интерфронт. Спочатку Прибалтика. А тепер Донбас? // Молода Галичина. – 1991. – 1 жовтня. – С.1.
9. Колесніков Б. Ініціативність – ворог байдужості // Віче. – 2004. – №10. – С.19–21.
10. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С.72–97.
11. Кораблев С. Донбас не хоче забувати російський язук // Соотечественники: русская культура вне границ. Информационный сборник. – М., 2000. – Вып.5. – С.45–47.
12. Куромая Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське пограниччя, 1870–1990-ті роки. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002. – 510 с.
13. Куц П. 1500 недемократичних дільниць // Україна молода. – 2004. – 24 листоп. – С.6.
14. Ландик В. Знаю куда идем... – Донецьк, 1994. – 31 с.
15. Луганськ – про незалежність // Молода Галичина. – 1991. – 31 жовтня. – С.1.
16. Молода Галичина. – 1991. – 8 жовтня. – С.1.
17. Павлів П. Донецько-Криворізька республіка: правда і вимисел // Голос України. – 1993. – 12 червня. – С.14.

18. Печальне ремесло // Літературна Україна. – 1991. – 7 листопада. – С.6.
19. Постойок Ю. За кого Донбас? // Експрес. – 2004. – 23–30 вересня. – С.17.
20. Рибак В. Місцеве самоврядування і фіскальний федералізм: теоретичний аспект // Схід. – 2000. – №6. – С.3–6.
21. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
22. Сбежлов А. Донбас – край підпільних металургів // Без цензури. – 2004. – 9–15 липня. – С.8.
23. Ситкін Є. Чому я не за Я, або Підказки великого міста // Дзеркало тижня. – 2004. – 13 листопада. – С.6.
24. Соколов В. Думає і вибирає! Відкритий лист могому донецькому другу // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада. – С.7.
25. Старцев В. Язык мій, чий ти ворог? // Дзеркало тижня. – 2003. – 1 березня. – С.21.
26. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 344 с.
27. Худан М. Чортополох // Літературна Україна. – 1991. – 7 лютого. – С.6.
28. Чепурнов Ю. Чи приміряти Луганську Донську папаху? // Голос України. – 1991. – 23 січня. – С.5.
29. Чумаченко М. Нові вирішення сучасних проблем регіоналістики // Економіка України. – 2003. – №2. – С.88–90.

* У відповідь на запитання "Що ви думаєте про національно-культурну ситуацію в Луганській області? Хто ми?" 49% опитаних у 1992 р. і 52% – у 1998 р. погодились, що "на Луганщині як і взагалі у Донбасі склалася особлива спільнота людей, що має свої джерела як в Україні, так і в Росії". 14% опитаних у 1992 р. і 21% – у 1998 р. визнали, що населення Луганщини – це переважно росіяни та представники інших народів, що обрусіли. Натомість тільки 12% у 1992 р. і 13% у 1998 р. опитаних луганчан відстоювали думку, що "населення Луганщини – це переважно українці, котрі набули специфічних рис внаслідок особливостей історії. До денационалізованих, відірваних від коренів людей себе віднесли 14% луганчан у 1992 р. і 8% – у 1998 р.

** Закон України "Про загальні принципи створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон" був прийнятий у жовтні 1992 р.
 *** Вихідною передумовою фіскального федералізму є те, що всі люди мають одакові переваги і виступають як прості homo economicus, для яких національність, політичні

погляди, релігійні переконання і т.п. не мають ніякого значення. Ця система обґрунтовується як багаторівневе утворення, де вищий рівень завжди більший від нижнього вже з тієї простої причини, що одні суспільні товари мають більшу сферу вигод ніж інші.

S. ADAMOVIYCH IDEA OF ECONOMICAL NATIONALISM IN SOCIAL-POLITICAL LIFE OF DONBASS (1991–2004).

In the article is analysed social-political, cultural and economic peculiarities of Donetsk's region, which forms part of independent Ukraine. The author believed that Donetsk's business-elite were promoting actively the idea of increasing of authority and economical independence of regions for own political and economic control under the region.

Key words: Donetsk region, regional policy, independent Ukraine, the idea of political and economical independence, political and economical control.

УДК 329
ББК 66.69(4УКР)

Юрій Шведа

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІНИ КОНФІГУРАЦІЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Відміна в 1990 р. шостої статті Конституції СРСР, у якій закріплювалося монопольне положення КПРС, пододала формальні перешкоди для розвитку в Україні багатопартійної системи. З цього часу партійна система України у своєму розвитку зазнає ряд якісних змін, послідовно міняючи свою конфігурацію.

Ключові слова: політична партія, партійна система, конфігурація, сучасні тенденції, український політикум.

Партійну систему України на початку її існування можна було б кваліфікувати як типово атомізовану. І справді, політичних партій нараховувалося чотири десятки, але жодна з них не мала ані того рівня чисельності, що дозволив би утворити дійові партійні організації на місцях, ані того рівня популярності, що давав можливість бодай половині потенційних виборців знати партії і розрізнити їх між собою, ані того рівня впливовості, що дозволяв би фракціям у парламенті чи у місцевих представницьких органах впливати на формування уряду чи виконавчих структур на місцях.

Однак атомізована партійна система ніколи не є стабільною і сталою протягом тривалого періоду. З часом вона трансформується у стабільнішу систему. Прогресивним варіантом такої трансформації є еволюція атомізованої системи у систему поляризованого плюралізму, а регресивним варіантом є скочування атомізованої анархії до однопартійних чи гегемоністських систем або встановлення військових диктатур.

Після 1996 р. можна сказати, що партійна система країни була перехідною від атомізованої системи до системи поляризованого плюралізму. Про це виразно свідчить наявність у політичному спектрі сильної двополюсної опозиції (антисистемних лівих та правих).

Парламентські вибори 1998 р. внесли чергові зміни у конфігурацію партійної системи України. Більшість дослідників вважають, що ці вибори сприяли формуванню в Україні системи малих партій.

Згідно з П.Маєром, до категорій малих відносяться партії, що отримали на виборах менше

15% голосів. З восьми партій, що подолали у 1998 р. 4% бар'єр, лише КПУ набрала більше 15% голосів виборців (24,65%).

Відповідно до запропонованої П.Маєром класифікації партійну систему, при якій дві найбільші партії, що мають у своєму розподіленні більше ніж 80% мандатів, треба кваліфікувати як систему великих партій, якщо вони розпоряджаються 65% мандатів, мова йде про систему середніх партій, а якщо у них 42% мандатів, то це система малих партій. Очевидно, що партійна система України, де дві найбільші партії – КПУ і НРУ – разом отримали у 1998 р. 37,55% мандатів, належить до останнього типу.

Аналогічний висновок робимо при підрахунку індексу фракційності (F) партійної системи України за методом Д.Рає. Значення даного індексу змінюється від нуля (однопартійна система, при якій всі голоси і мандати отримує одна партія) до одиниці (повністю фрагментована система, де кожний виборець голосує за свою партію, а кожний парламентар представляє окрему партію). У даному випадку індекс фракційності (F) на парламентському рівні (за пропорційною частиною) дорівнює 0,80. Така величина даного індексу була характерна для Бельгії (0,82), Фінляндії (0,80) і Швейцарії (0,84) в 1980 – 1994 рр. [1].

Що стосується регіонального розподілу підтримки лівих, правих і центристських партій, то тут небагато змінилося порівняно з 1994 р. Варто лише зазначити, що в одномандатних округах на сході та півдні держави ліві цього разу отримали менше мандатів, ніж чотири роки тому. Це, очевидно, було обумовлено вже згаду-

ваним ефектом збільшення виборчих округів. У цьому відношенні показовим є те, що дві “партії влади” (НДП і АПУ) при достатньо скромних успіхах у загальнодержавному окрузі добились непоганих результатів в одномандатних округах (14 і 8 мандатів) [2].

Про слабкість організаційної структури українських партій свідчать і вибори до місцевих Рад, що проходили одночасно з парламентськими. Частка партійних депутатів у цих органах становила 7,76% [3].

Парламент XIV скликання декілька разів намагався змінити виборчий закон, збільшивши частку депутатських мандатів, що розігрувалися за пропорційним принципом, але всі ці спроби блокувалися Президентом. Незважаючи на деякі модифікації електорального законодавства (спрощення процедури реєстрації кандидатів і партійних списків, більш чітке регламентування передвиборної кампанії тощо), мажоритарно-пропорційний характер електоральної системи і формула розподілу мандатів між політичними партіями і їх блоками залишалися попередніми [4].

Виборча парламентська кампанія 2002 р. почалася, коли в Україні Мінюстом було зареєстровано близько 130 політичних партій. Основна маса цих партій – політичний мінімум. Справді загальнонаціональний вплив та вагу мають не більше шести політичних партій. І ще близько двох десятків володіють певними фінансовими можливостями, опираючись на обмежену або регіональну підтримку виборців і, звичайно, мають відомих у суспільстві лідерів. Самостійно ці партії не здатні вести боротьбу за парламентські мандати і можуть досягти деяких успіхів, лише об'єднавшись у блоки.

Напередодні та після парламентських виборів 2002 р. у розвитку партійної системи виявилось ряд нових моментів.

Перш за все слід відмітити появу особливого поділу партій на “пропрезидентські” та “антипрезидентські”. Причому даний поділ не враховує попередні ідеологічні розколи, в антипрезидентському таборі виявляються ідеологічні противники – праві та ліві партії.

Ще одним моментом є те, що посилюється вагомість популярних або просто відомих політичних лідерів, які погодилися стати на чолі списків виборчих альянсів, хоч деякі з них є лідерами політичних партій. Згадаймо, як напередодні парламентських виборів 1998 р. досить вдалий політичний крок зробили об'єд-

нані соціал-демократи, коли залучили до своїх лав популярних діячів – першого Президента Леоніда Кравчука та Євгена Марчука і занесли їхні прізвища до першої п'ятірки свого списку.

Значна група відомих політичних діячів дала згоду балотуватися до Верховної Ради на чолі виборчих блоків. Серед них – голова Адміністрації Президента академік Володимир Литвин (блок “За єдину Україну”), экс-прем'єр Віктор Ющенко (блок “Наша Україна”), колишній секретар Ради національної безпеки й оборони Володимир Горбулін (блок Демократичного союзу і Демократичної партії). Серед фігурантів перших п'ятирок виборчих блоків – Прем'єр-міністр Анатолій Кінах, экс-прем'єр Валерій Пустовойтенко, віце-прем'єр Володимир Семиноженко, колишні міністри Геннадій Удовенко та Юрій Костенко [5].

Одним з індикаторів реального (організаційного, фінансового і кадрового) потенціалу політичних партій може бути їх участь у висуненні кандидатів в одномандатних округах. За даними Центрвиборчкому, на виборах 2002 р. своїх кандидатів в одномандатних округах висунули 76 партій, з яких 42 претендували не більше ніж на 10 місць кожна і лише 13 змогли запропонувати більше 50 кандидатів.

З 33 списків, включених у виборчий бюлетень для голосування по багатомандатному окрузі (11 блоків і 22 партії), 4% бар'єр пододало шість (три блоки і три партії). Усього за переможців проголосувало 75,72% виборців, решта партій і блоків отримали 18,12% голосів. 2,45% виборців проголосували проти всіх, 3,71% бюлетенів були визнані недійсними [6].

Показник ефективності кількості партій знизився порівняно з 1998 р., наблизився до середніх значень у державах Центральної і Східної Європи: на виборчому рівні він склав 7,96; на парламентському – 4,6.

У свою чергу індекс фракційності партійної системи (за пропорційною часткою) піднявся до 0,88 (0,80 в 1998 р.), що свідчить про ріст пропорційного представництва партій на рівні парламенту.

Оцінюючи динаміку партійної системи України, не варто забувати, що в 2002 р. політичні партії конкурували між собою і в одномандатних округах за системою відносної більшості при голосуванні в один тур. Як відомо, особливою рисою даної системи є крайня диспропорція розподілу голосів: більша частка

їх пропадає, а переможця обирає меншість виборців. Відомо також, що використання такої електоральної формули сприяє “дуалізму партій” (Дюверже). Усе це підтвердила й українська практика [7].

На виборах 2002 р. за 225 депутатських мандатів боролися 3084 кандидати. За переможців проголосувало 35,68% виборців, тоді як 64,32% віддали свої голоси їх конкурентам. Два найпотужніші блоки поділили між собою 48% мандатів, отриманих по одномандатних округах. Ще 42% мандатів отримали безпартійні депутати. Отже, ми бачимо, що малопотужніші виборчі об'єднання, які набрали на виборах більше 15% голосів, разом контролюють 47,3% мандатів. Це означає, що партійна система України залишається системою малих партій (за класифікацією П.Маєра).

Для виміру політичної структуризації парламенту можна використати введений Л.Маєром індекс агрегації (співвідношення кількості всіх парламентських партій до кількості місць, контрольованих найбільшою партією у парламенті). У 1998–2002 рр. індекс агрегації становив в Україні 3,73. Подібна величина даного показника була у Фінляндії в 1945–1979 і 1980–1994 рр. (3,38 і 3,11 відповідно), а також у Голландії (3,57) і Швейцарії (3,49) в 1975–1979 рр. У цих державах маємо справу із значним ступенем фракційності партійних систем і багатопартійною системою коаліційних переговорів, чому, зрештою, сприяє факт існування відносно малих політичних партій. Дані уряди є менш стабільними, а процес їх формування залишається значно тривалішим і вимагає застосування багатьох форм дискусійного характеру.

Звертаючись до політичної географії виборів 2002 року, необхідно відмітити, що представлені в парламент партії і блоки добилися успіху у більшості регіонів держави. Блок “Наша Україна” і КПУ подолали виборчий бар'єр у 24 регіонах; блок “За єдину Україну” – у 23; БЮТ – у 19; СДПУ(о) – у 16; СПУ – у 15.

Якщо розфарбувати адміністративну карту України в кольори партій – лідерів електоральної гонки 2002 р., то перед нами постане двоколірне

полотно (з двома плямами); із заходу на схід держави, включаючи центральні області (Вінницьку, Київську, Черкаську і Чернівецьку), будуть переважати кольори блоку “Наша Україна”, а в усіх інших областях, за винятком Полтавської і Донецької (де перемогли, відповідно, СПУ і блок “За єдину Україну”) – кольори КПУ. Але насправді політичні блоки виявилися полярними лише на протилежних кінцях України. У Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях виборці віддали свої голоси винятково за праві та правоцентристські партії і блоки, тоді як у Донецькій і Луганській, а також у Севастополі – за ліві й центристські [6].

Отже, проведений аналіз показує, що в Україні склалася багатопартійна система з малими партіями. Як свідчить досвід, політичне майбутнє таких партій пов'язане із створенням блоків (виборчих і парламентських).

Ступінь поляризації українського електорату відносно невеликий, вплив антисистемних партій незначний, стійкою електоральною базою володіють просистемні ліві та праві партії. Звідси випливає, що партійна система України, за класифікацією Дж.Сарторі, належать сьогодні до помірно поляризованої системи. Подібним системам не притаманні сильні центристські тенденції, тому деякі політики стверджують, що міжпартійна боротьба може призвести до дестабілізуючої ситуації в державі.

Звичайно, формування партійної системи в державі ще не завершилося. Для цього двох парламентських кампаній явно замало. У даний момент партії і вся партійна система України знаходяться на перехідному етапі: або продовжуватимуться спроби штучного створення домінуючої партії (“партії влади”), або політичний клас України зрозуміє, що реальне змагання між політичними партіями за владу є необхідною умовою демократії.

1. Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza / Pod. red. A.Antoszewskiego, R.Herbuta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. – S.174.

2. Ващенко К. Деякі підсумки виборчої кампанії партій та блоків: регіональний аспект // Нова Політика. – 1998. – № 2.

3. Кузельюк Ю. Українські політичні партії: тенденції сучасного розвитку // Українські варіанти. – 1998. – № 3–4.

4. Білоус А. Вибори вибору виборів. Український варіант // Пост-Поступ. – 1993. – № 3; Рутар С. Проблеми виборчого процесу в контексті становлення полі-

тичної системи України // Республіканець. – 1994. – № 1; Панкевич Р. Вплив виборчої системи на стабілізацію та розвиток політичної системи в Україні // Молода нація. – 1997. – № 7.
5. Томенко М., Олійник В. Партійна еліта України-2000.

– К., 2000; Олійник В. Парламент-2002. Час вибору. – К., 2001.
6. Офіційний сайт ЦВК: www.cvk.gov.ua.
7. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 1997.

Y. SHVEDA

MODERN TENDENCIES AND CHANGES IN THE CONFIGURATION OF THE POLITICAL SYSTEM IN UKRAINE

Revocation of the article 6 of the Constitution USSR in 1990 where the monopoly position of the Communist party was marked, helped to overcome the obstacle for the development of the party system of Ukraine. Since that time the party system of Ukraine is in the process of constant developing constantly changing its configuration.

Key words: Political party, party system, configuration, modern tendencies, Ukrainian politicians.

УДК 329.055.4

ББК 66.62

Іван Монолатій

КОНФІГУРАЦІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ КРАЇН СХІДНОЇ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ:

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ТА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЛІВИЦІ

На основі аналізу елементів партійних систем країн Східної і Центральної Європи 90-х рр. ХХ ст. – індексу ефективної кількості партій та індексу агрегації – підтверджено висновок, що конфігурація (тип) партійної системи змінюється тоді, коли зміни зазнає система взаємозв'язків між істотними партіями, що означає зміну стабільної лінії поведінки на електоральному, парламентсько-урядовому та організаційному рівнях.

Ключові слова: конфігурація, партії, соціал-демократія, демократична лівиця, Центрально-Східна Європа, трансформація.

Категоріально-політологічна основа сучасного трансформаційного процесу соціал-демократії та її дискурсу в країнах Східної і Центральної Європи в запропонованому варіанті робить аналіз партійних систем доступним для подальших досліджень і пояснення подій, які відбуваються в партійному будівництві названих держав. Автор переконаний, що на основі вивчення конфігурації партійних систем регіону можна давати оцінку різним, несхожим ситуаціям, а також прогнозувати і навіть передбачати певні події у становленні багатопартійності.

Поняття й основні характеристики теорії трансформації соціал-демократії.

У теоретичному і практично-політичному сенсі запропонована нами тема потребує системотворчого механізму, на роль якого останнім часом небезпідставно претендує феномен, що у сучасній науці дістав назву “трансформації

європейської соціал-демократії та демократичної лівиці”.

У загальнотеоретичному сенсі трансформація соціал-демократії базується на ідеї внутрішньої здатності соціал-демократичних партій до якісної еволюції у транснаціональній перспективі. Вона означає сукупність економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурних зрушень і перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення; наближення соціальних і політичних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості на підставі поєднання історичного зобов'язання щодо здійснення органічного зв'язку між демократією і соціальною справедливістю. Таким чином, трансформація соціал-демократії у прогресі є дослідженням відмінностей та спільностей між вивченням і сприйняттям нового політичного контексту*.

Цій тезі підпорядковано погляд відомого аналітика Т.Майера на шляхи трансформації соціал-демократії у XXI столітті. Учений, зокрема, визначає шість вимірів соціал-демократичної ідентичності як моделі майбутнього для ідеї суспільства, в якому політична і громадська демократії поєднуються із соціальною справедливістю і участю громадян у різноманітних сферах життя суспільства [6, с.172; 9]. Пріоритетними напрямками тут виступають:

-соціально-економічний вимір: соціальна безпека і зайнятість;

-екологічний вимір: екологічно відповідальне зростання;

-партиципано-демократичний вимір: активізація громадянського суспільства;

-вимір збереження культури та прав людини: культурна толерантність і універсальні права людини;

-транснаціональний вимір: глобалізація демократії та відповідальності;

-вимір рівності й свободи: політика диференційованої рівності [6, с.176–181].

На думку Т.Майера, “проміжні результати процесів самосвідомості соціал-демократії європейських країн, політичні ціннісні орієнтації соціальних середовищ, у яких вона дістає підтримку, профіль і політична орієнтація конкуруючих партій, але передусім традиційні основні цінності соціал-демократії” утворюють той політичний коридор, у якому відбувається її трансформація [6, с. 172].

У наукових студіях провідних західних учених проблема трансформації соціал-демократії постає як явище прогресивного характеру [3, с.32–33, 35; 1, с.91, 96–97]. Однак суспільно-політичний розвиток кінця XX століття засвідчив, що надзвичайно важливим є розуміння багатоманітності й особливостей периферійних проявів трансформаційних процесів, їх місця і ролі не лише у загальноєвропейському масштабі, а й в історії кожної країни. Регіон Східної і Центральної Європи не може бути тут винятком як з урахуванням його минулого, переважно комуністичного політичного розвитку, так і з огляду на потреби і перспективи майбутнього органічного поєднання незалежного та інтегрованого поступу [12, с.72, 74; 2, с.20–21]. Бурхливу й перервну історію східно- та центрально-європейської соціал-демократії пояснюють трьома основними умовами:

-відносно слабкорозвиненістю соціально-економічного базису регіону;

-переважанням національного питання;

-особливо несприятливим розвитком подій у регіоні [2, с.157, 158–159].

Принциповий аналіз історичних коренів різноманітних соціал-демократичних сил і партій та їхні зв'язки з процесом трансформації в контексті посткомуністичних суспільств і політики здійснили М.Даудерштадт, А.Геррітс і Д.Д.Маркус [2, с.137]. В організаційному плані сучасні соціал-демократичні партії виникли з трьох різних коренів: з антикомуністичних опозиційних рухів, із відроджених історичних партій, з реформованих наступниць колишніх комуністичних партій. Називаючи перехідний процес центрально-східної європейської соціал-демократії “драматичним переходом”, указані автори зазначають суперечності в посткомуністичних суспільствах, які структурували формування, розвиток та політичне змагання політичних партій:

-групу територіальних і культурних протиріч;

-групу посткомуністичних протиріч;

-групу соціально-економічних протиріч [2, с.89–90].

Названий перехідний процес спричинив соціально-економічні зміни та істотне зростання соціальної нерівності. Виробництво, доходи й зайнятість стрімко скоротилися в багатьох країнах і почали повільно відновлюватись у деяких із них лише після 1994 р. Отже, з'явилися нові політичні та культурні протиріччя між націоналістичними традиціоналістами й “космополітичними” модернізаторами, між антикомуністами та спадкоємцями старого режиму, а також між переможцями і переможеними процесу трансформації. У такому безладі виборці й партії мали значні труднощі в налагодженні зв'язків одні з одними, що призвело до слабкої партійної ідентифікації та мінливої виборчої поведінки.

Окреслені групи протиріч наочно показують, що на конфігурацію партійної системи цього регіону суттєво впливає тип політичного режиму, традицій, що існують у нових державах – так звані домінуючі в суспільствах соціально-політичні поділи (соціополітичні поділи) [15, с.390]. Ю.Шведа уточнює, що існування у кожній з держав різних однаково сильних соціальних конфліктів, які поділяють суспільство вздовж ліній розмежування, і є соціальною основою формування багатопартійної політичної системи [15, с. 389]. Перевага культурно-територіальних та ідеологічних протиріч у Східній і Центральній Європі підпорядковує собі та створює образ

Європі підпорядковує собі та створює образ соціально-економічних протиріч [2, с.91]. Це певною мірою підтверджує думку В.Медведчука, що специфічність ситуації, у якій діє соціал-демократія постсоціалістичних європейських країн, визначає особливості їх підходу до вирішення економічних проблем [8, с.101].

Розуміння цього процесу було б, однак, неможливим без такого важливого додаткового чинника, як інституалізація форм партійної орієнтації електорату, які породжують соціополітичні поділи [15, с.392]. Вивчення протиріч у посткомуністичних суспільствах довели, що подібно до класичної “тези заморожування” С.Роккана і С.М.Ліпсета [15, с.390–392] структура партійного самовизначення та партійної конкуренції в деяких країнах (Угорщина, Польща) “заморожена” на стадії введення масової демократії виборів до установчих зібрань (парламентів) [2, с.91]. Зауважимо, що модель С.Роккана і С.М.Ліпсета наголошує на розвитку нових форм політичної ідентифікації внаслідок трансформації саме західного суспільства, а політичне значення соціополітичних поділів змінюється – погляди партійної конкуренції в межах політичної системи повинні еволюціонізувати [15, с.392]. Особливість цього “заморожування” полягає не в тому, що окремі партії Центральної і Східної Європи застигли у своєму самовизначенні, а в тому, що “самі протиріччя, як політичні альтернативи, створюють такий структурований каркас, у якому партії можуть зміцнювати своє місцезнаходження” [2, с.91].

На думку М.Даудерштадта, А.Геррітса і Д.Д.Маркуса, східно- та центральноєвропейська партійна політика показує суперечність між сталістю протиріч, які розуміють як політичні альтернативи, що структурують партійну конкуренцію, і автономією чи навіть волонтаризмом політичних партій, які стоять перед лицем цього поділу. Окремі партії, зазначають автори, можуть мати коріння в обох полосах цієї групи протиріч або коливатися, змінюючи своє місце, коли їм вигідно це робити. З теоретичного погляду партійна консолідація робить необхідним зростання взаємозалежності між партіями та протиріччями. Відзначаючи загалом слабкість партійної ідентифікації, автори опираються на огляд, здійснений В.Л.Міллером у п'яти країнах наприкінці 1993 р., унаслідок якого 86% респондентів у Східній і Центральній Європі та 66% у колишніх республіках заявили, що вони “віддають пере-

вагу принаймні одній або більше партіям” [2, с.95]. Незважаючи на існування певного психологічного зв'язку, інтереси та цінності, засновані на прихильності до партій, є неміцними [2, с.96, табл.2.5]. Перевага психологічних мотивацій над позитивною прихильністю підтверджується високим рівнем негативної ідентифікації (найвища частка, стверджують Р.Роз і В.Мішлер, стосується колишніх комуністичних партій), а позитивна ідентифікація досягає лише 30% [2, с.96]. Якщо йдеться про ідентифікацію соціал-демократичних партій у регіоні, то слід указати, що і самі партії, і плюралістична партійна система є тут новими явищами. Саме тому політика потерпає від нестачі або уривчатості парламентських традицій [5, с.78]. До того ж сучасне політичне життя в посткомуністичних країнах, уточнює О.Оксак, просякнута духом популізму, а тому кандидати на виборні посади будь-якого рівня, прагнучи бути обраними за будь-яких обставин, вдаються у програмних документах, виступах, спілкуванні з громадськістю, ЗМІ та навіть одностайно до обіцянок [10, с.16].

Окреслюючи трансформацію як вихідне становище 90-х років XX ст., Й.Тезінг справедливо зазначає: “... Перетворення зруйнованого соціалізму на систему демократії, ринкової економіки та соціальної справедливості – цьому процесові досі немає і не було аналогів. Подібна зміна системи – це незвична операція з елементом невизначеності. Вона охоплює фактор часу, так само як і головне питання ідей впорядкування, визначальних для цього проекту. ... Слід враховувати зв'язок мислення, уявлень про цінності, поведінки та запитів людей з труднощами усього процесу” [14, с.9].

Методологічні проблеми визначення конфігурації партійних систем.

Відомо, що кожна національна політична система утворюється як реалізація відповідної моделі з урахуванням національної політичної спадщини, що відображається у певному сполученні політичного курсу й економічної лінії. Демократичний розвиток будь-якої цивілізованої держави, становлення громадянського суспільства вимагають належного формування, відображення і представлення численних політичних інтересів, що існують у суспільстві та справляють вплив на суспільне життя. Тому політичні партії є тим суспільним інститутом, який покликаний об'єднувати громадян навколо проблем загальнодержавного розвитку [9, с.32, 40].

Загалом, стан розвитку партійної системи чітко відображає ступінь розвитку політичної, економічної, культурної сфер суспільного життя.

Поняття "партійна система" Ю.Шведа визначає як:

- конфігурацію політичних партій, які або конкурують, або співпрацюють між собою на підставі стабільних поглядів, що підлягають процесу інституалізації, визначають взаємні зв'язки між ними як на виборчій, так і на парламентській арені;

- систему взаємних зв'язків між партіями, які ухвалюють рішення з приводу існування самої системи;

- систему коопераційно-конкурентних зв'язків між партіями, принциповою метою яких є перенесення та реалізація суспільних інтересів у межах державного процесу ухвалення рішень;

- систему зв'язків, оформлених на різних політичних рівнях: виборчому, парламентському та організаційному [15, с. 388].

Г.Малкіна вважає, що чинники, вплив яких опосередковує характер і наслідки взаємодії виборчої і партійної систем кожної окремої країни, можна розділити на три групи: соціальні чинники (кількість і характер суспільних суперечностей, етнічний та релігійний склад населення країни); історичні чинники (особливості історичного розвитку суспільства, історична спадщина попередніх політичних режимів, традиції та національний менталітет); інституційні чинники (форма державного устрою і форма державного правління). У перехідних суспільствах із низьким рівнем політичної культури, стверджує автор, взаємодія виборчої і партійної систем найбільшою мірою визначається саме інституційними чинниками, зокрема формою державного правління [7, с. 6, 7].

Відповідно конфігурацію партійної системи у суспільстві визначають характер зв'язків, що налагоджуються між самими політичними партіями, з одного боку, та між партіями і владою, з іншого, підкреслює Ю.Шведа [15, с.389].

Як показує дослідження О.Стаценко, всі основні конфігурації політичних і, отже, партійних систем можуть бути представлені так званім політологічним колом О.Дугіна: соціально-консервативною (тоталітарною), частково індустріальною (ліберально-консервативною), континентально-європейською (соціально-демократичною) і англо-американською (ліберально-демократичною) [13, с.9]. Таким чином, для

тоталітарних систем властиві однопартійні системи, для перехідних ліберально-консервативних – системи з одною домінуючою партією, для континентально-європейських – багатопартійні коаліційні системи, для англо-американських – системи з двома домінуючими партіями. Ці конфігурації погоджуються з чотирма типами політичних систем за класифікацією Г.Алмонда: тоталітарним, частково індустріальним, європейсько-континентальним і англо-американським. Політичний розвиток, на її думку, може бути тлумачений як рух політичної системи від двох перших типів до двох інших.

Щодо формування типу партійної системи, то на нього, за класичним визначенням М.Дюверже, впливає характер виборчої системи. Положення про формування двопартійної політичної системи мажоритарною виборчою системою першого туру і породження багатопартійності пропорційною виборчою системою отримало назву "соціологічного закону М.Дюверже" [4, с.7–8].

Дослідження Г.Малкіної довело, що твердження М.Дюверже про залежність багатопартійності від пропорційного представництва має лише часткове відображення; у президентських республіках, де політичні партії не беруть участі у формуванні уряду, на становлення та тип партійної системи впливають інші чинники. Автор зазначає, що в перехідних суспільствах із неусталеною партійною системою, до яких слід віднести і країни Центральної і Східної Європи після 1990 р., де має місце масове висунення безпартійних кандидатів, залежність "мажоритарна виборча система відносно більшості – двопартійна система" відсутня [7, с.7].

Матеріали і методи.

У ході дослідження було визначено конфігурацію партійної системи досліджуваної території за допомогою аналізу елементів партійної системи за індексами агрегації й ефективної кількості партій. Використано кількісні показники результатів парламентських виборів у країнах регіону, які представлені Х.-Й.Строне та Б.Бос, за період, починаючи з 1990 р. і закінчуючи березнем–квітнем 1999 р. [2, с.198–218]. Стосовно України, конфігурація партійної системи якої не є об'єктом нашого дослідження, використано матеріали парламентських виборів 2002 р. – для певного аналітичного порівняння [11, с.83]. Узагальнені дані наших розрахунків ілюструє таблиця 1.

запропонований Л.Маєром [15, с.500]. Визначення даного індексу засноване на співвідношенні двох критеріїв. Перший – встановлює кількість парламентських партій у визначеному часі, а другий – опирається на визначенні приблизної сили найбільшої парламентської партії. Індекс агрегації Л.Маєра можна подати такою математичною формулою:

$$A = \frac{S}{N},$$

де А – індекс агрегації,

S – відсоток парламентських місць, контрольованих найбільшою партією,

N – кількість партій, представлених у парламенті.

Відповідно до думки Л.Маєра вища величина індексу агрегації означає більш концентрований вимір партійної системи, що, в цілому, сприяє стабілізації системи коаліційних домовленостей. У результаті сформовані уряди характеризуються значним ступенем тривалості. Виходить це з того факту, що в рамках такої партійної системи функціонує сильне угруповання, котре здатне домінувати в рамках конкурентних відносин між партіями і в результаті або формує однопартійні уряди (більшості чи меншості) або диктує іншим партнерам умови, на котрих буде він створений (так звані "ініціативні партії"). Індекс Л.Маєра вказує на різницю між рівнем урядової концентрації та концентрації опозиції. Якщо остання сфрагментаризована, зазначає Ю.Шведа, то має вона сумнівні шанси представлення альтернативної коаліційної формули, що загалом збільшує правдоподібність існування попереднього кабінету, який постав як результат домінування найбільшої партії (чи однопартійного кабінету).

Найвища величина індексу, за висновками Ю.Шведа, є в країнах, де домінують біполярні політичні системи [15, с.501]. У Великобританії, Австрії, Греції, Німеччині, Португалії та Ірландії досить часто створюються уряди однопартійні або коаліційні, які опираються на домінування найбільшої політичної партії (ініціативної партії). У всіх цих державах індекс агрегації перевищив величину 10.00 (середня за час 1945–1994). На протилежному боці знаходяться Швейцарія, Фінляндія, Італія, Голландія, Бельгія та Данія. У всіх цих державах середня величина індексу є меншою від 5.00. Тільки в Греції та Німеччині очевидно є тенденція росту індексу порівняно з іншими державами континентальної Європи.

Що стосується країн Східної і Центральної Європи після 1990 р., наші підрахунки показують, що найвища величина індексу є в Болгарії (11.42) та Молдові (9.9), на протилежному боці – Росія (1.52) і Словаччина (2.86). Це засвідчує, з одного боку, що в рамках партійних систем країн, де вища величина індексу, функціонують сильні угруповання, які здатні формувати однопартійні уряди. З іншого боку, низька величина індексу в зазначених державах, у цілому, не сприяє стабілізації системи коаліційних домовленостей. Стосовно індексу агрегації інших країн регіону, то його демонструє рисунок 1. Бачимо значну кількість країн, індекс агрегації яких має здатність як до зростання, так і до спадання. Умовно ці держави можна розподілити на такі умовні групи: 1) від 7.25 до 7.4 (Македонія – Польща – Чехія); 2) 6.52 (Албанія); 3) від 5.08 до 5.8 (Румунія – Угорщина – Боснія і Герцоговина – Естонія); 4) від 4.0 до 4.22 (Латвія – Хорватія); 5) від 3.08 до 3.86 (Словенія – Литва – Вірменія – Білорусь – Грузія – Югославія). Зазначені індекси суттєво відрізняються від характеристик нормальних ситуацій, що може значно ускладнювати процес класифікації партійних систем регіону.

Даючи відповідь на питання про місце і роль партій у рамках конкретної партійної системи, М.Лааксо та Р.Таадерега вивели індекс ефективної кількості партій:

$$N = \frac{1}{\sum_{i=1}^n p_i^2},$$

де n – кількість партій,

p_i – відсоток парламентських місць (чи голосів виборців) партії – i.

Обидва автори беруть до уваги відносний розмір конкретної політичної партії, який виражається у пропорції місць, що посідає партія в парламенті, чи голосів, здобутих нею на парламентських виборах [15, с.499].

Наприклад, Ю.Шведа вказав кілька прикладів визначення індексу ефективної кількості партій на парламентському рівні. Зокрема, в двопартійній системі виступає дві партії. За його схемою, якщо прийняти, що обидві партії займають по 50% місць у парламенті, то ефективна кількість партій дорівнює 2.0. Якщо одна з партій здобула 70%, а друга 30% місць, то індекс становитиме 1.7. Означає це, що одна з партій опанувала арену парламентської боротьби, а тому систему важко назвати двопар-

тійною. У класичній категорії Дж.Блонделя “дво-і-пів” партійної системи (пропорція місць 45:40:15) величина індексу дорівнює 2.6. Де існує три партії, які посідають близький процент місць, індекс дорівнює 3. Якщо ж одна з партій втрапить частину мандатів чи буде трохи слабшою від двох інших, то ефективна кількість партій буде десь між 2.0 та 3.0 (залежить це від сили третьої партії). Якщо політична (парламентська) сила партії є дуже близькою, то ефективна кількість партій буде дорівнювати кількості партій у парламенті. Коли з’являється диспропорція в силі політичної партії, то величина індексу буде нижчою ніж фактична кількість партій. У багатопартійній системі з домінуючою партією (наприклад співвідношення місць (45:20:15:10:10) ефективна кількість партій становить 3.5, а у випадку відсутності домінуючої партії (наприклад пропорція місць (25:25:25:15:10) величина індексу становить 4.5.

Ю.Шведа зазначає, що, наприклад, серед 16 держав Західної Європи в 10 спостерігається ріст величини індексу в 1980–1994 рр. порівняно з попереднім етапом. Загалом, така тенденція є поміркованою, хоча в деяких державах маємо справу з досить радикальним збільшенням ступеня ефективної кількості партій (наприклад в Бельгії – 4.3, Швейцарії – 1.4, Італії – 1.0, Данії – 0.9). У більшості цих держав рекордно високий рівень індексу ефективної кількості парламентських партій зареєстровано в 1970-х чи 1990-х рр. Лише в Данії та Великобританії рекордне досягнення досягло попереднього рівня. В інших державах рівень індексу або впав, наприклад Франція та Голландія, або утримується на незмінному рівні (Фінляндія) [15, с.500].

Рисунок 2 показує динаміку індексів ефективної кількості партій у країнах Східної і Центральної Європи. З-поміж найнижчого і найвищого показників простежуємо, що для Албанії величина індексу становить 2.15, натомість для Словаччини – 6.5. Щодо інших держав, то тут слід згрупувати показники у такі групи: 1) від 2.5 до 2.6 (Болгарія – Хорватія); 2) 3.0 (Македонія – Польща); 3) від 3.2 до 3.4 (Вірменія – Молдова – Угорщина); 4) від 3.5 до 3.8 (Литва – Грузія – Чехія – Югославія); 5) від 4.1 до 4.3 (Естонія – Білорусь – Румунія – Боснія і Герцоговина); 6) від 5.1 до 5.15 (Росія – Словенія); 7) 5.4 (Латвія). Загалом, наведені дані свідчать про відсутність у цих країнах домінуючої партії і диспропорцію в силі політичної партії, адже, як бачимо з таблиці 1, величина даних індексів

майже завжди нижча ніж фактична кількість партій, представлених у парламенті.

Результати та їх обговорення.

Для історичних соціал-демократичних партій і новостворених партій демократичної лівиці у процесі перетворень означеного регіону це означає, що:

по-перше, політичні партії мають виробити суспільну ідеологію державотворення, яка була б здатна зорганізувати громадян, спрямувати відповідні суспільства на досягнення мети, що відповідає історичній перспективі країн регіону;

по-друге, трансформаційні процеси у більшості постсоціалістичних держав Східної і Центральної Європи характеризуються появою на політичній арені та перемогою у виборах нових громадянських рухів, більшість з яких невдовзі розкололася, що свідчило про певну нестабільність політичних систем;

по-третє, на початках становлення демократичних політичних систем політичні партії та об’єднання практично одноставно підтримали ідею “повернення до Європи”. Протириччя з’явилися тоді, коли європейська орієнтація стала частиною внутрішніх перетворень у контексті наближення до вимог Європейського Союзу. Здебільшого позиція учасників політичного процесу стосовно соціального аспекту своєї політичної лінії та ідеї європейської інтеграції змінювалася залежно від розвитку подій (вибори, вступ на державні посади тощо), характеру внутрішніх змін у політичних об’єднаннях і відносин між поміркованими і радикальними партіями. Зокрема, здобуття партією керівних посад в уряді призводило до поміркованості у поглядах, на консенсус усередині політичних партій впливали й інші чинники.

Застосування індексів Л.Маєра, М.Лааксо і Р.Таадерега за допомогою математичних підрахунків дозволяє отримати більш виражені показники зв’язків між самими політичними партіями, з одного боку, та між партіями і владою, з іншого. Це особливо важливо для країн регіону з типом партійних систем, який характеризується наявністю величезної кількості політичних партій, роль яких у політичному житті держави незначна (так звана “система роздробленої партії” Дж.Сарторі).

Наведені дані можуть бути основою для того, щоб в умовах формування й зміцнення нових політичних систем країн Східної і Центральної Європи рекомендувати використання аналізу елементів партійних систем для визна-

чення стабільного стану демократичної політичної системи на стратегічному, тактичному і технологічному рівнях. Для кожного із зазначених рівнів функції політичних партій і конфігурації партійних систем досліджуваного

регіону є різними. До того ж, унаслідок ресурсної недостатності громадянських суспільств, багатопартійна система не має особливого впливу ні в суспільствах, ні на державну владу, а самі партії носять переважно кадровий характер.

Додатки

Індекси агрегації та ефективної кількості політичних партій країн Східної і Центральної Європи

Табл. 1.

Країна	Дата виборів	Кількість політичних партій, представлених у парламенті	Індекс агрегації	Індекс ефективної кількості партій
Албанія	29.06/06.07.97	10	6,52	2,15
Білорусь	14.05/28.05/29.11/10.12.95	10	3,69	4,2
Болгарія	17.06.98	5	11,42	2,5
Боснія і Герцоговина	12/13.09.98	7	5,78	4,3
Вірменія	05.07/29.07.95	16	3,19	3,2
Грузія	05.11/19.11.95/03.02.96	12	3,79	3,6
Естонія	05.03.95	7	5,8	4,1
Латвія	03.10.98	6	4,0	5,4
Литва	03.10.98	16	3,10	3,5
Македонія	18.10/02.11.98	7	7,25	3,0
Молдова	22.03.98	4	9,9	3,4
Польща	21.09.97	6	7,28	3,0
Росія	17.12.95	23	1,52	5,1
Румунія	03.11.96	7	5,08	4,2
Словенія	10.11.96	9	3,08	5,15
Угорщина	10.05/24.05.98	7	5,48	3,4
Хорватія	29.10.95	14	4,22	2,6
Чехія	19/20.06.98	5	7,4	3,7
Словаччина	19/20.06.98	10	2,86	6,5
Югославія	03.11.96	12	3,86	3,8
Україна	31.03.02	33	0,71	8,0

Підраховано за: [2, с. 198 – 218; 11, с. 83].

Індекс агрегації партій країн Східної та Центральної Європи після 1990 року

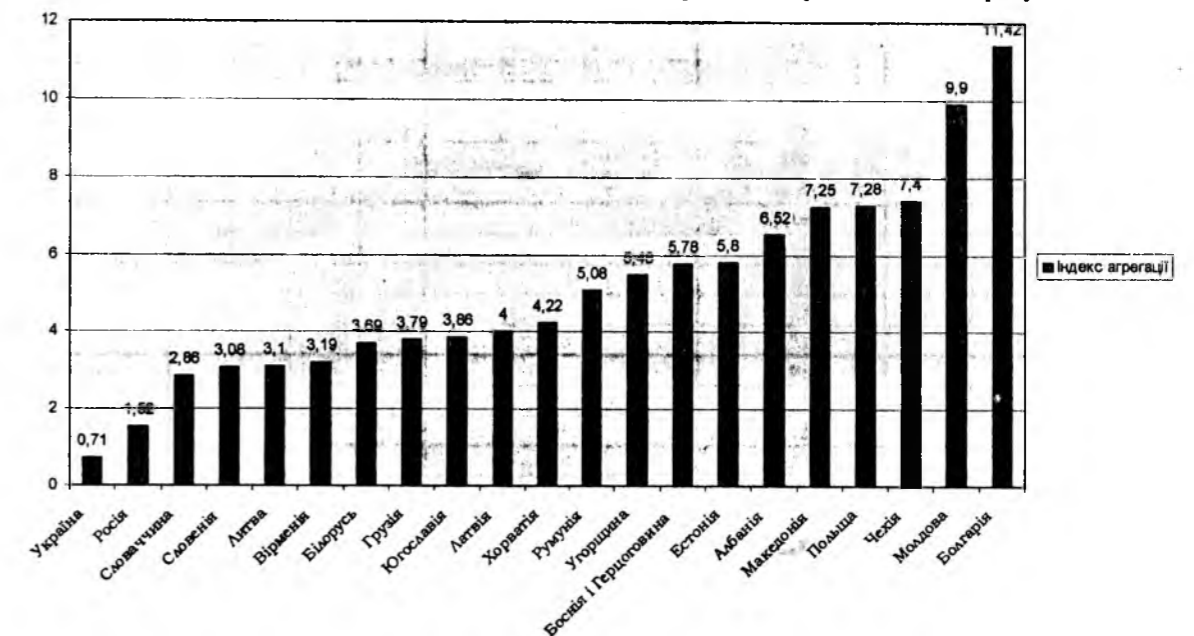
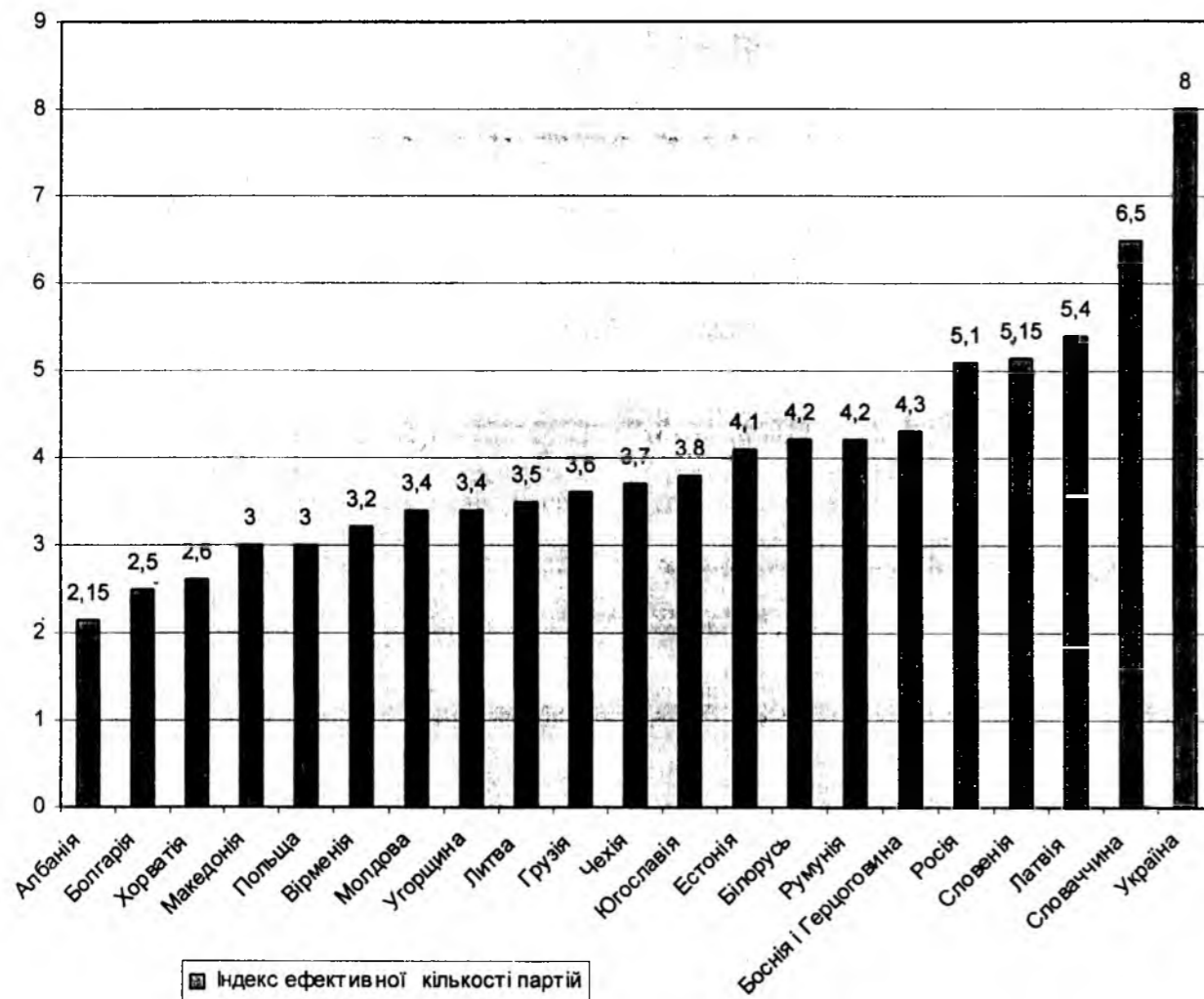

Рис. 1.

Рис. 2.

Індекс ефективної кількості партій країн Східної та Центральної Європи після 1990 року

1. Бей О. "Третій шлях": модель європейської соціал-демократії і Україна // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – К.: ВЦ КНЛУ, 2003. – Вип. 7–8. – С.123–132.
2. Даудерштадт М., Геррітс А., Маркус Д.Д. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі / Пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000.
3. Європейська соціал-демократія: Трансформація у прогресі / За ред. Р.Куперуса, Й.Кундела; Пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2001.
4. Зимина Л.А. Морис Дюверже и его книга "Политические партии". Предисловие переводчика // Дюверже

- М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2002. – С.3.
5. Кіцила Л.Ю. Зовнішньополітичні аспекти реалізації курсу Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004.
6. Майер Т. Трансформація соціал-демократії. Партія на шляху у ХХІ століття / Пер. з нім. – К.: Основні цінності, 2004.
7. Малкіна Г.М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004.

8. Медведчук В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива. – К.: Основні цінності, 2000.
9. Мейтус В., Мейтус В. Политическая партия: стратегия и управление. – К.: Эльга; Ника-Центр, 2004.
10. Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та уряд у демократичному суспільстві // Нова політика. – 2000. – №1. – С.45–47.
11. Результати голосування у 2002 р. до Верховної Ради України по загальнодержавному багатомандатному округу // Методичні матеріали курсів підвищення кваліфікації керівних кадрів СДПУ(о) за напрямком підготовки "Партійна робота". – К., 2003. – Вип.1.
12. Сорос Дж. Утвердження демократії / Пер. з англ. – К.: Основні, 1994.
13. Стаценко О.С. Партії і партійні системи у сучасному демократичному процесі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – Сімферополь: Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського, 2004.
14. Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій // Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці Йозеф Тезінг, Вільгельм Гофмайстер. – К., 2001. – С.21–24.
15. Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем. – Львів: Тріада плюс, 2004.

I. MONOLATIJ

THE CONFIGURATION OF THE PARTY SYSTEM IN THE COUNTRIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE: THE TRANSFORMATION OF THE SOCIAL-DEMOCRACY AND DEMOCRATICALLY LEFT

The configuration of the party system in the countries of Central and Eastern Europe: the transformation of the social-democracy and democratically left in this article are analyzed.

Key words: the configuration, parties, social-democracy, democratically left, transformation, Central and Eastern Europe.

УДК 329(430)
ББК 66.2(4/8)

Олена Камінська

ОСОБЛИВОСТІ ПАРТІЙНОЇ СТРУКТУРИ НІМЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Стаття присвячена актуальним проблемам політичної системи Федеративної Республіки Німеччини. Автор аналізує політичний і виборчий розвиток основних політичних партій, а також усі позитивні та негативні сторони цього процесу. Головна увага у висновку зосереджена на основних характеристиках системи політичних партій ФРН у сучасному житті.

Ключові слова: Німеччина, партійна система, партійна структура, виборча система, політичні партії, конфігурація партійної системи.

Державотворчі процеси в Україні в період трансформацій у соціально-політичній сфері значною мірою зумовлені політичним різноманіттям, оскільки партійні структури об'єднують людей на основі ідеологічних, психологічних та інших особливостей спільного у світогляді в цілому, зумовлених зовнішніми факторами повсякденного життя. Тому на першому етапі державотворення, як протиставлення системі конкретної ідеологічної спрямованості, в запалі демократизму сформувалася, так би мовити, українська багатопартійність. Однак в останній

період розвитку політичної системи України все частіше спостерігається зворотний процес пошуку точок зіткнення у колах політиків із метою оформлення більш потужних і впливових політичних сил суспільства, які, перш за все, відображаються у формуванні потужних політичних партій.

Водночас, щоб структуризація партійної будови України проходила більш упорядковано, доцільно вивчити, як подібні процеси відбувалися в інших країнах. У цьому аспекті особливо хочеться наголосити на прикладі Німеччини,

яку досить часто розглядають як модель для наслідування для нашої держави. Це перш за все пов'язано з тим, що широкий спектр діяльності партій, що охоплює формування політичного волевиявлення, залучення до участі в політичному житті, підтримку нової політичної еліти і вплив на політичний розвиток у парламенті й уряді, привів до стабільної й дієздатної демократії у ФРН.

Питання становлення та розвитку партійної системи Німеччини досить широко вивчалось у працях зарубіжних (О.Габріель, Е.Діль, Б.Лінднер, Х.Лехман [4; 5; 6; 7]) та вітчизняних дослідників. Серед останніх, у першу чергу, хочеться виділити роботи відомого українського історика, доктора історичних наук А.Кудряченка [1; 2], які вийшли у світ у першій половині 90-х років ХХ ст. Однак у цих дослідженнях А.Кудряченко, як і більшість його колег, основну увагу звертали на вивчення етапів повоєнної історії стосунків ФРН та НДР, ставлення різних політичних сил до створення єдиної Німеччини, аналіз міжнародно-політичних наслідків об'єднання та проблем дослідження. Водночас питанням структурування політичної системи ФРН приділялося значно менше уваги. Виходячи з цього, ми поставили собі за мету проаналізувати розвиток партійної системи Німеччини в 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. та виявити особливості цього процесу.

Партійний ландшафт у Німеччині відображає традиційні європейські розбіжності й нові соціальні джерела напруженості. Традиційні конфлікти (*cleavages*) – відношення до церкви (зв'язок із церквою й дистанціювання стосовно неї), розходження інтересів роботодавців і найманих робітників – у свій час зіграли певну роль при створенні німецьких партій.

У 1980-х рр. виник новий розкол (*cleavag*), у політичному просторі зіткнулися інтереси економіки (бізнесу) і захисників навколишнього середовища. І, нарешті, об'єднання Німеччини змінило структуру партійного спектра, тому що населення вступило в конфлікт інтересів між старими й новими федеральними землями.

Східні німці бачать захисника своїх інтересів в особі Партії демократичного соціалізму (ПДС) – спадкоємиці колишньої правлячої партії НДР (Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини – СЄПН), заснованої одразу після об'єднання [11]. У німецькому партійному спектрі вона позиціонується як лівоекстремістська. Під

тиском виборців вона всіляко підкреслює дистанцію між собою й СЄПН. ПДС останнім часом завойовує усе більше прихильників. Так, на виборах 1990 р. у колишній Східній Німеччині ПДС підтримали 11,1% виборців, які взяли участь у голосуванні, в той час як у західних землях – усього 0,3%, а в цілому по країні – 2,4% [3; 8]. Завдяки поправці в положенні про проведення виборів, які стосуються правила 5-відсоткового бар'єра (для виборів 1990 р.), установленого окремо на територіях колишніх НДР та ФРН, ПДС одержала місця в бундестазі. У 1994 р. ПДС збрала по країні 4,4% голосів, в 1998 – 5,1%, 2002 р. – 4%, 2005 р. – 8,7% [3; 8]. Одержавши більшість голосів у чотирьох виборчих округах і подолавши в 1998 та 2005 рр. 5-відсотковий бар'єр, ПДС продовжує завойовувати місця в бундестазі. При цьому спостерігається тенденція до збільшення кількості голосів, які партія одержує в західній частині країни. Так, якщо в 1998 р. ПДС одержала 35 мандатів [3], то в 2005 р. ця кількість уже виросла до 54 депутатських місць у бундестазі [8]. Вибори в берлінський сенат, під час яких ПДС вступила в урядову коаліцію із Соціал-демократичною партією Німеччини, чітко підкреслили все більш зростаюче значення ПДС.

У лівій частині партійного спектра позиціює себе й партійний альянс “Союз 90/Зелені”, який теж був створений після об'єднання країни. Партія “Зелених” була заснована ще в 1980-х роках, коли населення стала турбувати ситуація із забрудненням навколишнього середовища. У 1998 р. “Союз 90/Зелені” утворили разом із соціал-демократами правлячу коаліцію й очолили уряд.

Партія “Зелених” виникла на федеральному рівні в 1979 р. шляхом об'єднання декількох регіональних угруповань екологів. Включивши у свою програму пацифістські гасла, а також вимоги демонополізації капіталістичних концернів [9], “Зелені” у 1983 р. уперше одержали місця в бундестазі, зібравши на загальнонаціональних виборах 5,6% голосів [3]. У 1987 р. вони одержали 8,3% голосів [3]. Однак потім, у зв'язку з внутрішнім розколом на групу прихильників “реальної політики” (прагматиків) та “фундаментальної опозиції” (безкомпромісних) і в міру того, що основні партії почали включати екологічні вимоги у свої програми, підтримка “Зелених” із боку виборців почала падати. У 1990 р. “Зелені” одержали у західних землях

всього 4,8% голосів, а на Сході – 6% (загалом по країні – 5,1%) [8]. Тобто їм вдалося зберегти представництво в бундестазі тільки за рахунок успіху в нових землях (завдяки тимчасовій відміні правила про 5-відсотковий бар'єр). З метою збереження свого впливу в партійній системі об'єднаної Німеччини західні і східні “Зелені” об'єдналися під назвою “Союз 90/Зелені”. Позитивний результат таких дій не заставив себе довго чекати: в 1994 р. вони одержали 7,3 голоса (49 місць), 1998 р. – 6,7% голосів (47 місць), 2002 р. – 8,6% голосів (55 місць) і в 2005 р. – 8,1% голосів (51 місце) [8].

Таким чином, на сучасному етапі “Зелені” займають досить стабільну позицію в партійній системі Німеччини і в залежності від ситуації можуть навіть реально впливати на процес формування уряду в країні.

Представником соціал-демократичного табору є Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН). Заснована в 1875 р. у результаті об'єднання руху прихильників Карла Маркса і Фердінанда Лассаля, СДПН перетворилася в найбільшу партію Німеччини періоду Веймарської республіки і потім була розгромлена нацистами. Після смерті свого лідера Курта Шумахера (1952 р.) СДПН поступово відійшла від свого марксистського минулого. У 1959 р. партія прийняла в якості своєї ідеологічної платформи Бад-Годесберзьку програму – концепцію змішаної капіталістичної (в широкому розумінні слова. – Прим. автора) економіки, разом із тим вона продовжувала виступати за перерозподіл прибутків на користь більш бідних прошарків населення та активну політику державної підтримки соціальної сфери [12]. Після приєднання Західної Німеччини до НАТО СДПН виступала за зміцнення її ролі в альянсі, одночасно закликаючи до дійового контролю над озброєннями. Головними осередками СДПН є промислові міста та північні порти країни і нові землі. У 1980-ті роки вплив партії суттєво послабився як унаслідок зрушень в економіці, в структурі якої зменшилася частка переробної промисловості, так і внаслідок колапсу так званого “реального соціалізму” у Східній Німеччині.

На вибори 1990 р. партія вийшла з гаслами, які попереджали про негативні моменти, пов'язані з надмірно поспішним, на думку партії, об'єднанням двох німецьких держав. Її лідери навіть виступили проти Договору про економічний і соціальний союз.

На виборах 1990 р. партія одержала лише 33,5% голосів, в 1994 р. – 36,4%, в 1998 р. – 40,9%, 2002 р. – 38,5%, 2005 р. – 34,2% [8]. Тим не менше в 1990 р. партія змогла завойовувати більшість місць у деяких ландтагах “старих” земель, оскільки підтвердилось чимало її прогнозів – християнські демократи підвищили податки, впав курс німецької марки та ін. Розчарувавшись у програмі перевлаштування країни, запропонованій ХДС, багато східнонімецьких виборців віддали голоси СДПН і допомогли їй стати правлячою партією (в коаліції із “Зеленими”) на чолі з канцлером Герхардом Шредером. На виборах 1998 р. партія одержала 298 місць із 669 в бундестазі, а в 2002 р. – 251 місце з 603 [3], що дозволило СДПН ще двічі формувати уряд. Разом із тим, останні передвиборні кампанії чітко показали, що вирішальні голоси потрібно завойовувати серед представників середини політичного спектра. Відкритість для виборців консервативного табору певною мірою змінила характер партії.

Християнсько-демократичний союз активно діє у всіх федеральних землях, крім Баварії, і традиційно представляє інтереси виборців обох християнських віросповідань (протестантів і католиків), а також класу власників (роботодавців). Через історичну самостійність Баварії тут місце ХДС займає Християнсько-соціальний союз (ХСС) – регіональна партія, що представляє не тільки інтереси роботодавців, але й широких верств населення Баварії. На рівні федерації ХСС вступив у коаліцію із ХДС. Одностайна політика ХДС/ХСС на федеральному рівні чітко помітна на прикладі висунення єдиного кандидата на посаду канцлера. Обидві партії виражають інтереси представників бізнесу, аграрного сектора та “білих комірців” (управлінців, технічних робітників та інших категорій службовців, в основному “верхньої” та “середньої” ланки) і користуються особливою підтримкою на півдні країни. Блок ХДС/ХСС виступає за забезпечення гарантій прав приватної власності та подальший розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки в Німеччині, а також за поглиблення інтеграції країни в європейські економічні та військові структури [10]. ХДС був правлячою партією в 1949–1969 рр., коли її очолювали такі відомі особистості, як Конрад Аденауер та Людвіг Ерхард. Вона повернулася до влади в 1982 р. під керівництвом Гельмута Коля та в 2005 р., однак ім'я феде-

рального канцлера Німеччини поки що невідоме, оскільки досягнута перемога не є переконливою і наразі не вдалося сформувавши необхідну більшість з іншими партіями та очолити уряд. Однак існує дуже велика ймовірність, що уряд очолить нинішній лідер ХДС Ангела Меркель.

Вільна демократична партія (ВДП) традиційно орієнтується на захист інтересів ліберальної економіки. У її програмі робиться наголос на необхідності збереження індивідуальних прав і свобод, партія знаходить підтримку в середнього класу, зокрема у представників дрібного бізнесу. Серед західнонімецьких партій саме вільні демократи найбільш активно виступали за проведення реформи системи освіти. При розгляді суспільно важливих питань вона нерідко дотримується лівих поглядів. Ця двоїста позиція, між лівим і правим флангами, дозволяла грати ВДП визначальну роль у формуванні уряду. Вони входили у правлячу коаліцію з ХДС/ХСС в 1949–1956, 1961–1966, 1982–1998 і зі соціал-демократами в 1969–1982 рр. Лідером ВДП упродовж тривалого часу був Ханс Дітріх Геншер, активний прихильник європейської інтеграції та об'єднання Німеччини, який забезпечив вільним демократам значну підтримку у східних землях в 1990 р. Саме тому Вільна демократична партія дуже довгий час мала серйозний авторитет, незважаючи на невелику кількість своїх прихильників. Зміни в уряді, аж до виборів у 1998 р., виникали через зміну пріоритетів ВДП. Однак при переході німецької партійної структури від двоблокової до багатопартійної системи Вільна демократична партія втратила свій впливовий статус у німецькій політиці. Разом із тим, за результатами останніх парламентських виборів 2005 р. ВДП набрала 9,8% голосів і одержала 61 мандат [8].

Відображення інтересів захисників навколишнього середовища й нових федеральних земель призвело до зміни існуючої двоблокової партійної системи між ХДС/ХСС і СДПН. При цьому ВДП відіграла вирішальну роль. Двоблокова система перетворилася в багатопартійну, що складається з п'яти партій. Виступ "Союзу 90/Зелених" і ПДС на лівому фланзі дало СДПН більшу волю для маневру, так що тепер у неї є можливість утворювати коаліцію і з лівим табором і з правим.

В останнє десятиліття ХХ ст. у ФРН помітно активізувався рух неонацистів, ультралівих й інших націоналістичних партій, який дещо був

послаблений після арешту в 70–80-ті рр. ХХ ст. лідерів лівацького терористичного угруповання Баадер-Майнгоф ("Фракція Червоної Армії"). На сьогодні у ФРН існує близько 50 тисяч націоналістів, об'єднаних у різні дрібні партії (Німецький народний союз, республіканці й націонал-патріоти), організації й групи. Зрозуміло, у порівнянні з 80-мільйонним населенням країни це не так і багато, але більшість громадян ФРН виражають серйозну стурбованість посиленням націоналістичних тенденцій у країні й вимагають покласти кінець витівкам неонацистів.

У цих партій та груп небагато прихильників, але час від часу вони одержують голоси виборців, які голосують за них на знак протесту. Лідером серед націоналістичних партій та організацій як і раніше залишається Націонал-демократична партія (НДП), що нараховує більше 6 тисяч чоловік. Незважаючи на вимоги заборонити діяльність націоналістичних партій і організацій, державні органи ФРН не знаходять для цього достатніх підстав, тому що вважають недоведеним сам факт зазіхання цих сил на демократичні основи держави й не вважають за потрібне піддавати сумніву давно сформовані уявлення про права людини. Разом із тим, слід зауважити, що екстремістські партії не зуміли поширити свій вплив, оскільки не знайшлося бажаючих заснувати коаліцію з екстремістами, а власних голосів занадто мало.

Підводячи підсумки, перш за все слід зауважити, що у ФРН до об'єднання країни існували три потужні політичні партії, які збереглися і в об'єднаній Німеччині. Це – Соціал-демократична партія Німеччини; Християнсько-демократичний союз, який утворює в бундестазі блок із діючим тільки в Баварії Християнсько-соціальним союзом; Вільна демократична партія. У 1980-ті роки на політичну сцену вийшла четверта партія – "Зелені". У НДР Соціалістична єдина партія Німеччини, яка цілком контролювала чотири дрібні партії та визначала соціальне, економічне і політичне життя країни, відреклася від комуністичного минулого і перейменувалася у Партію демократичного соціалізму.

Незважаючи на очікування, що із занепадом соціалістичної системи в НДР із політичного ландшафту зникнуть партії крайнього лівого спрямування, ПДС доводить свою "живучість". Представляючи інтереси німців Східної Німеччини, вона впевнено влилася в партійний простір, змогла на федеральному рівні

вийти в парламент, а на локальному рівні домогається все більшого успіху.

У 90-х роках ХХ ст. політична регіоналізація у Східній Німеччині в загальних рисах уже повністю відповідала принципу "партійної зональності" у сусідній ФРН. При цьому політичне тяжіння східнонімецьких земель до основних політичних регіонів ФРН, у силу територіального розташування, розвитку соціально-економічної ситуації, культурної й конфесійної традиції, розподілилося в такий спосіб:

- Саксонія й Тюрінгія утворили єдиний "консервативний" політичний регіон із традиційно християнсько-демократичними південними землями ФРН – Баварією, Баден-Вюртенбергом і Рейнланд-Пфальцем, які впродовж усіх післявоєнних років залишалися потужним бастионом німецьких правоцентристських партій;

- північна частина Східної Німеччини (Мекленбург-Передня Померанія, Бранденбург, Саксонія-Анхальт) у 1990 р. примкнула до групи західнонімецьких земель із переважно лівими симпатіями населення, утворивши "соціал-демократичний" політичний регіон із Гессеном, Північним Рейном-Вестфалією, Нижньою Саксонією, Шлезвігом-Гольштейном і землями-містами Гамбургом і Бременом.

Таким чином, політична культура жителів південної й північної частин колишньої соціалістичної Німеччини виявилася більш тісно пов'я-

заною з партійними традиціями сусідніх західнонімецьких територій ніж з існуючою впродовж сорока останніх років "політичною єдністю" НДР. Масштабний проект колишнього соціалістичного керівництва Східної Німеччини – з'єднати у рамках унітарної моделі державності історично сформовані типи регіональної ментальності саксонців і померанців, берлінців і жителів Тюрінгії – викликав лише чергове загострення традиційних протиріч і відторгнення від центральної влади в Берліні.

Усезростаюча апатія стосовно політики й невдоволення діяльністю партій у Німеччині пов'язується із зростаючою подібністю партійних програм двох великих партій: ХДС і СДПН. Усе частіше виникає відчуття, що не існує ніякої різниці, за кого голосувати, тому що програми однакові й не має значення, яка з двох партій прийде до влади. Тому обидві центристські партії повинні більш чітко позначити свій профіль і дистанціюватися одна від одної.

Інша сучасна тенденція в розвитку партійної системи полягає в посиленні нового регіонального розколу. До об'єднання ХСС був єдиною регіональною партією, після об'єднання на політичній сцені виникла ПДС. З появою цієї партії, що діє лише на місцевому рівні, виникає питання, чи вважати регіоналізацію явищем, яке зникає, чи це одна з ознак нового розвитку.

1. Грабарчук Г.О., Кудряченко А.І. Взаємовідносини ФРН–НДР: від визнання до єднання. – К., 1994. – 146 с.
2. Кудряченко А. Германский вопрос 1945–1990 гг. – К., 1991. – 189 с.
3. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір. – Львів, 2004. – 390 с.
4. Diehl E., Faulenbach J., Jesse E. u.a. Parteien-demokratie. – Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1996. – 281 с.
5. Gabriel O.W., Niedermayer O., Stoss R. u.a. Parteien-demokratie in Deutschland. – Bonn: Bundeszentrale für

politische Bildung, 1997. – 254 s.

6. Lehmann H. G. Deutschland-Chronik 1945 bis 1995. – Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1996. – 372 s.

7. Lindner B. Die demokratische Revolution in der DDR 1989/90. – Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1998. – 296 s.

8. <http://www16.dw-world.de/wahlgrafik/index.phpulang=ru>

9. <http://www.gruene.de/index.htm>

10. <http://www.cdu.de/>

11. <http://sozialisten.de/sozialisten/aktuell/index.htm>

12. <http://www.spd.de/servlet/PB/menu/-1/index.html>

O.KAMINSKA

THE MAIN CHARACTERISTIC PARTY STRUCTURE OF GERMANY IN LATE XX – EARLY XXI CENTURY

The article is devoted to the actual problems political system of Germany. The author analyses political and electoral development the main political parties of Germany, including positive and negative moments. The main attention in conclusion are concentrated on the main characteristic German party system in modern time.

Key words: Germany, party system, party structure, electoral system, political parties, the configuration of the party system.

УДК 316.64/65

ББК 66.5

Ларуса Кобута

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ВОЛОДИМИРА ЛЕВИНСЬКОГО НА УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РУХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються суспільно-політичні погляди одного з провідних діячів Української соціал-демократичної партії Галичини Володимира Левинського на політичні розбіжності в українському соціалістичному таборі під час Першої світової війни. Акцентовано увагу на критеріях оцінок В.Левинським мотивів діяльності українських політичних партій та груп.

Ключові слова: В.Левинський, соціал-демократія, Перша світова війна, концепція, ідейно-політичні погляди.

У когорті активних політичних діячів українського соціалістичного руху на початку ХХ століття помітне місце займав Володимир Левинський (1880–1953 рр.), один із провідників і теоретиків Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини (УСДП), яскравий публіцист, досвідчений редактор ряду партійних видань УСДП, член закордонного комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) у Галичині, близький ідейний соратник В.Винниченка та Л.Юркевича. У серпні 1913 року на запрошення згаданих лідерів УСДРП В.Левинський посів місце редактора київського легального соціалістичного журналу “Дзвін”, скеровуючи через літературно-видавничу справу свої знання та енергію на популяризацію соціалістичних ідей серед української громадськості.

Його робота у Києві була перервана початком Першої світової війни і він, як підданий Австро-Угорської монархії, повинен був покинути Наддніпрянську Україну, виїхав до Австрії, а невдовзі перебрався до Швейцарії на лікування, де й змушений був провести чотири роки. Перебуваючи в еміграції, В.Левинський уважно відслідковував суспільно-політичні процеси та тенденції розвитку українського політичного руху в імперіях, що воювали між собою.

Мета даної статті – розкрити суспільно-політичні погляди В.Левинського на ідейні розбіжності в українському соціалістичному таборі під час війни. Його погляди цікаві тим, що, займаючи чітку ідейно-політичну позицію, В.Левинський намагався відстоювати в політиці певні моральні принципи, які входили в дисонанс із практичними діями багатьох тогочасних політичних діячів.

Дана проблема знайшла своє часткове відображення в ряді загальних та монографічних досліджень, у статтях радянських і сучасних українських науковців [7; 8; 9; 10; 21–26; 28; 30; 31], але, на нашу думку, оцінка ідейної позиції В.Левинського під час війни трактується до певної міри схематично й однобічно. Тому, використовуючи ряд нових неопублікованих архівних джерел та праці В.Левинського [1; 2–5; 11–13; 15; 16; 18], що в силу ідеологічних перепон у радянські часи були недоступні науковцям, прагнемо показати його ставлення до означеного питання.

Засадниче відношення В.Левинського до війни як способу розв’язання політичних конфліктів між народами було принципово неприйнятним. Наприклад, ще восени 1912 року, коли в Європі вибухнула перша Балканська війна, В.Левинський як делегат від УСДРП і самостійницького крила УСДП на Базельському конгресі II Інтернаціоналу від імені цієї частини української соціал-демократії розповсюдив відозву серед учасників конгресу, в якій висловлювався загальний протест проти війни. У відозві констатовалося, що українські соціал-демократи протестують проти можливого розв’язання великої війни між Австрією і Росією, виходячи не тільки з принципових засад соціал-демократії, але, перш за все, з національних інтересів українського народу, який перебував під гнітом цих двох держав і результати війни для якого могли мати особливо негативні наслідки [5, арк.42 зв.].

На відміну від однозначної проавстрійської орієнтації багатьох представників українських політичних партій Галичини у можливому військовому конфлікті двох імперій В.Левинський не

сприймав серйозність їх розрахунків на австрійську допомогу на користь української справи. Показовою в цьому питанні була його позиція в дискусії на сторінках “Дзвону” з Д.Донцовим, який виступив у 1913 році з ідеєю політичного сепаратизму України від Росії, закликав український наддніпрянський політиком до орієнтації на зовнішню допомогу та нібито сприятливі умови для слов’янства від Австро-Угорщини [7, с.17].

На противагу австрофільським симпатіям Д.Донцова В.Левинський чітко артикулював поведінку Відня як імперіалістичну і не поділяв надій свого опонента на перспективу серйозної підтримки з боку австрійського уряду незалежницьких прагнень українців. Погоджуючись загалом із думкою, що військова поразка російського царизму призвела б до демократизації суспільного життя в Росії, він не вважав це визначальною умовою піднесення українського визвольного руху за соціальне і національне визволення [13, с.259].

Початок війни ускладнив національно-політичну ситуацію для українців, розвівши їх у військові табори ворогуючих між собою держав, і висунув для соціалістів воюючих країн на перший план питання ставлення до цієї події. Українські політичні партії і Галичини і Наддніпрянщини в основному лояльно визначилися на користь підтримки державних інституцій пануючих народів, що фактично протиставляло їх одне одному. Логіка їхньої поведінки в першу чергу підпорядковувалася спробі реалізації в умовах військового конфлікту програмних чи ідейних засад, пов’язаних із здобуттям Україною державного статусу.

Так, лідери трьох найвпливовіших українських політичних партій Східної Галичини (Української національно-демократичної партії, Української радикальної партії і УСДП) утворили у Львові 1 серпня 1914 року Головну українську раду (ГУР), яка звернулася від імені цих політичних сил до українського народу з відповідним маніфестом. У ньому зазначалося, що ініціатором війни був російський цар – “самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України”, який не хотів миритися з існуванням частини української території, “де українці мають змогу жити своїм національним життям”. Указуючи, що перемога Росії у війні принесе галицьким українцям ярмо, в якому знаходиться український народ Російської імперії,

галицькі політики закликали стати одноставно проти російського ворога, “перемога над яким пришвидшить визволення України” [19, с.487–490; 29, с.212–213].

Політичною метою ГУР у випадку військового розгрому Росії було створення на визволеній території вільної української держави та перетворення в автономну національно-територіальну одиницю українських земель у складі Австро-Угорської імперії. Серед тих, хто підписав маніфест, поряд із К.Левицьким та М.Павликом був і М.Ганкевич, лідер УСДП, а галицькі соціал-демократи взяли активну участь у діяльності та акціях ГУР, у тому числі підтримали створення українського військового формування – Легіону січових стрільців [8, с.124].

Про підтримку австрійського уряду у війні з Росією заявила і група наддніпрянських соціалістів-емігрантів, утворивши у Львові Союз визволення України (СВУ). Серед засновників Союзу були члени УСДРП В.Дорошенко, Д.Донцов, А.Жук, О.Назаріїв, члени колишньої Української соціал-демократичної спілки (“Спілки”) М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський. Союз створювався як позапартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії, яка основним завданням проголосила державну самостійність і соборність України, що мала утворитися на руїнах розгромленої Російської імперії [24, с.74].

Таким чином, основні українські політичні сили на західноукраїнських землях чітко проголосили свою підтримку офіційному Відню, обґрунтовуючи таку спільну платформу ідеями національно-державного визволення.

Значно стриманішою була поведінка українських політичних сил Наддніпрянщини, які не тільки не змогли виробити спільний підхід, але й не визначилися з політичною позицією у своїх партійно-політичних середовищах. Тільки С.Петлюра в журналі “Украинская жизнь” зумів публічно донести думку про необхідність виконання українцями перед російською державою свого громадянського і патріотичного обов’язку із сподіванням у майбутньому отримати вирішення українського питання у сприятливих для українців формах [27, с.184–187]. Загальновідомо, що пізніше за цю заяву С.Петлюру критикували за угодовство, надмірну лояльність стосовно царського режиму і т. п. На думку Т.Гунчака, логіка виступу С.Петлюри (яку,

зрештою, американський дослідник вважав помилковою) була пов'язана не з політичним опортунізмом, а з його соціал-демократичним розумінням перспективи перебудови Російської імперії в демократичну країну [6, с.63].

Сам С.Петлюра досить скептично оцінював можливості реалізації планів і прагнень галицьких та українських емігрантських політиків і поширення їхніх політичних ідей серед наддніпрянських українців. У листі до одного з чільних представників СВУ у Швейцарії О.Назарука в грудні 1914 року він відзначав: "Ті гасла, ті кличі, з якими виступили галицькі українці під цю добу, не могли стати популярними в російській Україні. Не тільки через те, що реально вони неможливі до переведення, але й через те, що розуміння національних ідеалів у російській Україні полягає в іншій площині, які само собою вимагають інших методів запровадження... Очевидно, все, що діється нині галицькими емігрантами в напрямку австро-німецької орієнтації, з погляду російських українців є помилкою, трагічним непорозумінням ситуації і тих перспектив, які відкриваються у зв'язку з побідою потрійної комбінації держав" [27, с.188].

Незважаючи на своє галицьке походження, В.Левинський теж загалом скептично сприймав політичні плани українського галицького політикуму, хоч і залишався прихильником поразки російського царизму.

Перебуваючи в нейтральній державі Європи, В.Левинський уважно відслідковував події в українському політичному середовищі. Принциповим питанням для нього стало ставлення до ідейної позиції українських політичних сил під час війни. Якщо поведінка представників галицьких політичних партій була для нього зрозумілою і загалом прийнятною, то діяльність СВУ, а також ряду інших українських емігрантських груп під керівництвом М.Залізняка, В.Степанківського, викликала серйозний негативізм [12, с.13]. Ще перебуваючи у Відні у жовтні-листопаді 1914 року, В.Левинський та його близький товариш Л.Юркевич через віденську газету "Arbeiter Zeitung" намагалися висловити своє обурення програмою і діяльністю "Союзу", заявляючи, що як соціал-демократи вони не хочуть мати нічого з цією організацією, однак редактор газети відмовився це робити і навіть пригрозив їм можливим арештом [1, арк.7].

Особиста неприязна позиція В.Левинського до Союзу мала не стільки світоглядний харак-

тер, скільки морально-етичний і, можливо, була зумовлена емоційно-психологічними аспектами сприймання ним окремих моментів діяльності організації та її представників. В.Левинський засадничо вважав неприпустимою для соціалістів будь-яку співпрацю з буржуазним урядом, особливо за умов отримання від цього уряду відповідних коштів: "Я вважав злочином для українського соціал-демократа вести на ділі агентурну працю австрійського уряду хоч і не без своїх користей, того уряду, що зараз на початку війни велів тисячі невинних українців порозганяти в різні тюрми і табори... Справжній український соціаліст міг, на мою думку, робити в Австрії тільки свою соціалістичну роботу" [12, с.15-16].

Про те, що моральні чинники та ідейна позиція переважали у свідомості В.Левинського політичну кон'юнктуру або ж будь-яке кориснолюбство, свідчили його пояснення колишнім соратникам по партійній роботі про неприйняття ним поведінки окремих членів СВУ та інших політичних груп. Показовими є його думки, висловлені в листі до одного з авторитетних лідерів УСДП М.Ганкевича: "Як соціальний демократ я ніяк не можу погодитися з тим, що за гроші правительства якої-небудь держави можна вести пропаганду, в данім випадку українську. Се не доктринерство. Ніхто не дає нікому гроший задурно... О скільки б краще стояла тепер українська справа в Австрії і поза нею, коли би українська політика спочивала в руках чистих і незалежних. Тим більше негативно мушу ставитися до тих людей, що в теперішній момент, тақ трагічний для нас, роблять з політики гешефт і надуживають її для особистих інтересів і цілий, хоч сей інтерес стараються прикривати плащем служби народови" [2, арк.112-113].

Його ставлення до загального напрямку політичної діяльності СВУ не було непримиренно ворожим, і негативізм стосувався не стільки мети і завдань організації, скільки поведінки конкретних членів Союзу. В уже згаданому листі до М.Ганкевича В.Левинський визнавав, що з усіх українських політичних груп і організацій, що діяли в Австро-Угорщині під час війни, він оцінював роботу СВУ найвище і не заперечував, що Союз "дав доволі позитивної праці і коли ви і інші люди в ньому працюють, то вибрали менше зло, яке в даний момент і при існуючих умовах могли вибрати" [2, арк.113].

Визнаючи загальну проукраїнську спрямованість політичної платформи СВУ і важливість участі в його роботі українських соціал-демократів, В.Левинський звертався до М.Ганкевича (як впливового в українському політичному середовищі діяча) з порадою більше впливати на діяльність Союзу, щоб відповідно піднести авторитет усієї української справи. Він писав: "Ви, а так само інші наші люди як Старосольський, маючи вплив на Союз, повинні більше контролювати його діяльність в змислі ідейному і матеріальному", підкреслюючи при цьому, що "особливо важне се робити тепер, коли Союз здобуває собі по трохи марку певної ідейної організації, і кому його з огляду на можливий розвиток дальших воєнних випадків прийдеється вибирати певну роль" [2, арк.115].

Сам В.Левинський намагався зберегти для себе це моральне мірило, відмовляючись від співпраці з різними політичними групами і важко переживаючи розрив із політичними соратниками. Це значно ускладнювало його повсякденне життя, але, як писав він В.Старосольському: "Кажда з груп, що зверталася до мене, хотіла мати мене своїм. На ті то люті часи за миску сочевиці продавати свою душу. Але я свою ніяк не міг продати. Зробив тоді маленький компроміс і свою шаную" [3, арк.7]. Останнє стосувалося роботи в близькому до СВУ франкомовному журналі "La Revue Ukrainienne", де він обіймав посаду адміністратора, але, за його словами, не бажаючи бути втягнутим у політичну та ідейну боротьбу між різними українськими угрупованнями, не займався літературною працею, "не помістив в часописі ні одного рядка" [1, арк.18].

Дистанціювався В.Левинський і від свого найближчого товариша Л.Юркевича, з яким у нього виник ідейний конфлікт із приводу поглядів на можливість вирішення справи українського визволення внаслідок війни. Аналізуючи пізніше суть принципової дискусії, В.Левинський пояснював, що Л.Юркевич не бажав військового розгрому Росії, оскільки був переконаний, що після перемоги демократизація в російській державі відбудеться дуже швидко і це зумовить надання Україні статусу автономії. Сам же В.Левинський, який до війни теж мав певні ілюзії на можливу еволюційну демократизацію Росії, усвідомивши сутність реальної політики російського режиму в окупованій Галичині, зайняв іншу позицію. Він зазначав, що "бажав собі в

цій війні тільки погрому Росії, бо вважав, що лежить він як в інтересах міжнародного соціалізму, так і в інтересах визволення поневолених царатом народів, в першій мірі українського, котрий він (царат. – Л.К.) засудив на національну смерть" [12, с.14]. На його думку, наслідком поразки Росії повинна була стати загальна революція, яка повторила б розвиток подій Великої французької 1789 р. та європейських революцій 1848 року [12, с.14].

Ця позиція базувалася на переконанні, що боротьба за демократію не може асоціюватися тільки з домаганням національно-політичної свободи, не поєднуючи її з повним переліком соціальних і ліберальних прагнень різних соціальних верств і класів. Але таке розуміння В.Левинським невідворотності загальнодемократичних перетворень, як необхідної умови для здійснення національних і соціальних трансформацій в комплексі, дратувало Л.Юркевича, який закидав своєму опоненту загравання з "міщанськими" партіями та "сліпу" віру у щирість ліберальних політиків. У листі до В.Левинського Л.Юркевич писав: "Ви, беручи закон суспільно-національного розвитку про нерозривність у демократії соціальних і національних домагань, хочете обернути сей закон в припис для спритних політиків кожної партії, котра хоче мати широкий успіх" [4, арк.59], явно натякаючи на практику використання звичного в політичному середовищі популізму з метою привернути на свій бік народні маси. Л.Юркевич залишався на позиції непохитного соціаліста, для якого принциповим було зривання буржуазної облуди з обіцянок будь-яких політичних сил, що не сповідували його підходи, і в якості наочних прикладів адресував докори на адресу того ж таки СВУ [4, с.59-60].

Принципова позиція В.Левинського у ставленні до Союзу залишалася негативною, але він категорично відмовився співпрацювати в ініційованому Л.Юркевичем часописі "Боротьба". Уже перші випуски цієї газети весною 1915 року показали, що основний її зміст (матеріали переважно готував сам Л.Юркевич) зводився до нападів на "українську буржуазію" взагалі, а особливо на Союз визволення України [27, с.175]. Характеризуючи редакційний зміст першого номера газети, В.Левинський визначив головну розбіжність у його з Л.Юркевичем підходах: "Ти станув на становищі російської державності, я – української, будучи вірним при тому

своєму соціалістичному світогляду. Мені залежало на тому, щоби “Боротьба”, котрої маніфестаційне значення я цінив, показала себе на висоті моменту і завдань. Але редакційна стаття мене глибоко розчарувала” [1, арк.20].

З цього приводу він навіть опублікував у журналі “Украинская жизнь” заяву, в якій обґрунтовував власну позицію неприйняття курсу політичної поведінки Л.Юркевича, заявляючи, що не хоче мати нічого спільного ні з ним, ні з його газетою [14]. Не погоджуючись із нападками Л.Юркевича на український політичний рух у країнах Четверного союзу, В.Левинський визначав мотиваційний принцип своєї поведінки як небажання “прати домашні бруди на інтернаціональному ґрунті з особистої злоби” [1, арк.20]. Між ним і Л.Юркевичем стався особистий розрив, який вони обоє так і не подолали.

Критично оцінював В.Левинський і пошук Л.Юркевичем підтримки в російському соціалістичному русі. Характеризуючи ставлення представників російського політикуму до української справи в часи світової війни, В.Левинський підкреслював загальну ворожість та неприйнятність більшості російських демократичних і революційних кіл прагнення українців домогтися розширення своїх національних прав. Він небезпідставно наголошував, що війна “здерла маску з великоруських демократів і революціонерів... та показала в повній наготі їх дотеперішнє лицемірство і ідейне обличчє” [18, с.63].

Окремо з цього середовища він виділяв “засадничо прихильну” позицію В.Леніна, вбачаючи певні “українофільські” підходи лідера російських більшовиків у низці статей з національного питання, написаних напередодні та в перші місяці війни. В.Левинський позитивно сприйняв ленінські слова в оборону національних прав поневолених народів Росії (в тому числі й українського), висловлені у статті “Про національну гордість великоросів”, підкреслюючи, що “се перший смілий голос великоруського соціал-демократа, який топче ногами принцип неподільності Росії, як держави Великоросів і стоїть на становищі великоруської державності” [18, с.69]. Свою реакцію на зроблені В.Леніном заяви В.Левинський висловив у листі до Л.Юркевича у січні 1915 року, в якому зазначав, що “Ленін в “Социал-дем[ократе]” своєю позицією пішов проти загалу рос. с-д., що меншовики нам українцям, і національному в глибині душі не симпатичні, що Леніна треба піддержати” [31, с.170].

— Він надіслав у редакцію редагованого В.Леніном часопису “Социал-демократ” свою статтю “Україна і війна”, яка була опублікована в лютому 1915 року в №38 цієї газети за підписом “Український соціал-демократ”. Ця стаття відображала погляд В.Левинського на причини виникнення світової війни, акцентувала увагу на її загарбницькому характері стосовно України, на необхідності соціалістів різних країн засудити імперіалістичні плани своїх урядів [17]. Її зміст, у тому числі й інформацію про відмежування В.Левинського від СВУ та інших українських соціал-демократичних груп, що виступали на боці австро-німецького блоку проти політики російського царизму, як і сам факт надання матеріалу для друку в більшовицькому виданні, В.Ленін використав як демонстрацію своєї нібито відкритості та толерантності до представників українських соціалістів, зазвичай чітко розставивши акценти своєї принципової великоросійської позиції на погляди з національного питання В.Левинського та його соратників. “Ми не визнаємо правильними тих поступок, що їх вони робили націоналізмові, – зазначав вождь більшовиків у примітці до статті, – ми вважаємо буржуазним націоналізмом ідею “культурно-національної автономії”, ми не згодні з тим, що найкращим шляхом організації пролетаріату є роздроблення його по національних куріях, ми не поділяємо їх поглядів на різницю між “анаціональним”, національним і інтернаціональним” [20, с.605].

З позицій історизму можна зрозуміти логіку сприймання В.Левинським декларативних заяв більшовицького лідера. Адже в часи світової бійні, коли не тільки представники російських, але й більшості європейських соціал-демократичних партій заявляли свою яскраво виражену патріотичну (на підтримку власних урядів) і шовіністичну (щодо народів ворожих країн) позицію, ленінські підходи видавалися цілком дисонансними такому загальному соціал-патріотичному настрою. Більше того, окремі з них В.Левинський цілком підтримував як, наприклад, тезу про послідовне відстоювання “інтернаціональними соціалістами” поразки власної країни в імперіалістичній війні: “Я погоджував це становище зі своїм, бо українці не мали своєї батьківщини, а мені зовсім не залежало на побіді Австрії, а тільки... щоб Росію в цій війні розгромлено. Ленін далі проповідував громадянську війну... на що я підписувався” [12, с.15].

Перекликалися з ленінськими погляди В.Левинського в оцінці причин розв’язання світового військового конфлікту. У своїй праці “Причини світової війни” В.Левинський чітко визначав її загарбницький характер, указуючи, що основою протистояння головних європейських держав став розвиток імперіалізму, який він детермінував як цілісну економічну систему, що зумовила прискорений розвиток фінансово-промислового капіталу, і, відповідно, намагання основних капіталістичних країн перетворитися завдяки захопленню світових ринків у світові держави [15, с.5–6]. В.Левинський підкреслював об’єктивну природу цього протистояння, що полягала в прагненні великих держав до нарощування й захисту власного економічного та політичного потенціалу шляхом колоніального перерозподілу світу [11, с.28.] Негативні наслідки політики імперіалізму він бачив не тільки в площині боротьби військовими методами за світове економічне панування, але й у сфері соціально-політичних відносин у більшості країн: у посиленні авторитарних і абсолютистських тенденцій у державному управлінні, послабленні парламентаризму, загальному занепаді демократії [15, с.6–7].

Але глибоко проаналізувавши реальну сутність ленінських підходів із національного питання, особливо трактування права націй на

самовизначення, В.Левинський зробив висновок, що Ленін розглядав це право не як процес вільного відділення поневоленого народу і здобуття незалежності, а тільки як свободу агітації за своє відділення від пануючої держави. Тобто, на думку В.Левинського, всі заяви Леніна з національного питання – “це просто казуїстична гра в слова, яка в результаті лишає все по старому”, тактичний прийом, що мав забезпечити більшовикам підтримку у боротьбі за владу з боку поневолених народів, декларації, за якими приховувався великодержавний зміст російського централіста [16, с.137–139].

Отже, в роки Першої світової війни В.Левинський, у цілому, підтримуючи національно-державницькі домагання українських політичних сил, відстоював принципову позицію заперечення співробітництва українських соціалістів з урядами Росії та Австро-Угорщини. Уникаючи можливості бути втягнутим у політичні протистояння між різними групами, він відмовився від участі в їхній практичній діяльності. Критерієм такої поведінки визначав моральні чинники, вважаючи, що будь-яка співпраця українських організацій з правлячими колами воюючих держав ставить у пряму залежність український політичний рух від позиції цих урядів і унеможливує досягнення українцями головної мети – соціального і національного визволення.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАУЛ). – Ф.387, оп.1, спр.12а, арк.1–32. – Рукопис спогадів В.Левинського “В брудах світової війни”.
2. Там само. – Ф.387, оп.1, спр.43, арк.112–115. – Лист В.Левинського до М.Ганкевича.
3. Там само. – Ф. 360, оп.1, спр.522, арк.1. – Лист В.Левинського до В.Старосольського.
4. Там само. – Ф. 387, оп.1, спр.59, арк. 58–64. – Листи Л.Юркевича до В.Левинського.
5. Там само. – Ф.387, оп.1, спр.59, арк.42–42 зв. – Спогади В.Левинського про участь у Базельському конгресі II Інтернаціоналу.
6. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нарис політичної історії. – К., 1993.
7. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. – Львів, 1913.
8. Жерноклеєв О.С. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899–1918). – Вид. 2-е, доп. – К., 2000.
9. Злутко С. До 90-річчя від дня народження В.П.Левинського // Укр. іст. журнал. – 1970. – №7. – С.116–118.
10. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993.

11. Левинський В. Капіталізм і імперіалізм. – Київ–Відень, 1920.
12. Левинський В. Лев Юркевич. – Львів, 1927.
13. Левинський В. (В.Л.). Марксизм в костюмі імперіалізму // Дзвін. – 1914. – Кн.3. – С.249–262.
14. Левинський В. Письмо до редакції журналу “Украинская жизнь” // Шляхи. – 1915. – №2. – С. 79–80.
15. Левинський В. Причини світової війни. Друге повне видання. – К., 1918.
16. Левинський В. Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи. – Київ–Відень, 1920.
17. Левинський В. (Украинский социал-демократ). Украина и война // Социал-демократ. – 1915. – №38.
18. Левинський В. Царська Росія і українська справа. – Монреал, 1917.
19. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1914–1918. – Т.ІІ. – Львів, 1929.
20. Ленін В. Примітка “Від редакції” до статті “Україна і війна” // Ленін про Україну. – К., 1969. – Ч. I. – С.605.
21. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ–ХХ ст.): Навчальний посібник / Я.Й.Малик, Б.Д.Вол, С.Д.Гелей та ін.; За заг. ред. проф. Я.Й.Малика. – Львів, 2001.
22. Олексюк М. Левинський без маски // Жовтень. – 1972. – №4. – С.109–112.

23. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / Академія муніципального управління. – К., 2002.
24. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000.
25. Плакшук К. Життя – на олтар боротьби // Жовтень. – 1969. – №3. – С.127–130.
26. Політична історія України. XX ст.: В 6 т. / Ред. кол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – Т.1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – К., 2002.
27. Симон Петлюра. Статті, листи, документи / Центр.

- ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк, 1956. – Т.1.
28. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996.
29. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – Б.м., 1983.
30. Юрченко О.Т. Всупереч фактам. (Про ідейно-політичне обличчя В.П.Левинського) // Укр. іст. журнал. – 1972. – №5. – С.45–57.
31. Юрченко О. Ліві з УСДРП // Вітчизна. – 1970. – №10. – С.160–171.

L. KOBUȚA

IDEA-POLITICAL VIEWS OF V.LEVYNSKY CONCERNING UKRAINIAN POLITICAL MOVEMENT DURING THE TIMES OF WORLD WAR I

Social-political views of Volodymyr Levynsky one of the leading figures of the Ukrainian Social-Democratic Party of Halychyna, are considered in the article. The views concern the political differences in the Ukrainian socialist camp during World War I. An attention is concentrated on V.Levynsky's criterions of valuating the motives of the activity of the Ukrainian political parties and groups.

Key words: *V. Levunskyy, social-democracy, the First World War, conception, idea-political views.*

УДК 329.14
ББК 66.62

Мар'яна Пікуляк

ІДЕОЛОГІЯ ЕТИЧНОГО СОЦІАЛІЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ

Стаття присвячена дослідженню проблеми формування і розвитку етнічної ідеології соціалізму в програмних документах і політичній діяльності Української радикальної партії. Ця партія мала демократичну позицію в соціально-політичному житті Західної України – одного з найбільш політично активних регіонів. Протягом національно-визвольної боротьби українців за незалежність 1918–1939 рр. вони дотримувалися демократичних принципів рівності та виборчого права. Висвітлено і те, що радикальні сили зробили політичне життя в регіоні більш активним і що весь цей час вони захищали основну національну мету – створення незалежної держави України.

Ключові слова: *Українська радикальна партія, Західна Україна, незалежність, ідеологія соціалізму, демократичні принципи, виборче право.*

Вагомим чинником суспільно-політичного життя у процесі становлення незалежної української держави стала потреба творення власної державницької ідеології, яка б забезпечила захист інтересів та ідеалів громадян держави, сприяла зростанню їх політичної культури та впливала на реалізацію соціально-економічних, політичних програм розвитку суспільства. У цьому кон-

тексті неабияка роль відводиться вивченню світогляду західноукраїнського політикуму міжвоєнного періоду, зокрема Української радикальної партії (далі – УРП), адже, як відомо, кожна політична партія, крім впорядкованої програми та організаційної структури, характеризується ще й специфічною ідеологією.

Перші спроби дослідження ролі УРП в історії західноукраїнських земель зазначеного періоду робилися вже в 20–30-х рр. XX століття, окремі з них здійснювали самі діячі партії. Найціннішими серед таких праць є, безсумнівно, праці відомих радикалів К.Коберського [12; 13; 14; 15] і М.Стахіва [36; 37; 38; 39], що дають нам певні уявлення про головні світоглядні орієнтири партії. Окремі аспекти теми аналізували автори, які безпосередньо брали участь у політичному житті краю цього періоду й не були прихильниками УРП [9; 16]. Значний матеріал міститься і в західноукраїнській пресі досліджуваного періоду, адже друковані органи радикальної партії “Народ”, “Громадський Голос” відображали основні ідейні засади радикалів у період Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. та в умовах польського окупаційного періоду.

У середовищі західноукраїнського політикуму міжвоєнного періоду УРП репрезентувала радикальний напрям. Як суспільно-політична течія, яка відстоює розрив із визнаною традицією та виступає за рішучі методи у вирішенні питань політичної теорії і політичної практики без зміни соціально-економічних засад суспільного ладу, радикалізм (від лат. *radikalis* – докорінний) виник у Європі в кінці XVIII – на початку XIX ст. Він був виявом політичного розмежування ліберальної буржуазії і дрібнобуржуазної демократії. Вимоги радикалів (загального виборчого права, рівноправного парламентського представництва, демократичних свобод), їх боротьба із всевладдям великого капіталу і т. д. йшли далі поміркованої ліберальної буржуазії.

Під впливом нових суспільних ідей, особливостей історичного розвитку радикальний рух набував специфічного змісту та форм у тій чи іншій країні [17, с.55]. На його характер у Східній Галичині вплинули складні соціально-економічні й суспільно-політичні процеси. Саме тому український радикалізм як позиція, напрям суспільно-політичної думки, метод дій мав свої особливості та свої форми вираження. Якщо представники радикального напрямку більшості європейських країн вимагали проведення демократичних реформ при збереженні соціально-економічних основ самого ладу, то українські радикали виступали за заміну існуючого суспільно-економічного ладу більш прогресивним.

Члени УРП заявляли про те, що їх партія “складається з людей, які до всього підходять глибоко, з початків, з корня і які в своїй праці і програмі стремлять до змінення сучасних націо-

нальних і соціальних умов життя українського народу не зверху, не паперово, а хочуть змінити дійсно життя знизу, з глибини, з корня” [44, с.2].

У своїй ідеології радикали поєднували національні, демократичні, народницькі, ліберальні ідеї та прогресивні ідеї соціалізму.

Лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує у своїх лавах прихильників парламентського ладу, демократичних свобод і т.д. У широкий суспільно-політичний вжиток термін цей був введений на початку XIX ст. французькими просвітниками, а на середину XIX ст. сформувався як ідеологія та філософія. Однак витоки лібералізму сягають епохи буржуазних революцій XVII–XVIII ст. [30, с.184]. Засновниками лібералізму були Б.Констант та А. де Токвіль. До фундаторів ліберальної ідеології належать англійські мислителі Дж.Локк, А.Сміт, І.Бентам, французькі вчені – Ш.-Л.Монтеск'є, Ф.Гізе, німецькі – І.Кант, В.Гумбольдт, американські – Т.Джеферсон, Д.Медісон та ін. Серед українських мислителів ідеологію лібералізму розвивав М.Драгоманов.

З-поміж ліберальних ідей, яких радикали постійно дотримувалися та пропагували у своїй суспільно-політичній діяльності, варто виділити: рівність усіх громадян перед законом, індивідуальну свободу – найважливішу умову реалізації творчого потенціалу особи, принципи політичного плюралізму, розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову, свободу думок, поглядів, переконань, совісті, слова, запровадження загального виборчого права [11, с.19].

Від соціалізму (лат. *socialis* – суспільний) – вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості, радикали запозичили виключно його гуманні ідеї: забезпечення соціальних прав, створення умов для гармонійного і всебічного розвитку особистості [31, с.325].

Основною соціальною опорою радикалів стало селянство, яке налічувало понад 90% населення краю: “Наше національне і соціальне змагання мусить мати свою основу в селянстві. Таке є становище УСРП у цій справі” [45, с.3]. Саме тому всі свої національні і соціальні прагнення члени УРП пов'язували з українським се-

лянством, яке, на їх думку, залишалося носієм традицій національного життя і національного духу.

По-справжньому конструктивна ідеологія членів радикальної партії відповідала тогочасним життєвим реаліям, опиралась на досягнення науки та була спрямована на досягнення господарської, національно-політичної та культурної свобод українського працюючого люду [33, с.50].

Виступивши, насамперед, в обороні господарських інтересів селянства, радикали у своїй діяльності не оминали й національно-політичних та культурних проблем. Вони першими відкрито назвали свою партію “українською”, продемонструвавши тим самим прагнення до національного самовизначення українського народу.

Основними засобами для реалізації поставленої мети члени партії визначили демократію (владу народу) та соціалізм, які тісно були взаємопов’язані між собою. Соціалізм, відповідно до переконань одного з найвпливовіших діячів УРП М.Стахіва, впливав із демократичної ідеї та став її “найбільш послідовною думкою”. З іншого боку, основні засади демократії (свобода, рівність, братерство), на думку радикалів, можна було реалізувати лише в умовах соціалістичного ладу [36, с.1].

Ідеї соціальної справедливості були відомі ще з найдавніших часів, однак як соціалістичне вчення вони оформилися лише в ХІХ ст. Соціалістичний рух розпочався у Західній Європі як морально-ідеалістична наука, яка базувалася на ідеї єдності працюючого народу в кожній нації. Проти такого тлумачення соціалізму виступив Карл Маркс, назвавши його “утопією” і створивши, натомість, спільно з Фрідріхом Енгельсом власну цілісну теорію соціалізму і комунізму, яка дістала назву “науковий соціалізм” або “науковий комунізм”.

Усе це призвело до розмежування соціалізму на два напрямки, які головний ідеолог УРП К.Коберський виділив як: 1) соціалізм робітничий (пролетарський, матеріалістичний): проголошував верховенство робітників та 2) соціалізм селянсько-робітничий (ідеалістичний, “інтегральний”, “загальний”): визнавав рівноправність селянства та робітництва [12, с.2].

Марксизм був однією з найрадикальніших течій європейського соціалізму. Ідеологія марксизму опиралася на концепцію “диктатури пролетаріату”, класовий підхід до питання суспільного, в тому числі й політичного устрою. Марк-

систську лінію в західноукраїнському політичному спектрі представляли соціал-демократи та комуністи. Що ж стосується радикалів, то вони, як зазначав Д.Донцов, у соціальній політиці проповідували “немарксистський соціалізм” [9, с.2, 4]. У своїй ідеології члени УРП базувалися на вченнях М.Драгоманова, І.Франка та М.Павлика, яких К.Коберський назвав “предтечами галицького соціалізму-радикалізму”. Соціалізм Драгоманова, опираючись на вчення Р.Оуена, Ш.Фур’є, А.Сен-Сімона, П.Прудона, висував потребу всестороннього визволення людської особи. Будучи соціалістом ідеалістичного напрямку, М.Драгоманов відкидав марксизм як помилковий у теорії та невідповідний практичним потребам українського працюючого народу [39, с.16]. “Соціалістом драгоманівського, тобто ліберального складу”, за визначенням І.Лисяка-Рудницького, став І.Франко [19, с.130]. Він спільно з М.Павликом та іншими засновниками радикальної партії, як зазначав В.Левинський, “прийняли в політичну програму, а власне в її максимальну частину, соціалізм” [18, с.39].

Члени УРП репрезентували ідеалістичний, народницький напрямок соціалізму, адже вони прагнули об’єднати весь український працюючий народ [13, с.41]. Це констатували й представники інших політичних партій Західної України. Так, зокрема, діяч Української соціал-демократичної партії В.Левинський визначав ідеологію радикалів як соціалістично-народницьку [18, с.39]. Під народництвом радикали розуміли “соціалізм, який хоче об’єднати до спільної праці весь трудящий народ (селян, робітників і працюючу інтелігенцію) та який бажає знести визиск працюючих, а завести такий громадський лад на землі, де б кожний був свободним та діставав весь плід своєї праці” [13, с.42; 35, с.142].

У силу історичних особливостей розвитку галицьке народництво, відповідно до переконань К.Коберського, було еволюційне, “спокійніше”, на відміну від революційного наддніпрянського.

Соціалізм радикалів був “етичним” за своїм характером, адже він визнавав необхідність проведення лише тих суспільних змін, які б не суперечили двом основним моральним законам людства: праву людини на життя та результати своєї праці; обов’язку кожної людини не ставити свої особисті інтереси понад інтереси загалу [12, с.2; 14, с.46]. Соціальна справедливість виступала для них моральним імперативом. Радикали були твердо переконані в тому, що “історію

людства творять не лише економічно-матеріальні відносини, але в першу чергу ідеї, ідеї права і справедливості” [38, с.9]. Марксист ж, натомість, зосереджували свою увагу не на життєвих правах та обов’язках громадян, а, головним чином, на економічній теорії Маркса.

Крім того, радикали, на відміну від прихильників учення К.Маркса, велику увагу в історичному розвитку людства приділяли свідомій волі народу: “Наша програма стверджує, що в світі має значіння і рішачий вплив не тільки сам розвиток господарства, але також людська думка, воля й боротьба” [3, с.11]. Марксист ж відкидали ці засади як “ненаукові”, адже, на їх думку, визначальними у політичному розвитку людства були виключно матеріальне виробництво, стан продуктивних сил і виробничих відносин, соціальне буття та класова боротьба.

Уже на з’їзді УРП в Станіславі 22–23 березня 1919 р. радикалами до партійної програми було внесено нові актуальні зміни: спостерігається певне полівіння суспільно-політичних настроїв членів партії, бо утворення ЗУНР дало змогу діячам УРП зосередити свою увагу на вирішенні соціальних проблем. Такою була загальна тенденція того часу, адже аналогічні процеси спостерігалися і в середовищі УНДП, яку на з’їзді 28–29 березня 1919 р. було перейменовано на Українську народно-трудова партію. Радикали відкрито заявили: “Наша давня програма на найблизшу мету, уложена за австрійських часів годиться тепер до архіву. На підставах наукового соціалізму ми мусимо поставити собі нові витичні на найближший час завдання...” [24, с.2]. І це не випадково, адже цілком закономірно, якщо партія має на меті втриматися на політичній арені тривалий час, вона повинна розвивати свою політичну програму, збагачувати її. Однак, що стосується національно-державної політики радикалів, то вона продовжувала залишатися незмінною – повна підтримка української державності на засадах демократії.

Добре усвідомлюючи значення національного питання, члени УРП ніколи не відводили йому другорядної ролі. І навіть тоді, коли нові політичні обставини вимагали перегляду старих партійних програм та вдосконалення ідеології й політики партії, коли наголос робився на вирішенні соціальних питань, радикали і надалі продовжували боротьбу за державну самостійність України, що було відзначено в проекті нової програми, підготовленої в липні 1922 р.

редакційною колегією Головної Управи партії в особі молодшої генерації радикалів: О.Навроцького, М.Матчака, О.Коберського, О.Павлика та ін. [16, с.53]. У своїй політичній програмі вони заявили про те, що “Українська радикальна партія, як партія робітних селянських мас української нації, стоїть на ґрунті соціалізму і стремить до переведення його в життя при повній державній самостійності і суверенності українського народу на всіх його етнографічних землях”. Крім того, радикали виступали за встановлення “народно-республіканського устрою” та перехід усієї влади виключно в руки українського працюючого люду [2, с.23].

Вимога державної незалежності України знайшла своє відображення і в редакційній статті “До питань дня”: “Слово “українська” в назві партії вказує, що наша партія в першу чергу має за завдання стати на сторожі інтересів всіх робітних людей, які живуть на українській землі... З цього становища виходить, що УРП ніколи не може погодитися з національним та політичним гнетом, від кого б то він не походив. Устремління робітних мас кожної етнографічної території до утворення власної незалежної держави вважає УРП слушним змаганням” [34, с.1].

У нових суспільно-політичних умовах, зумовлених повною окупацією західноукраїнських земель, відповідно до рішення Ради Амбасадорів кожна партія випрацьовувала свою тактику та стратегію подальшої діяльності. Галицькі радикали та споріднені з ними політично волинські есери одразу ж стали на шлях боротьби проти всіх окупаційних режимів, у тому числі й більшовицького (прихильниками якого виступили соціал-демократи та комуністи). Учасники першого повоєнного з’їзду УРП (квітень 1923 р.) схвалили платформу так званого антирадянського соборництва: регіональна державність західноукраїнських земель вважалася відступом від ідеї соборної української державності (радикали перейшли від регіонально-галицької державницької концепції до загальноукраїнської доктрини), Українська Соціалістична Радянська Республіка оцінювалася як “форма московської окупації України” [21, с.36]. На з’їзді УРП, який проходив 1 лютого 1925 р. у Станіславі, радикали виразно стали на народницько-соціалістичному становищі та повернулися до своєї первісної ідеології, яка мала глибокі історичні традиції.

Члени УРП виступали за повне соціальне та національне визволення українського народу на

всіх його етнографічних землях. Цей постулат було закладено і в основу ідеології УСРП, яка оформилася після об'єднання УРП та волинської групи УПСР. Соціалісти-радикали уособлювали у своїй теорії та практиці те, що умовно називалося "українським соціалізмом". Ідеологія соціалістично-радикальної партії базувалася, головним чином, на світогляді радикалів, адже, як зазначав М.Стахів, "УПСР, будучи українською народницькою, опиралася по суті лише на ідеологію і господарську програму російських есерів. У суцільній формі партія не мала виложеної ні своєї власної ідеології ні своєї програми. Різниця від російських есерів полягала лише в питанні державної самостійності, яку партія визнавала разом з іншими українськими партіями від кінця 1917 р." [40, с.63–64]. У той же час, особливо помітну роль в удосконаленні основних ідеологічних засад УСРП відіграла молодша генерація в особі К.Коберського, М.Стахіва та ін.

У політичній програмі від 1926 р. "Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія" було подано детальне пояснення терміна "соціалізм": "То є таке громадське життя, такий суспільний порядок, в якому люди будуть з собою жити більше по людськи, як тепер, вони будуть жити по товарицьки, бо тільки в рівності й спільному господарстві над усім є корінь волі" [3, с.8]. Радикали виступили за заміну існуючого капіталістичного ладу соціалістичним, зазначивши про те, що кожен "соціаліст-радикал хоче заводити свій товариський лад (соціалізм) рішучо і ґрунтовно" [1, с.8].

Варто відзначити те, що серед соціалістичних партій УСРП займала окреме становище, орієнтуючись у першу чергу на селянство, адже "будова соціалізму без зорганізованого у соціалістичних партіях селянства не мислима" (в цьому й проявлялося протиставлення реформізму соціалістів-радикалів революційному соціалізму більшовиків). Однак, у той же час, радикали не применшували суспільно-значимої ролі робітників: "Ми не кажемо, що селянин має мати більше прав, як робітник. Ми стоїмо за рівні права всіх працюючих" [1, с.9].

Саме тому члени радикальної партії проголосили себе партією всіх працюючих людей: "трудового селянства, зарібників, трудових ремісників, наймитів, слуг, робітників, залізничників і дрібної працюючої інтелігенції", підтвердивши цим у своїй програмі народницький характер своєї партії: "Соціалісти-радикали є народ-

никами тому, що вони не роблять різниці між трудовим народом" [1, с.9].

Гарантії соціальної справедливості та забезпечення добробуту перелічених вище суспільних верств радикали пов'язували безпосередньо з національним визволенням українського народу: "Заміна капіталізму соціалізмом є національною справою, найбільше глибоко заступає українську справу той політичний напрям, котрий змагає до повної переміни сучасного суспільного ладу" [23, с.2]. Ще в 1919 р. на сторінках радикального часопису "Народ" діячі УРП закликали: "Ідім вперед до національної волі, соціальної справедливості та свободного самоозначення кожної людини! Не протиставляймо націоналізм соціалістичному рухові мас!" [25, с.1].

Про свій національний характер радикали чітко заявили й у політичній програмі: "УСРП не приймає до себе не – Українців, так як це роблять комуністи, а це тому, що не – Українці не будуть нам помагати в боротьбі за українську визвольну справу, за національне державне право... Ми є партія національна українська" [1, с.8–9].

Члени партії рішуче постановили "боротися проти національного утиску на всіх українських землях" за соборну та самостійну Україну [1, с.19–20]. Вони були переконані в тому, що "правдивим націоналістом може бути тільки соціаліст. Але соціаліст ніколи не може бути шовіністом" [13, с.127]. Радикали різко засуджували національну експансію, яка, на їх думку, особливо чітко проявлялася в діяльності російської більшовицької та польської соціалістичної партій [34, с.1]. Саме тому члени радикальної партії провадили послідовну боротьбу проти поширення комуністичного руху на західноукраїнських землях.

Ще М.Драгоманов, поборюючи московський і польський централізм, передбачив прихід більшовизму як оновленого якобінства ("соціалістичної шляхетчини") та виступив із різкою критикою класової, історично-матеріалістичної теорії марксизму [15, с.9]. Аналогічної позиції дотримувались і члени УРП. Вони констатували, що реалізація марксистського варіанта соціалізму в СРСР здійснювалася через масове соціальне насильство, за допомогою якого більшовики намагалися запровадити комунізм "для вдержання в своїх руках диктаторської влади та панування над поневоленим народом" [27, с.4]. Головною умовою перемоги революції і переходу до соціалізму, відповідно

до вчення К.Маркса, мала стати виключно диктатура пролетаріату. А поява будь-якої диктатури, на думку радикалів, сигналізувала собою недугу суспільства.

Владу, встановлену більшовиками в Україні, члени радикальної партії називали "совітським тоталізмом", якому були притаманні такі ознаки: азійський деспотизм та сваволя, рабська покірність, фізичне і моральне винищення інакомислячих, провокації, дія принципу "мета виправдовує засоби" [4, с.2; 8, с.2; 41, с.2]. Вони були твердо переконані в тому, що московський більшовизм не має нічого спільного з соціалізмом, адже комуністи відреклися "основної правди соціалізму: державна влада мала бути народною, обраною народом і контрольована ним" [6, с.3; 13, с.141].

Серед західноукраїнського населення радикали проводили масову роз'яснювальну роботу, під час якої розвінчували так званий "комуністичний міф". Зокрема, проведення радянською владою так званої "українізації" члени УРП охарактеризували так: "Щоби вбити українську державну думку в себе, а закріпити до себе довір'я працюючих мас за границею, треба було Москві заговорити, а то й забратися до українізації чужинців – чиновників на Україні. Коли та державна думка буде вбита, тоді й українізація переведеться як непотрібний агітаційний середник" [42, с.1].

Саме тому радикали всіляко намагалися донести до широких кіл українства той факт, що насправді "московська совітська державність на Україні" перетворила "Україну в колонію, український народ повертає у невольника, якому відбирає усі здобутки його праці, а для повного його згноблення залякує його засланням, масовим виселенням, тюрмами, карними експедиціями, побоями, розстрілами та винищує його пляново зорганізованим голодом" [7, с.2; 26, с.4].

Усе це змушувало діячів радикальної партії послідовно виступати проти комуністичної деморалізації навіть тоді, коли радянські ідеї знаходили підтримку в середовищі націонал-демократів. Члени УРП різко заперечували можливість утворення будь-якого "спільного фронту" з більшовиками та закликали до безкомпромісної боротьби з ними.

Національно-визвольну боротьбу партійні діячі проводили і стосовно Польщі, Румунії та Чехословаччини, розглядаючи окупацію українських земель цими державами виключно тим-

часовою, позбавленою будь-яких правових підстав.

Натомість радикали заявляли про співпрацю тільки з тими політичними силами світу, які визнаватимуть право на самостійне державне життя України. Щоб протиставити себе так званим "соціалістичним партіям" радянського типу, в лютому 1931 р. УСРП вступила до Соціалістичного Трудового Інтернаціоналу. Основне завдання своєї участі в Інтернаціоналі радикали вбачали в можливості подавати правдиву інформацію світовій громадськості про національно-визвольні змагання українського народу [22, с.2; 32, с.6; 43, с.186].

Різко негативної позиції соціалісти-радикали дотримувались і щодо фашизму з його тоталітарним ідеалом суспільного ладу. Вони відкрито заявляли про те, що фашистська ідеологія базується виключно на антидемократичних засадах: "Фашизм для досягнення мети виправдовує будь-які засоби, відверто заперечуючи мораль. Без опертя визвольної боротьби на загально-людських ідеалах, на змаганні за правду, волю і рівність свого народу, без міцних моральних основ цілої нації трудно створити власну народню силу для успішної боротьби за кращу майбутність. Лише глибоко моральний народ не перестане далі змагатися за свою правду. Тому треба рішучо поборювати фашистську отрую неморальності" [20, с.2].

Негативне ставлення соціалістів-радикалів до фашизму продемонстрував у своїй статті "Нова шкідлива орієнтація" М.Матчак, заявивши про те, що ідеологія фашизму "нічого доброго українцям не принесе" [46, с.217].

Більше того, перемога фашизму на українських землях, як стверджували діячі УСРП, ознаменує собою подальше гноблення українського народу, адже "будь-яка диктатура, чи це буде диктатура партії, військової сили чи окремої особи веде до соціального та політичного поневолення працюючих людей" [11, с.2; 29, с.2].

Між комунізмом та фашизмом члени радикальної партії проводили паралелі, адже обидва режими, на їх думку, характеризувалися наявністю могутнього державного апарату, диктатурою однієї особи, відсутністю демократичних свобод, монополією однієї партії ("Фашисти хочуть, щоб над цілим народом мала тотальну владу тільки одна бюрократія, а знову

марксистів в свою чергу хотіли б, щоб “місію” визволення переводив сам пролетаріат”) та використанням насильницьких методів [5, с.3; 37, с.6; 45, с.3].

Радикали ж були твердо переконані в тому, що для запровадження справедливого соціалістичного ладу не потрібно вдаватися до жорсткого кривавого терору. Зміна суспільного ладу мала відбуватися еволюційним шляхом через поступові реформи: “Ця переміна може бути однак тільки вислідом довгої підготовчої праці трудового народу, яка дасть йому змогу без потрясіння переняти варстату праці. Наш шлях може бути лише один: через соціалістичну демократію до зміни господарського життя в інтересі трудового народу” [28, с.5–6]. У цьому контексті К.Коберський розробив три шляхи визвольної акції українського народу, відповідно до яких передбачалось творення господарсько-економічних (фахові (професійні) спілки дрібного селянства та робітництва, кооперативи), політичних (організація єдиної “партії всіх працюю-

чих”) та освітніх закладів (школи й культурно-освітні товариства) [13, с.130–135].

Отже, радикальна партія репрезентувала найбільше поширений серед демократичних держав світу ідеалістичний напрямок соціалізму. Соціалізм радикалів був “етичним”, адже він базувався на засадах рівності, справедливості, моральності. Партійні діячі визнавали права кожної особи на життя, свободу і власність, право на працю, відпочинок, добробут, охорону здоров’я, освіту. Вони висували вимоги справедливого розподілу матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, виступали проти цілковитого одержавлення господарства, визнавали дрібну приватну власність та вимагали забезпечення основних соціально-економічних і політичних прав громадян. Радикали виступали проти будь-якої диктатури, як фашистської, так і більшовицької. Досягнення справедливого соціалістичного ладу вони ставили в тісний взаємозв’язок із вирішенням національного питання.

1. Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП). – Львів: Громада, 1926. – 42 с.
2. Програма Української Радикальної Партії (Проект редакційної колегії Гол. Управи УР.П. з р.1922) // Календар “Громада” на 1923 рік. – Львів, 1922. – С.23–26.
3. Чого хоче Українська соціалістично-радикальна партія? – Львів: Громада, 1926. – 47 с.
4. Большевицький чорний інтернаціонал // Громадський Голос. – 1935. – 7 грудня. – Ч.47. – С.2.
5. Бочковський О.І. Диктатура – стара річ // Громадський Голос. – 1937. – 13 листопада. – Ч.44. – С.3.
6. Бочковський О.І. Диктатура – стара річ // Громадський Голос. – 1937. – 27 листопада. – Ч.46. – С.3.
7. Вчора, сьогодні і завтра // Громадський Голос. – 1934. – 13 жовтня. – Ч.39. – С.2.
8. Двадцять літ страхіття // Громадський Голос. – 1937. – 6 листопада. – Ч.43. – С.2.
9. Донцов Д. Політичні партії Галичини // За незалежність. – 1992. – 13 червня. – С.2, 4.
10. Ідеал, за який варто і треба боротися // Громадський Голос. – 1933. – 16 грудня. – Ч.49. – С.2.
11. Кеєс Джон. Засадничі цінності лібералізму // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002.
12. Коберський К. Два напрями соціалізму // Громадський Голос. – 1925. – 22 серпня. – С.2.
13. Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча. – Львів – Коломия, 1924. – 158 с.
14. Коберський К. Що таке соціалізм? // Календар “Громада” на 1926 рік. – Львів, 1925. – С.40–47.

15. Коберський К. Як воюють з небіжками ... Відповідь д-рові К.Чеховичеві на критику думок Драгоманова // Громадський Голос. – 1936. – 15 лютого. – Ч.6. – С.9.
16. Кузутяк М. Галицькі українці у боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках // Галичина. – 1997. – № 1. – С.45–57.
17. Кузутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.55–62.
18. Левинський В. Початки українського соціалізму в Галичині. – Торонто, 1918. – 80 с.
19. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. – Сучасність. – 1973. – 444 с.
20. Л. Куди веде ідеологія фашистів? // Громадський Голос. – 1933. – 16 вересня. – Ч.36. – С.2.
21. Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель. – Женева, 1924. – 75 с.
22. Матчак М. Проти лицемірної демагогії // Громадський Голос. – 1933. – 29 липня. – Ч.29. – С.2.
23. М.С. За форму та зміст національної справи // Громадський Голос. – 1938. – 3 грудня. – Ч.46. – С.2.
24. На зїзд партії // Народ. – 1919. – 16 марта. – С.2.
25. На переломі // Народ. – 1919. – 29 квітня. – Ч.11. – С.1.
26. Наша відповідь большевикам // Громадський Голос. – 1937. – 17 липня. – Ч.27. – С.4.
27. Омїкрон. З під комісарської диктатури. Сталінська “конституція” // Громадський Голос. – 1936. – 10 жовтня. – Ч.39. – С.4.
28. Переустрій суспільного ладу // Народ. – 1919. – 30 марта. – С.5–6.
29. Подвійна шкода // Громадський Голос. – 1933. – 23 вересня. – Ч.37. – С.2.

30. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
31. Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенька. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. – 528 с.
32. Про різні інтернаціонали // Громадський Голос. – 1936. – 14 листопада. – Ч.44. – С.6.
33. Пушкарь К. Чого хочуть соціалісти-народники? (українські радикали і українські соціалісти-революціонери) // Календар “Громада” на 1926. – Львів, 1925. – С.50–63.
34. Самбір'янин. До питань дня // Громадський Голос. – 1923. – 24 марта. – С.1.
35. Словарець найчастіше уживаних чужих слів // Календар “Громада” на рік 1926. – Львів, 1925. – С.135–146.
36. Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа // Громадський Голос. – 1936. – 10 жовтня. – Ч.39. – С.1.
37. Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа // Громадський Голос. – 1936. – 24 жовтня. – Ч.41. – С.6.

38. Стахів М. До джерел нашої сили. Замітки до основних думок програми УСРП. – Львів, 1936. – 13 с.
39. Стахів М. На переломі. Коротка історія українського політичного руху в новіших часах. – Львів, 1938. – 48 с.
40. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні. – Нью-Йорк–Детройт, 1954. – 104 с.
41. Суд, чи терор і пропаганда // Громадський Голос. – 1930. – 29 березня. – Ч.13. – С.2.
42. Українізація а українська державна ідея // Громадський Голос. – 1923. – 8 вересня. – С.1.
43. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. – Лондон–Париж–Мюнхен, 1968. – 302 с.
44. Хто такі радикали? // Борітеся. – 1928. – 25 лютого. – Ч.1. – С.2–3.
45. Ще про єдність українського працюючого народу і дещо про марксистів // Громадський Голос. – 1939. – 4 березня. – Ч.8. – С.3.
46. Nastroje ukraincow w oswietleniu “Hromadskiego holosu” // Sprawy narodowosciowe. – 1933 (za kwiecienmaj-czerwiec). – №2–3. – S.217.

М. PIKYLYAK

THE IDEOLOGY OF THE ETHNICAL SOCIALISM URP

The article is dedicated to the research the problem of the formation and development the ethical ideology of the socialism in the program documents and in the practical activity of the Ukraine Radical Party. This party had democratic disposition in the social-political life of the Western-Ukrainian land (one of Ukraine's most active in political respect regions). During the struggle of the Ukrainian people for winning sovereignty and independence in the 1918–1939 year, they whole time adhered to democratic principles equality, suffrage. It is shown, that radical forces made a political life in the region more active and that all this time they defend the main aim of the nation which was the creation of the Ukrainian sovereign state.

Key words: *Ukrainian Radical Party, the western Ukraine, independence, the ideology of socialism, democratical principles, the voting wright.*

УДК 323.12
ББК 66.5(0)

Максим Гон

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОРАДИКАЛИ ТА ЄВРЕЇ: ПРИЧИНИ І ПРОЯВИ ЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1930-ті роки)

У статті з'ясовано критерії, які визначали ставлення партій правого крила українського національного табору до євреїв, проаналізовано методи, які використовувалися ними. Тиск, який чинили прибічники українського інтегрального націоналізму, згідно з висновком автора, призвів до загострення українсько-єврейських взаємин, виникнення етнічного конфлікту.

Ключові слова: *українські праворадикали, євреї, український націоналізм, українсько-єврейський конфлікт, Західна Україна, етнічний конфлікт.*

З-поміж різних “тандемів”, у яких відбувається міжетнічна взаємодія, виникають етніч-

ні конфлікти, вагоме місце припадає на ті, де бодай одна із сторін представлена праворади-

кальними силами. У хронотопі Західної України 1918–1939 рр. це твердження стосується, наприклад, стратегії польських національних демократів в українському питанні.

Аналогічний ракурс у студіюванні взаємодії українців та євреїв зумовлює актуальність обраного нами предмета дослідження. Зосередження уваги на українських партіях правого крила дозволяє дослідити найбільш радикальні підходи у ставленні до “чужих” і водночас дає відповідь на питання про застосовані ними методи боротьби з уявним чи реальним кривдником. Це, у свою чергу, сприяє комплексному аналізу українсько-єврейської взаємодії, де поруч із ліберально-демократичними силами своє значиме місце посідають і прибічники інтегрального націоналізму.

Проблема взаємин євреїв та українських праворадикалів досі не стала предметом студій ані істориків, ані етнополітологів. Серед сучасних учених, які в той чи інший спосіб зверталися до цієї теми, – Я.Хонігсман та Ж.Ковба. Перший, зокрема, окреслив окремі аспекти ставлення прибічників українського інтегрального націоналізму до євреїв [18, с.76–77]. Ж.Ковба з’ясувала ставлення до євреїв Організації українських націоналістів (ОУН) кінця 1930-х – початку 1940-х рр. [8, с.226–229].

Недостатній стан вивчення проблеми зумовлює вирішення в даній розвідці таких завдань: з’ясування критеріїв, які визначали ставлення українських праворадикалів до євреїв, аналіз методів, що застосовувалися в ході конфлікту до останніх організаціями етнічної більшості Західної України, ідеологія яких ґрунтувалася на засадах інтегрального націоналізму, наслідки їх пропаганди на формування образу євреїв та українсько-єврейської взаємодії другої половини 1930-х рр.

В останньому перед початком Другої світової війни десятилітті українські політичні актори презентували стосовно євреїв різні підходи. У випадку виокремлення біполярних тенденцій у ставленні інституцій етнічної більшості Західної України до них слід назвати, передусім, Українське національно-демократичне об’єднання та ОУН. Перше виступало репрезентантом курсу толерантного міжетнічного співіснування, друга ж повсякчас протиставлялася євреям. Очевидно, саме її, як і інших праворадикалів, має на увазі І.Лисяк-Рудницький, коли стверджує, що “екстремна ситуація (поневір’яння українства в

радянській Україні та в Польщі. – М.Г.) породила екстремістську реакцію” [11, с.258].

Серед праворадикальних партійно-політичних сил у контексті українсько-єврейської взаємодії особливу роль посідала ОУН. Досліджувати її ставлення до євреїв украї важко. Передусім тому, що вона, вбачаючи свого головного ворога в тих державах, які розчленували Україну, не концентрувала уваги на цій етнічній меншині. До того ж ОУН діяла конспіративними методами, а високий рівень патріотизму її членів фактично позбавив силові органи можливості відстежувати її діяльність традиційними методами (за допомогою інформаторів із середовища тієї чи іншої партії). Відтак одне з найважливіших джерел для вивчення діяльності нелегальних партійних структур – звіти органів поліції Польщі – не гарантує шансів на всебічне дослідження проблеми ставлення цієї організації до євреїв. Окреслене завдання ускладнюється й тим, що в самому ОУН визначилися поміркований та радикальний табори. Прибічники першого вважали першочерговим завданням розбиття легальними засобами комуністичних сил. Тим часом оунівці-радикали поклалися на силові методи боротьби [4, ф.46, оп.9-а, спр.515, арк.23; 22, с.105].

Відправною точкою в дослідженні ставлення ОУН до євреїв слід визнати той факт, що вона ніколи не вважала їх своїм головним супротивником. У першому числі “Українського націоналіста”, який віддзеркалив ідеологію ОУН, його засновники визначали шляхи і засоби “як треба боротися з ляхами, москалями і прочими наїздниками...”. При цьому до головних, як стверджував часопис, історичних ворогів віднесено Москву та Польщу [16, с.1, 4].

Ставлення ОУН, як і інших організацій праворадикалів, до євреїв визначалося, головним чином, двома факторами: їхніми позиціями в економіці Західної України та перманентними обвинуваченнями останніх у сповідуванні комуністичних ідей. Відтак, намагаючись витіснити євреїв з економічних процесів, керівництво ОУН у 1935 р. повернулося до гасла, яким організація послуговувалася раніше: “кооперація або євреї” [5, ф.2, оп.1, спр.1283, арк.169]. Уже влітку того ж року на нарадах членів ОУН обговорювалися питання про те, в який спосіб чинити тиск на тих євреїв, що проживали в селах. Серед методів, які розглядалися в якості здійснення цього

завдання, називалися підпали [5, ф.2, оп.1, спр.1283, арк.169].

Ситуація не змінилася і в подальші роки. Закликаючи до національного корпоративізму, провідники ОУН намагалися протиставити його іноетнічному бізнесу. У 1939 р. вони висували завдання перед місцевим активом: “Організувати бойкот чужих робочих місць. Український селянин не повезе збіжжя до млина до того часу, поки його власник не усуне від праці поляків, євреїв та інших неукраїнців...” [6, ф.32, оп.36, спр.2, арк.79].

Стосовно політичної царини, то ставлення ОУН до євреїв визначалося переконанням про їхню ворожість щодо українського етнічного руху за здобуття держави. Повсякчас оперуючи твердженням про огульні симпатії євреїв до комуністичної ідеології, ОУН вдалася до їхньої деперсоніфікації. Як результат – зведення монохромно-негативного образу євреїв.

Таке бачення єврейства для ОУН типово. Навіть пізніше, в час Другої світової війни, її провід стверджував, що “жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого більшовицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні...”. Вбачаючи в них одну із сил, що підтримує радянську владу, ОУН оголошувала євреям безкомпромісну боротьбу [6, ф.Р-30, оп.2, спр.1, арк.10]. До речі, ОУН відмовилася від послугування терміном “жидокомуна” лише в 1943 р. під безпосереднім тиском митрополита А.Шептицького [19, с.64].

Оперування звуженим образом єврейської етності призвело до неусвідомлення розмаїття політичних векторів, що панували в її середовищі. Це, зрозуміло, відбилося в пропагандистській діяльності ОУН. Однобоке бачення нею єврейства набрало особливої ваги наприкінці 1930-х рр., коли її керівництво змінило стратегію методів проведення пропагандистської діяльності засобами друкованого слова: на зміну нелегальним виданням прийшов курс на поширення націоналістичного світогляду серед українства через легальну пресу [6, ф.120, оп.1, спр.148, арк.23]. Ось міркування часопису “Авангард”, що перебував під впливом ОУН [6, ф.120, оп.1, спр.148, арк.23], на єврейську тему: “Жиди розраховують на те, що зогидивши найкращі моменти історичної традиції, вони з свідомої нації зроблять заблукану вівцю, яку жидівському вовкові буде дуже легко пожерти. Тому жидівські соціалістичні вожаки, дають своїм партіям “указ”

підірвати в народів культ великих предків, національних героїв, князів, гетьманів, національних пророків ... і казати, що все це були реакціонери, комісари і темнителі ... Мовляв, наші ідеали не там у темних минулих віках (жидівська ненависть до світлої традиції, що нам каже “чия правда, чия кривда і чиї ми діти”, та не дає нам піти на службу жидові), наші ідеали, кажуть шабесгої, перед нами (Маркс їх нам вказав, а Шевченко реакціонер)” [1, 30 січня, с.4].

Ураховуючи ідейні наголоси таких публікацій, не дивно, що органи польської поліції вже в серпні 1936 р. стверджували: пропаганда у пресі образу єврея-комуніста, яка проводиться українськими націоналістичними силами, спричиняється до зростання антисемітизму в Східній Галичині [22, с.159 зв.].

Загалом радикальність дій та категоричність суджень – характерна для 1930-х рр. ознака. Її не оминув і Д.Донцов – один із найвідоміших речників українського інтегрального етнонаціоналізму. Євреї для нього – один із чинників, що стоїть на заваді реалізації української національної ідеї.

Д.Донцова, здається, не оминула доля бранця пануючих у Європі стереотипів. Напередодні Другої світової війни він, як стверджує ізраїльський вчений С.Редліх, “...здається, сприйняв гітлерівський аналіз ролі євреїв у світових стосунках. Він повністю погоджувався з Гітлером у тому, що три елементи були безпосередньо винні у небезпечній хворобі німецького національного організму: веймарська буржуазія, соціал-демократія та міжнародне жидівство...” [13, с.85].

Відповідаючи на критику, що лунала на адресу редагованого ним журналу “Вістник”, він у 1938 р. писав: “Ті ж самі Леві і Блюми (обидва – члени редакції французької соціалістичної газети “Le Populaire”. – М.Г.) диктують різним секціям II Інтернаціоналу й їх відношення до СРСР і до України, і до Німеччини. Не дивно, що “Громад[ський] Голос” (орган Української соціалістично-радикальної партії (УСРП). – М.Г.) дасть себе повісити в обороні “переслідуваних” в Німеччині Когенів і Колішерів! Не дивно тоді, що “Громад[ський] Голос” виступає в обороні цілості СРСР, протестуючи навіть проти нападу Японії на Росію! Бо хоч це і нічим не пошкодило б Україні, але зате дуже пошкодило б Кагановичам і Літвіновим...” [3, с.380].

Слід зауважити, що, за оцінкою вчених, Д.Донцов не став творцем політичної доктрини чи програми [15, с.11], а отже, й не виробив їх у єврейському питанні. Це, звичайно, не дає підстав заперечувати вагомий вплив Д.Донцова на українську громадськість, особливо ж – молодь. У 1936 р. противник інтегрального етнопанціоналізму В.Левинський бідкував: “Ах, як нині серед української студентської молоді поширений культ Муссоліні, Гітлера та інших фашистських силачів!.. Скільки ж усяких Муссолінят і Гітлеренят наплодилось у нас під впливом лектури Донцова!..” [10, с.28].

Категоричність суджень останнього стосовно євреїв у 1930-х рр., яка виявилася характерною і для низки націоналістичних видань того часу, загрожувала кореляцією настроїв українства, зміною його ставлення до євреїв. Пропагування суцільно негативного їх образу сприяло зміцненню якщо не ворожих, то, щонайменше, гостро опозиційних щодо євреїв настроїв українських праворадикалів.

Серйозний вплив на формування взаємин двох етнопанцій справив і той психологічний тиск, що чинили члени ОУН на євреїв. Протягом 1935 р., наприклад, вони провели широкомасштабні акції, серед яких переважали вибиття шибок у будинках. Так сталося, зокрема, у багатьох селах Жидачівського, Калуського, Станіславського та Стрийського повітів [4, ф.46, оп.9-а, спр.532, арк.5, 33, 35].

Проте це лише одна з форм у арсеналі методів боротьби, які використовували члени ОУН. З-поміж інших – залякування євреїв фізичною розправою (так влітку 1936 р. сталося з родиною кравця-єврея О.Юрана, що проживала у с.Камінне Надвірнянського району, від якої вимагали залишити село), нищення колодязів (наприклад, 16 червня 1936 р. у с.Дежів Жидачівського повіту), підпали господарств і навіть спроба підірвати помешкання М.Вальда (31 березня 1936 р., с.Підгороддя Рогатинського повіту) [4, ф.46, оп.9-а, спр.532, арк.24, 34–36; 5, ф.2, оп.1, спр.1283, арк.169].

Звичайно, євреї були далеко не єдиними і до того ж не головними об'єктами активності ОУН. Цю роль, з огляду на державницьку платформу націоналістичного підпілля, відведено полякам, які уособлювали в Західній Україні ворожу, чужу владу. Не обійшла ОУН увагою і тих українців, які виявляли угодовство щодо Речі Посполитої [21, с.3]. Розмаїтий спектр зон

активності представників інтегрального етнопанціоналізму з особливою контрастністю виказують жертви українського політичного насилля. Сповідуючи революційну тактику, члени ОУН, згідно з даними професора Колумбійського університету (США) А.Мотиля, на теренах Галичини та Волині до початку Другої світової війни здійснили 63 збройних напади. Серед жертв – 36 українців, 25 поляків, 1 росіянин та 1 єврей [22, с.50].

Очевидно, жертв українського політичного насилля серед євреїв було більше. Нам вдалося встановити три таких випадки. Серед загинувших – І.Фіш, якого вбито членами ОУН у 1934 р. у с.Полиці Сарненського повіту за підозрою в комуністичній діяльності [6, ф.33, оп.4, спр.97, арк.167]. 3 січня 1939 р. загинув мешканець Стрия С.Фіндер. Замах на нього став помстою за свідчення в судовому процесі проти місцевих учасників демонстрації української молоді [5, ф.68сч, оп.2, спр.518с, арк.145]. Інша жертва з єврейського боку – С.Тейхберг, якого вбито членами ОУН 23 квітня 1935 р. у Рогатинському повіті з метою здобуття коштів для поповнення скарбниці організації [5, ф.2сч, оп.1с, арк.1822, арк.123; 5, ф.68сч, оп.2, спр.275с, арк.73].

Ці вбивства дають можливість конкретизувати ті методи, які використовувалися ОУН щодо євреїв. Вони окреслені спектром від перманентного і, вочевидь, надзвичайно потужного психологічного тиску, нагнітання атмосфери відчуженості українства від євреїв (з огляду на деякі інформації поліції, як, наприклад, із Тернополя від 21 листопада 1936 р., можна припустити, що серед членів ОУН могла проводитися робота, спрямована на усталення ксенофобських настроїв [4, ф.46, оп.9-а, спр.533, арк.14]) до випадків безпосереднього застосування фізичного терору. Проте відомі випадки використання політичного насилля стосовно євреїв, як і традиційні методи тиску на них, дають підстави стверджувати, що типовою межею радикалізму ОУН у ставленні до них слід вважати нищення власності (підпали).

Загалом питання про комплексне дослідження ставлення ОУН до євреїв залишається в сучасній українській історичній науці та етнополітології ще недостатньо реалізованим. Проте не можна обійти увагою міркування Ж.Ковби: “Питання про євреїв як спільноту (виділено нами. – М.Г.) винесено в ОУН лише в передчасі війни...” [8, с.108]. Покликаючись до тих

років, О.Зайцев обстоює такий висновок: “Союз із нацистами сприяв проникненню в ідеологію ОУН елементів расизму і антисемітизму” [7, с.106]. Водночас важливим є міркування М.Рябчука про те, що “...антисемітизм як ідеологія не оформився ані в програмних документах ОУН, ані в ідеологічних настроях та практичній діяльності УПА” [14, с.113].

Ці погляди на ракурс “євреї – ОУН” доповнюють оцінки безпосередніх членів останньої. Так, уже в час Другої світової війни (в 1942 р.) М.Гомін стверджував: “У відношенні до жидів була в нас виразно проведена зобов'язуюча засада ще далеко перед війною, що ми ставимося до них крайньо негативно, але не беремо участі в жодних погромах” [6, ф.Р-30, оп.2, спр.3, арк.124]. Проте, додає він, “все ж таки були деякі випадки, що політично не вироблені українські елементи дали себе втягнути до участі у погромницькій акції” [6, ф.Р-30, оп.2, спр.3, арк.124].

ОУН не була єдиною політичною силою, що протиставлялася євреям. Серед інших українських партій, які рішуче виступали супроти них, – Фронт національної єдності (ФНЄ).

Як і ОУН, ФНЄ не висував завдання боротьби з євреями на перше місце. Ставлення останнього до них визначалося в першу чергу завданням досягнення економічного добробуту українства. Принаймні саме в такому плані на першому конгресі ФНЄ (20 листопада 1936 р.) сформулював лідер партії Д.Паліїв вектори стратегії в єврейському питанні. Він, зокрема, заявив: “Тепер українці змагають до всестороннього господарського розвитку і тому мусять випирати жидів з їхніх досі монопольних становищ у промислі й торгівлі” [12, с.32].

Масштаби боротьби ФНЄ проти євреїв порівняно менші ніж аналогічна діяльність ОУН. Проте це не означає, що його члени такої діяльності не вели. Принаймні органи польської поліції поклали на них відповідальність за нагнітання антиєврейських настроїв (наприклад, у с.Завудка Калуського повіту, де в жовтні 1936 р. розклеєно листівки такого змісту: “До відома жидівських Іванів. Пора вже зрозуміти, хто є жид. Це є та п'явка, котра ссала соки до нинішнього дня. Не ідіть до жида на роботи...” [5, ф.68сч, оп.2, спр.350с, арк.174].

Як і ОУН, ФНЄ звертав увагу на досвід єндеків. У своєму партійному органі він публічно розмірковував над тим, що тиск на євреїв із боку

“Стронніцтва народового” мав чітко окреслену мету – примусити євреїв залишити Польщу. “...Жиди виперті з корінної Польщі, – стверджувалося в часописі ФНЄ “Українські вісти”, – будуть шукати пристановища в першу чергу на тих землях в Польщі, де нема безпосереднього тиснення упривілейованого польського населення: на етнографічних українсько-білоруських землях. Так вже є і так буде. А тим часом і в нас вже забагато жидів...” [17, 20 січня, с.2].

Формулюючи такий висновок, ФНЄ вважав за необхідне використати стратегію польських шовіністів. Змінювалися лише засоби: не єндецькі методи тиску, а розбудова національного українського господарства [17, 20 січня, с.2].

На відміну від речників українських партій лівого крила та центру, праворадикали були категоричними у своїх висловах. Ось одна з реплік провідника ФНЄ: “Українці не родяться антисемітами. Але антисемітизм викликають самі жиди тим, що стають впоперек дороги нашому поході до повної господарської незалежності і творять на наших землях головні кадри комунізму і його наслідку – морального розкладу й нашої нації” [12, с.32].

Такі сентенції задовольняли не всіх. Опоненти ФНЄ, як, наприклад, Українська соціалістична радикальна партія, дорікали йому за те, що він “щодня “їсть живцем” усіх жидів”. При цьому представники соціалістично-радикального руху припускали, що атаки, спрямовані супроти євреїв, є “гідкою шахрайською торгівлею кличами” [2, с.246].

Серед політичних акторів, які застосовували стосовно євреїв силовий тиск, – Український національний козацький рух (УНАКОР). Декларації Берліна про підтримку українців у боротьбі за державність, як і підтримка керованого І.Полтавцем-Остряницею козацького руху, полонили лідерів УНАКОР. У його офіційній газеті “Українське козацтво” – відкрито заявлялося про те, що контакти і співпраця з Берліном стали результатом схожості ідеології УНАКОР із фашизмом і навіть націонал-соціалізмом [6, ф.33, оп.1, спр.2204, арк.65]. Тож не дивно, що невдовзі організація стала вважати себе речником українського націонал-соціалізму, прибравши його в козацькі шати [9, с.40]. Відтак козацький рух радикалізував своє ставлення до євреїв паралельно з активізацією антисемітського курсу влади в Німеччині.

“Ми жадаємо самостійної Української гетьмансько-козацької держави на основах прав народів на самовизначення” [4, ф.36, оп.13-а, спр.696, арк.3], – стверджувалося в програмі УНАКОР. Визначивши своє місце в українському політикумі, мюнхенське керівництво козацького руху скотилося на манівці махрового шовінізму. Це виявилось, зокрема, в нав’язуванні своїм прибічникам у Західній Україні антиєврейського курсу. Визначення противника, до того ж “чужинця”, що знаходився поруч, призвело до здійснення низки випадів, спрямованих супроти євреїв [9, с.40]. Так, у с.Заполі Любомльського повіту, що на Волині, члени УНАКОР влітку 1938 – навесні 1939 рр. чинили тиск супроти односельчанина єврея Н.Бергібеста: шпурляли в його будинок каміння, вливали в колодязь нафту, знищили сільськогосподарські посіви на його полі. Інша жертва унакорівців цього села – Хаїм Лемацький [4, ф.46, оп.9, спр.4679, арк.1–2].

Різні за ступенем радикалізму ці випадки проілюстрували дієвість методів терору: діяльність нечисленної організації (станом на 1935 р. УНАКОР об’єднував у своєму складі на Волині приблизно 300 чоловік [9, с.40]) сприяла нагні-

танню суспільної атмосфери, зростанню психозу й страху серед місцевого населення.

Отже, ставлення до євреїв тих політичних сил, які сповідували ідеологію інтегрального українського етнонаціоналізму, визначалося такими факторами: огульними обвинуваченнями у симпатіях до комуністичної ідеї, а відтак – протиставленні українському державотворенню, спробами витіснення євреїв зі сфер, які, враховуючи існуючий етнокультурний поділ праці в регіоні, формували “поле” їх етнічного бізнесу. У цій тріаді криються основні причини українсько-єврейського міжетнічного конфлікту, значиму суб’єктну роль у якому відіграли українські праворадикали.

Ведучи боротьбу з євреями, члени ОУН, ФНС та маргінального УНАКОР використовували як силові методи, так і психологічний тиск. Наслідком такого курсу, в тому числі і відкритої пропаганди гасел боротьби з євреями, стала, з одного боку, радикалізація настроїв частини західних українців щодо цієї етнічної меншини, з іншого, – усталення українсько-єврейського антагонізму, його еволюція в останньому передвоєнному десятилітті в стадію етнічного конфлікту.

1. Авангард. – 1938.
2. Брик О. Українсько-єврейські взаємини. – Вінніпег, 1961.
3. Вісник. – 1938. – Кн.5. – Т.ІІ.
4. Державний архів Волинської області.
5. Державний архів Івано-Франківської області.
6. Державний архів Рівненської області.
7. Зайцев О. Український націоналізм і фашизм (1920–30-ті роки) // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С.102–109.
8. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”. – К., 1998.
9. Кучерпа М., Дмитрук В., Прокопчук В. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). – Луцьк, 1994.
10. Левинський В. Ідеолог фашизму. Замітки до ідеології Дмитра Донцова. – Львів, 1936.
11. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе: В 2-х т. / Пер. з англ. – К., 1994. – Т.2.
12. Перемога. Ідеологічний журнал ФНС. – 1936. – №3.
13. Редліх С. Єврейсько-українські стосунки в між-

воєнній Польщі у висвітленні української преси // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 76–88.

14. Рябчук М. “Всесвітня жидо-масонська змова” та перспектива антисемітизму на Україні // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 110–115.

15. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк–Торонто, 1974.

16. Український націоналіст. – 1933. – Ч.І.

17. Українські вісти. – 1937.

18. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. – Львов, 1998.

19. Юдео-християнський діалог в Україні. Стенограма семінару (19–20 квітня 1999 року, м. Львів). – Львів–Київ, 2000.

20. Archiwum Akt Nowych (далі – ААН), Zespół Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 1305.

21. ААН, Zespół Urząd wojewodzki Lwow, sygn. 23.

22. Motyl A. Ukrainian Nationalist Political Violence in Inter-War Poland, 1921-1939 // East European Quarterly. – Vol. XIX. – №.1. – March 1985.

M. GON

UKRAINIAN RIGHTRADICALS PARTIES AND JEWS: CAUSES AND MANIFESTATION OF ETHNIC CONFLICTS IN THE WEST UKRAINE (1930 YEARS)

The article deals with criterion, reflecting the relations of the right wing Ukrainian national camp to Jews; methods used by them are analyzed.

According to the author's conclusion, the pressure made by the adherents of Ukrainian integral nationalism led to increasing of Ukrainian-Jewish relations, rise of ethnic conflicts.

Key words: *Ukrainian right radicals, Jews, Ukrainian nationalism, Ukrainian-Jews conflict, the western Ukraine, ethnical conflict.*

УДК 338.2
ББК 66.061

Роман Сливка

НОВИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ ПРИКОРДОННИМИ ТЕРИТОРІЯМИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ

У статті висвітлені основні аспекти міжрегіональної співпраці між прикордонними регіонами в Європі. Коротко досліджені історичний розвиток і теоретичні засади регіональної інтеграції в Західній Європі. Доказ німецько-данської та польсько-німецької міжрегіональної співпраці був узагальнений і викладений у центральній та східноєвропейському контексті.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, євро регіони, регіональна політика, прикордонні території.

Серед пріоритетних напрямів європейської інтеграції нашої країни визначена регіональна інтеграція як поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами – членами й кандидатами в члени ЄС. Ураховуючи важливу для ЄС тенденцію, висловлену в гаслі “ЄС: від Союзу країн до Союзу регіонів”, даний напрям набуває особливого значення. Основою регіональної інтеграції є Європейська Хартія місцевого самоврядування, інші відповідні правові акти ЄС та Ради Європи. Це дає можливість у перспективі перенести ряд функцій інтеграційного процесу з центральних органів виконавчої влади України на регіони, до органів місцевого самоврядування і територіальних громад.

У статті прагнемо узагальнити досвід будівництва євро регіонів у Європі, встановити переваги і недоліки регіональної складової європейської інтеграції України.

Політико-географічною передумовою для інтенсифікації регіонального співробітництва є належність ряду історико-географічних регіонів до складу сусідніх держав, серед них: Галичина (Україна – Польща), Полісся (Україна – Польща – Білорусь), Слобожанщина (Україна – Росія), Донбас (Україна – Росія), Буджак (Україна – Молдова – Румунія), Буковина (Україна – Румунія), Закарпаття (Україна – Угорщина – Словаччина – Румунія). Отже, постає закономірне питання, чи зможе Україна створити вздовж своїх сухопутних кордонів суцільний каркас міжрегіонального співробітництва з країнами – членами ЄС (Польща, Словаччина, Угорщина), країнами – кандидатами на вступ (Ру-

мунія), а також з Росією та Білоруссю, які навіть не прагнуть інтегруватись у політичні структури ЄС. Очевидно, що єдиного формату транскордонного співробітництва досягнути навряд чи вдасться. Це ускладнює вироблення єдиної політики в державі щодо євро регіонів по периметру своїх кордонів.

Спробуємо з погляду політичної географії окреслити суть ідеї регіональної інтеграції. “Регіональна належність”, “регіональна ідентичність” і “регіональна свідомість” – надзвичайно розпливчасті і неоднозначні поняття, проте саме вони є предметом аналізу політичних змін, що відбуваються в сучасній Європі. Регіональна ідентичність зміцнює регіональну єдність через порозуміння, довіру і високий рівень “усвідомленої взаємозалежності” [1, с.36–37].

У європейській політології регіоналізм розуміють як практику регіонального врядування або віри в таке врядування. Регіоналізм слід відрізнити від федералізму, за якого нижчий рівень урядування має свою захищену сферу компетенції, в яку не може втручатися верхній рівень, та від деволуції – передачі з верхнього рівня врядування на нижчий рівень повноважень, які згодом важко повернути (внутрішнє самоврядування). Термін “регіоналізм” застосовують для режимів, де існують або можуть існувати регіони, однак ці регіони створені центральним урядом, що може ліквідувати їх не менш легко ніж створити [2, с.586–587]. Створення євро регіонів “зверху” є найпоширенішою практикою у країнах Центральної і Східної Європи.

Це не зовсім відповідає західноєвропейській моделі регіональної співпраці, витоки якої

з’явилися у країнах – засновниках ЄС ще в кінці 1950-х років. Уже тоді там яскраво проявилися транскордонні процеси – зростання прикордонних поселень в єдині міські агломерації і формування єдиних систем розселення і виробництва. Ці процеси зумовили необхідність спільного вирішення складних проблем, які пов’язані, наприклад, із маятниковими міграціями через кордон, розвитком спільної інфраструктури, охорони довкілля, розподілом податкових надходжень. Таким чином, історично євро регіони народилися “знизу”, на основі формування транскордонних систем розселення, виробництва, торгівлі і послуг, соціальних контактів, співробітництва між громадськими організаціями, регіональними та місцевими органами влади. Вперше концепція євро регіону була реалізована в 1970–1980-ті рр. на голландсько-німецькому кордоні. З часом центральні уряди делегували їм для цього значні повноваження. У наш час у Європі більш як 100 євро регіонів і їх кількість збільшується. Вони пролягають чотирма ланцюгами. Перший включає євро регіони “класичного” типу, тягнеться вздовж “голубого банана” – найбільш розвинених прикордонних районів “старих” членів ЄС і Швейцарії. Другий ланцюг – між “старими” і “новими” членами ЄС (наприклад Німеччиною і Польщею, Німеччиною і Чеською республікою), третій – вздовж колишніх кордонів СРСР. У наш час формується четвертий ланцюг регіонів уздовж кордонів Росії з її західними сусідами [14].

Прийняття статусу Комітету регіонів у 1994 р. внесло ясність у саме поняття регіону. Воно трактується як “територія, що являє собою очевидну спільноту з географічної точки зору, або така територіальна спільнота, де є наступництво і населення, яке визнає певні спільні цінності і прагне зберегти і розвивати свою самобутність із метою стимулювання культурного, економічного і соціального прогресу” [7, с.7].

У ЄС сприяють регіоналізму тому, що багато “природних районів” розташовано на території двох або декількох країн. Державні кордони перешкоджають їх нормальному розвитку. Кордони між регіонами Європи завжди гальмували розвиток ділової активності і заважали торгівлі. Ліквідація внутрішніх кордонів і пов’язаних із ними економічних бар’єрів стимулює прискорений ріст економіки, ріст міст і поліпшення якості життя. Крім соціально-економічних та політичних аспектів функціону-

вання євро регіонів італійський політолог А.Перотті [5, с.41–43] звертає увагу на формування регіональної культурної ідентичності:

1. Як спадкоємці європейської історії та набутоків європейської культури регіони Європи роблять незамінний та незрівнянний внесок до європейської цивілізації. Одночасно вони є символом і гарантом такого розмаїття.

2. Право кожного європейця на “свій регіон” є одним з елементів його права на відмінність.

3. Регіон як територіальна одиниця, більш наближена до потреб населення, на відміну від центральної адміністрації, яка часто розташовується в досить віддаленій столиці, має найкращі позиції для забезпечення збереження й розвитку регіональної культурної спадщини та її традицій.

4. Регіони – це структури, найсприятливіші для визнання етнічних і культурних відмінностей та піднесення регіональних мов, культур і традицій. Наділення регіональних інституцій управлінськими повноваженнями з урахуванням їх специфіки – це логічна демократична відповідь на утвердження етнічних і культурних традицій, притаманних кожному регіону.

5. Піднесення рівня регіональних культур є незамінним елементом у побудові Європи, в якій поважатиметься її культурне та мовне розмаїття.

Ідея “Європи регіонів” проникла у велику політику відносно недавно, але розвивається вона досить бурхливо. В останні роки утворено багато організацій, покликаних представляти інтереси європейських регіонів у Брюсселі, наприклад Комісія регіонів. До середини 80-х рр. в ЄС сформувалося розуміння сутності регіонального розвитку як використання ендегенного або внутрішнього потенціалу районів. Такий підхід, якому відповідали свої форми і методи проведення регіональної економічної політики на наднаціональному рівні, відображає прагнення регіонів ЄС до більшої автономії. Суть його полягала в перенесенні акцентів із прямого державного регулювання регіонального розвитку на стимулювання формування в регіонах “автономних механізмів” і заохочення приватного підприємництва, тобто на стимулювання їх власного потенціалу.

Потужна фінансова підтримка прикордонного співробітництва з боку ЄС обумовлена такими стратегічними цілями: відкриття нових ринків; інтереси європейської безпеки; політична стабіль-

ність по периметру кордонів ЄС; уникнення конкуренції між прикордонними районами; розвиток постсоціалістичних економік на нових засадах.

У 1996 році 122 прикордонні комуни на внутрішніх кордонах ЄС здійснювали спільно 2500 проектів. Починаючи, звичайно, з об'єднання транспортних і енергомереж, а також комунального господарства, таке співробітництво поширюється потім на охорону навколишнього середовища, науку, промислову кооперацію [10, с.68]. Це співробітництво серед іншого розмиває колишні національні протекціоністські привілеї, стимулює конкуренцію в ЄС, долає природні монополії (зв'язок, електропостачання й ін.). Усе більше поширення здобувають міжрегіональні угоди про заохочення зайнятості, особливо там, де з безробіттям не можуть впоратися центральні органи влади країн.

Транскордонною співпрацею вважається кожна спільно розпочата діяльність, яка має на меті зміцнення і подальший розвиток сусідських контактів між спільнотами і територіальними владами двох або більше сторін договору. До спільнот і територіальних влад відносять організації, установи та органи, які реалізують локальні й регіональні завдання [8, с.5]. Транскордонний регіоналізм є новою формою управління в Європі. Він забезпечений достатньою теоретичною та політичною базою. Юридичні підстави для транскордонної співпраці як в Україні, так і в цілій Європі були закладені в документах, ухвалених Радою Європи в 60–90-х рр. Серед них: Резолюція 15 Європейської конференції місцевих влад в справі інтеграції прикордонних регіонів (1969), Європейська Рамкова Конвенція про транскордонну співпрацю між спільнотами і територіальними владами (1980), яка окреслила принципи транскордонної співпраці при збереженні повного суверенітету кожної з держав, Європейська Хартія Прикордонних Регіонів (1981), Додатковий протокол до Європейської Рамкової Конвенції про транскордонну співпрацю між спільнотами і територіальними владами (1995), який окреслив умови створення організації транскордонної співпраці.

Прикордонна кооперація в ЄС обговорюється нині на рівні конкретних програм і навіть нормативів. Особлива роль у їх практичній реалізації належить Європейському фонду регіонального розвитку, який може робити внески у фінансування транскордонної, транснаціональної і міжрегіональної співпраці (INTERREG) та в економічне й соціальне відновлення кризо-

вих міст і приміських місцевостей (URBAN). Нарешті, ЄФБР робить свій внесок у фінансування інноваційних заходів, особливо досліджень, пілотних проектів та заходів з обміну досвідом [4, с.184].

Така формалізація транскордонної співпраці дала підстави Дж.Скотту [12] ввести в політичну науку поняття трансрегіональний регіоналізм. На його думку, це – просторово інтегрована форма політичного співробітництва і вирішення проблем, яка перетинає кордони національних адміністративних практик і намагається сформуванню, всупереч цим кордонам, усвідомлення пов'язаності, взаємозалежності і спільних інтересів. Модель багаторівневої інтеграції була вдосконалена в західноєвропейських регіонах, а потім застосована на кордонах ЄС із країнами Центрально-Східної Європи для нівелювання регіональних відмінностей і створення довготривалої основи для співробітництва в якості підготовки до інтеграції.

Сучасний етап взаємодії прикордонних спільнот не обходиться без згадки про велику кількість єврорегіонів на польсько-німецькому кордоні, оскільки їх поява на початку 90-х ознаменувала початок поступової інтеграції Польщі до ЄС і НАТО. Досвід поступової, послідовної і крайньо прагматичної кооперації в рамках єврорегіонів Neise-Nysa, Pomegania, Spree-Neisse-Bober і Pro Europa Viadrina заслуговує особливої уваги.

Для німецько-польських єврорегіонів характерною особливістю стало те, що значна частина профінансованих Євросоюзом проектів була адресована підприємствам агропромислового комплексу, а структурні зміни в цій галузі проводилися синхронно, що не привело до руйнування транскордонної кооперації. Слід, однак, зазначити, що в короткотерміновій перспективі економічна доцільність існування єврорегіонів для Польщі буде зведена до нуля. Основний акцент транскордонного співробітництва буде зроблено у сфері сімейного туризму, діалогу культур і освіти [11].

На основі вивчення досвіду функціонування голландсько-німецьких і польсько-німецьких єврорегіонів Дж.Скотт зробив низку висновків:

1. Співробітництво між державними агентствами, університетами і, в меншій мірі, недержавними організаціями було успішним у прямих проектах з обмеженим фокусом у таких сферах, як захист довкілля, транспортна інфраструк-

тура, професійна освіта, культурна діяльність і мережі громадських організацій.

2. Створення мереж приватного сектора та інвестицій, як і ефективна транскордонна координація планів природокористування і міського розвитку, залишається ілюзією навіть у таких культурно гомогенних прикордонних регіонах, як Північна Бельгія та Південна Голландія.

3. Місцевий патріотизм здійснює спротив більшості спроб регіоналізувати місцеве природокористування чи політику управління [12].

Отже, найбільш ефективними виявились зв'язки в галузі освіти та охорони довкілля, проте виникли серйозні труднощі в налагодженні співпраці між приватними бізнесовими структурами прикордонних регіонів. На думку С.Удовика [6, с.430–431], ліквідація кордонів є можливою при наявності досить плавного переходу в рівні економічного розвитку сусідніх держав, в іншому випадку спостерігатимуться значні деструктивні зміни, які можуть призвести до посилення нерівномірності розвитку різних регіонів, аж до повної деградації одних за рахунок надмірної концентрації ресурсів в інших, що може ще більше ускладнити проблему бідності.

Наша країна бере участь у створенні третього і четвертого “ланцюгів єврорегіонів”. Зокрема, Україна бере активну участь у формуванні “Карпатського єврорегіону” (Україна, Угорщина, Словаччина, Польща, Румунія), єврорегіонів “Буг” (Україна, Польща, Білорусь), “Нижній Дунай” (Румунія, Україна), “Прут” (Україна, Молдова, Румунія), “Дніпро” (Україна, Білорусь, Росія), “Слобжанщина” (Україна, Росія).

14 лютого 1993 р. у Дебрецені (Угорщина) представники регіональних влад Польщі, Словаччини, Угорщини й України підписали угоду про створення Міжрегіонального об'єднання єврорегіон “Карпатський”. Одночасно міністри закордонних справ України, Польщі й Угорщини підписали “Декларацію про співпрацю спільнот, які мешкають на терені єврорегіону “Карпатський”. З українського боку засновником єврорегіону виступила Закарпатська область. Уже згодом до проекту приєдналися Львівська, Івано-Франківська і Чернівецька області. Словаччина має асоційоване членство в єврорегіоні. Румунія увійшла до об'єднання в 1997 р. З боку Польщі єврорегіон “Карпатський” охоплює 180 гмін із двох воєводств – частини малопольського і цілого підкарпатського. Загальна площа польської території становить 18686 км², на якій

мешкає 2,3 млн. осіб. З боку Угорщини до єврорегіону входить 5 округів із північно-східної частини країни площею 28639 кв² і чисельністю населення 2,6 млн. осіб. Від Словаччини до єврорегіону входять два краї: Кошицький і Прешовський. Площа словацької частини 10459 кв², його населяє 1,1 млн. осіб. З боку Румунії входить 5 округів. Площа – 27104 кв², чисельність населення – 2,2 млн. мешканців [9, с.41].

З часом виникли проблеми і бар'єри, пов'язані з діяльністю цього єврорегіону: різниця в рівні розвитку держав-учасниць, у темпі й обсязі адміністративних трансформацій; рішення, які приймаються на рівні регіону, часто потребують узгодження з центральним урядом; різний рівень інфраструктури (доріг, залізничних шляхів, кордонних переходів, телекомунікацій); істотні різниці у митному і податковому законодавстві; брак банків, готових провадити розрахунки і видавати кредити транскордонним господарчим підприємствам.

Прикордонні регіони Центральної Європи виявляють зацікавлення до співробітництва з закордонними сусідами тому, що, відстаючи у своєму розвитку, вони в нових умовах прагнуть вирішення своїх проблем через об'єднання добросусідських зусиль. У цьому їх відмінність від західноєвропейських єврорегіонів, які, як ми вже згадували, переважно об'єднують високорозвинені прикордонні території. Отже, постає закономірне питання, чи зможуть ініційовані “згори” проекти функціонувати в реальному економічному середовищі Центральної і Східної Європи? Регіональні еліти усвідомлюють необхідність транскордонного співробітництва, але вони змушені постійно маневрувати між тиском столиці і місцевими вимогами. Як результат, ряд чиновників на місцях не проявляють належної ініціативи в цьому питанні і не можуть взяти на себе ролі стратегічних менеджерів. Через подібні причини багато муніципалітетів у польсько-німецькому прикордонні використовують фонди ЄС не для налагодження внутрішньорегіональної співпраці, а частіше як додаткове джерело надходжень до місцевого бюджету. У східноєвропейських єврорегіонах спостерігаємо ще одне негативне побічне явище – міжрегіональний “туризм чиновників”, який крім фінансових витрат і гучних декларацій не несе жодного позитивного ефекту для населення.

Представники місцевих влад Угорщини намагались вдихнути нове життя у “Карпатський єврорегіон”. Вони за підтримки Міністерства

закордонних справ Угорщини виступили з так званою Ніредьгазькою ініціативою. Ініціатива покликана виконати ряд конкретних завдань: сприяти демократичним та економічним реформам; зміцнювати подальше облаштування кордонів; примножувати транскордонне співробітництво між місцевими органами влади, суб'єктами господарювання, регіональними правоохоронними органами, громадськими організаціями та вченими; поширювати інформацію і практичний досвід у сфері політики й діяльності ЄС [3, с.116–119].

У межах прикордонних регіонів можуть бути втілені експериментальні механізми тимчасового працевлаштування на деякий період на засадах соціальних гарантій та захисту осіб найманої праці. Такі угоди розроблятимуться у співпраці з місцевими органами влади в східних регіонах нових країн-членів із метою уникнення можливого погіршення ситуації, пов'язаної з існуючим там високим рівнем безробіття. Адже загальновідомим є факт, що прикордонні території в Карпатському регіоні є лідерами з безробіття у своїх країнах.

Соціологічні дослідження міграційних устремлінь населення Західної України, проведені в 1999 р. під керівництвом О.Хомри [13], вказують на те, що найбільш бажаною з погляду працевлаштування була Польща (32%). Це

сигнал для регіональних влад, які мають узгоджувати ситуацію на ринку праці. На думку абсолютної більшості опитаних (92,7%), функціонування євро регіонів "Буг" і "Карпати" є благом для України. Кожний третій вважає, що існують неодоленні труднощі у функціонуванні регіонів і половина (47,1%) цих перепон знаходиться в економічній сфері й значно менше у спільній історії, політичній сфері чи культурі.

Отже, населення України цілком позитивно ставиться до ідеї транскордонної співпраці і розглядає її як потенційну можливість поліпшення свого економічного становища. Крім того, досвід функціонування євро регіонів у наших сусідів засвідчує, що вони цілком ефективний інструмент для поліпшення ситуації у реформуванні місцевого самоврядування, розвитку прикордонного туризму, реалізації спільних освітніх, транспортних та природоохоронних проектів. Приватні ініціативи у сфері бізнесу мають вужчі можливості для реалізації. Таким чином, завдання місцевих еліт Центральної і Східної Європи, які є ініціаторами створення прикордонних регіонів, полягає у тому, щоб привабливі плани трансрегіональної інтеграції не перетворились у майбутньому у віртуальні і до того ж коштовні проекти, а працювали на благо порозуміння і стабільності в регіоні.

1. Ковальова О.О. Стратегії Євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України. – К., 2003. – 338 с.
2. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І.Макліна, А.Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. – 789 с.
3. Мушкачі Йозеф. Ніредьгазька ініціатива // Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: Можливості для України. Аналітичні оцінки. – Ужгород, 2003. – 148 с.
4. Мусіс Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу. – К.: К.І.С., 2005. – 465 с.
5. Перотті А. Виступ на захист полікультурності. – Львів: Кальварія, 2001. – 127 с.
6. Удовік С.Л. Глобалізація: семиотические подхо-

ды. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. – 480 с.

7. EU Regional Development Studies. International and Crossborder Cooperation in Europe. – Brussele, 1994. – Vol.10. – 78 p.
8. Europejska Konwencja Ramowa o Wspolprace Transgranicznej. – Warszawa, 2000. – 36 s.
9. Regulski J. Samoryad III Rzeczypospolitej. Koncesje i realizacja. – Warszawa, 2000. – 256 s.
10. Transaction. Social Science and Modern Society. – 1996. – Vol.33. – №2. – 160 p.
11. http://www.edc.spb.ru/reut_o.htm
12. http://www.indepsocres.spb.ru/scott_r.htm
13. http://www.migrocenter.ru/trud_m/04.php
14. http://www.opec.ru/kolosov_v.htm

R. SLYVKA

THE NEW DIMENSION OF POLITICAL, ECONOMICAL AND SOCIAL COOPERATION BETWEEN CROSSBORDER REGIONS IN CENTRAL AND EAST EUROPE

In the article main aspects of transregional cooperation between the crossborder European region are analyzed. Author shortly investigates the historical development and theoretical basis of the regional integration in West Europe. The evidence of German-Dutch and Polish-German transregional cooperation was generalized and applied to the Central and East European regional context.

Key words: crossborder cooperation, European regions, regional policy, crossbordered regions.

УДК 323.21

ББК 66.4

Микола ГЕНИК

ПРОТИ ПРИВИДІВ МИНУЛОГО: ЗАПОЧАТКУВАННЯ МЕТОДУ НАРОДНОЇ ДИПЛОМАТІЇ У ПРОЦЕСІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРИМИРЕННЯ

Результати Другої світової війни, втрата незалежності держав Центрально-Східної Європи та необхідність спільної боротьби проти тоталітаризму і радянського експансіонізму послужили каталізатором польсько-українського примирення у період біполярності. Предметом двосторонніх дискусій були проблема кордонів, питання форм взаємовідносин держав та проблеми національних меншин. Спроби переговорів на рівні екзильних урядів у 1947–1948 рр. зазнали поразки. Ініціатива перейшла до громадських діячів, публіцистів і польсько-українських товариств, що означало започаткування методу народної дипломатії, характерного для міжнародного порозуміння народів Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: Центрально-Східна Європа, біполярність, польсько-українські відносини, народна дипломатія, міжнародні відносини, міжнародне примирення.

Ескалація протиріч і зіткнення націоналізмів, що характеризували польсько-українські відносини ХХ ст., згубно вплинули не тільки на стан державності і незалежності Польщі й України, але й на міжнародну ситуацію у Центрально-Східній Європі. Усвідомлення політичними елітами спільності інтересів обох народів у макро-регіоні та критична переоцінка основних тенденцій і результатів міжнародних антагонізмів детермінували розробку позитивних концепцій співпраці. Друга світова війна та втрата польської незалежності послужили могутнім поштовхом для пошуків польською політичною елітою нових моделей гарантування національної безпеки та переоцінки концепцій політики в українському питанні. Результати війни сприяли виробленню солідарного переконання у необхідності порозуміння й примирення народів Центрально-Східної Європи [1, с.105–106; 2, с.504; 3, с.543].

Предметом даного дослідження є польсько-українські дискусії стосовно проблем, методів і концепцій примирення. Польсько-українська дискусія перших повоєнних років не знайшла адекватного висвітлення в політологічній літературі. Напевне, першим спробував підсумувати баланс дискусії К.Грабик. Достатньо оптимістично оцінюючи її хід, він констатував здобутки: визнання польською стороною права українського народу на державну незалежність і започаткування усунування взаємних стереотипів та упереджень. Спірними залишалися питання кордонів і проблема форм співпраці обох держав [4, с.1].

© М.Геник

Більш категоричним в оцінках виявився Б.Осадчук, який з перспективи кількох років вважав, що польсько-українська дискусія "розвивалася неорганічно, прагнучи одразу розв'язати ключові та ієрархічно найвищі проблеми (напр., форм федерації), залишаючи багато основоположних справ і суперечностей. Здається, що такий раптовий стрибок на вершину піраміди складних і напластованих взаємними психічними образами і травмами польсько-українських проблем був невірним методом, який вже з початку дискусії прирік її на безплідність". Б.Осадчук висловлював надію, що наступна фаза польсько-української дискусії "сконцентрується спочатку на копіткому подоланні упереджень і образ, на з'ясуванні принципів справ, нав'язанні постійного контакту для обміну думками і поглядами, щоб таким чином досягнути вершин наших спільних справ і будувати довготривалий компроміс" [5, с.89]. Реакцією на статтю Б.Осадчука був лист К.Грабика до редактора паризької "Kultura" Є.Гедройця та лист Є.Понікевського до кореспондента цього місячника в Берліні Є.Прондзинського [6, с.1–3]. Розкриваючи закулісний бік дискусій і переговорів, Є.Понікевський просив адресата не друкувати листа. Можна припускати, що Є.Прондзинський переслав його редакторові "Kultura" у Мазон-Ляфіт і лист був здепонований в архіві Літературного Інституту в Парижі.

Польсько-українська дискусія перших післявоєнних років досліджувалася також Г.Мотикою, Р.Внуком [7], А.Фрішке [8] та К.Таркою [9; 10].

лу” [19, с.1–3]. С.Яніковський у рапорті до польського уряду вважав, що польсько-українські переговори у Львові призвели “до не занадто фортуного сформування територіальних справ, яке містить імпліцит згоду польської сторони на ревізію кордону після війни” [20].

Проблема польсько-українського кордону у значній мірі була узалежнена від проблеми німецько-польського кордону. Неоднозначність рішень Потсдамської конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.), яка на виконання резолюцій Ялтинської конференції (4 – 12 лютого 1945 р.), з одного боку, встановила кордон Одра–Ніса, а з іншого боку, передбачала, що питання кордонів Польщі остаточно буде вирішене мирною конференцією, створювала умови для різноманітних інтерпретацій проблеми аж до 1970-х років. Збільшення протиріч між колишніми союзниками вплинуло на невизнання Заходом польських кордонів, що розцінювалося як знаряддя тиску на комуністичний уряд [21, с.596–604]. Виникла парадоксальна ситуація, як її дещо гіперболічно окреслював З.Русінек, коли “вороги захищають наші кордони на Одрі і Нісі, а друзі піддають сумніву ці кордони та погоджуються на лінію Ріббентроп-Молотов на сході”. З.Русінек аргументував позицію непорушності ризьких кордонів невизнанням довершених насиллям фактів, протиставленням диктатові Ялти, невизнанням угодовства варшавського уряду, обороною незалежності Литви, Латвії та Естонії, а також захистом частин білоруського і українського народів від підданства Радянського Союзу [22, с.1]. Незважаючи на деяку мінливість висловлених у дискусії поглядів стосовно польсько-українського міждержавного кордону, можна виокремити 4 основні напрямки спектра польської політичної думки: легітимістський, компромісний, федералістський та ревізійністський.

Прихильниками легітимізму і недоторканості ризьких кордонів були насамперед націоналісти і “кресовяки” [23, с.5]. Прибічники компромісного напрямку (К.Грабик, Є.Незбжицький, С.Зибала та інші) старалися відкласти проблему кордону на майбутнє, стверджуючи, що на тому етапі він мав польсько-російський, а не польсько-український статус і його визнання тільки зміцнить позиції Москви. Першочерговим завданням вважалася спільна боротьба за незалежність, а проблему розмежування вирішувати незалежні Польща й Україна [24, с.4; 25, с.4; 26,

с.4]. К.Грабик у ході полеміки формально погоджувався на етнографічний принцип кордонів, але вважав необхідним продискутувати лінію етнічного поділу [27, с.3].

Близьким до компромісної концепції можна кваліфікувати федералістське розв’язання між-національних суперечностей, при якому проблема кордону мала втратити свою гостроту [28, с.3]. Зокрема, ідейна декларація Центрально-Європейського Федералістського Клубу в Римі “Хартія Вільного Міжмор’я” від 28 серпня 1945 р. проголошувала, що “для розв’язання проблеми належності можливих національно мішаних теренів і для забезпечення прав можливих меншин всередині окремих сконфедерованих держав, там, де територіальне розв’язання не буде можливе, слід прийняти принцип гарантування повноти прав для всіх національностей шляхом надання персональної (національної) автономії в культурній галузі та розширеного самоврядування на національно-мішаних територіях – до створення окремих кантонів на мішаних теренах включно” [29, с.12; 30, с.24]. У питаннях кордонів українські політики не погоджувалися з польськими федералістами, пропонуючи іншу черговість: спочатку повна незалежність зі всіма атрибутами, зокрема кордонами, потім можлива інтеграція. Крім того, обстоювання конфедеративного типу об’єднання, що характеризувало українську позицію, передбачало наявність визначених кордонів кожного суб’єкта.

Єдиним представником ревізійністського напрямку зарекомендував себе віце-голова Синдикату польських журналістів у Німеччині Є.Бельський. Він вважав, що невизнання Ялти не перешкоджає перегляду Ризького договору. “Добровільна ревізія Польщею Ризького договору відносно братніх народів міжмор’я (...) буде перекресленням помилок минулого і жертвою на алтарі кращого майбутнього всіх народів балтійсько-чорноморського регіону. (...) Відмова Польщі від етнічно українських земель становить *conditio sine qua* поп плідної співпраці двох сусідніх народів. Ця, безсумнівно, болісна з польської точки зору операція розріже раз назавжди пухлину, що отруює відносини між двома народами, і відкриє нову сторінку в їхній історії” [31, с.3]. Статтю Є.Бельського передрукувала українська преса, помістивши також рецензії П.Которовича та Р.Ільницького, в яких високо оцінювалася його позиція [32, с.3; 33, с.1]. К.Грабик кваліфікував виступ Є.Бельського “політич-

ною імпровізацією”, “позбавленою достатньої відповідальності”, та наголошував, що вона не повинна вводити українську сторону в ілюзію [4, с.1; 34, с.4].

Польський уряд хитався між легітимістським і компромісним напрямками стосовно розв’язання проблеми кордону, що засвідчує його позиція на польсько-українських переговорах. Зокрема, на переговорах у Римі представники УГВР виразили прагнення продовжувати польсько-український діалог, “приймаючи за вихідну точку результати, досягнені в краєвих розмовах (...). Представники УГВР прагнуть відновлення краєвих розмов, підтримуючи зайняті в них позиції. Крім цього, вважають дуже бажаним, навіть необхідним, досягнення порозуміння у питанні польсько-українського кордону, прагнуть поза сформуванням ст.Х згаданого протоколу, і так у певному сенсі порушуючим принцип недоторканості кордонів із 1939 р., впровадження принципу визначення приналежності даної території за етнографічним критерієм. Підкреслюють, що не можуть бути гіршими від більшовиків у справі соборності”. Схоже на те, що Я.Жаба, призначений командуванням II корпусу Війська Польського за погодженням з *charge d'affaires* С.Яніковським до ведення переговорів із представниками УГВР, не мав значних повноважень і розглядав свою функцію як зондаж української позиції. У своєму звіті він зазначав, що “свою роль обмежив, крім обміну поглядами і думками, готовністю передати думки і погляди УГВР представникові Уряду Речіпосполитої”. Резюмуючи результати розмов, Я.Жаба досить оптимістично оцінював шанси угоди. “Переконаний, що можна з ними досягнути порозуміння, очевидно, більш обмеженого, без попереднього вирішення справи кордонів” [35, с.1–2].

Пізніше І.Кедрин згадував, що саме непоступливість польської сторони в справі кордонів стала причиною зриву переговорів у Римі. “Наприкінці третьої наради (...) п. Яніковський відмовився підписати короткий спільний протокол, в якому було б стверджено, що для добра українського й польського народів треба їхньої співпраці на фронті проти Москви та комунізму і що остаточно кордони Польщі й України устійнять уряди суверенних держав у Варшаві й Києві” [36; 37, с.3].

Проблема кордонів була піднята і на польсько-українських переговорах 1948 р. Є.Понікев-

ський виступив за усунення проблеми кордону з тем переговорів на майбутнє. “Дотеперішній досвід і гострота, притаманні справі сусідських відносин та їх територіального розмежування, вимагають кваліфікувати цю справу як дуже важку. Не слід вважати, що було б вдалою річчю розпочинати розмови від цієї найбільш болючої точки, щодо якої обидві сторони демонструють взаємну непоступливість. Це могло б завести розмови одразу до мертвої точки, особливо зважаючи, що розв’язання на цю тему мусило б мати – в теперішніх фактичних умовах – у значній мірі теоретичний характер. Тому, здається, що не виключаючи цієї теми не слід надавати їй характеру передумови”. З такою постановкою проблеми погоджувалися президент А.Лівицький та прем’єр І.Мазепа, а В.Мудрий був прихильником першочергового розв’язання питання кордонів [16, с.2–3].

Після отримання рапортів про перші контакти Є.Понікевського з офіційними особами Державного Центру УНР в екзилі С.Папроцький опрацював меморіал про польсько-українські відносини, призначений, очевидно, для членів уряду з метою обґрунтування необхідності продовження розмов [38, с.12]. На особливу увагу заслуговують “Висновки в справі польсько-українських відносин”, які, мабуть, одночасно служили інструкцією Є.Понікевському стосовно ведення переговорів. Констатуючи появу можливості досягнення польсько-українського порозуміння, С.Папроцький вважав, що рухатися в цьому напрямку слід поетапно. На першому вступному етапі, тобто у період боротьби за незалежність, програма порозуміння передбачала узгодження політичних виступів на міжнародній арені, пропаганду ідеї визволення з-під радянського поневолення, співпрацю в рамках федералістського руху Центрально-Східної Європи, уникання у пресі публікацій, які б зашкодили ідеї зближення, та активізацію суспільних і культурних контактів. С.Папроцький виключав проблему кордону з кола предметів переговорів вступного етапу порозуміння. “Розв’язання цієї проблеми тепер не є можливе. Не існує такого принципу, який був би достовірним для розв’язань у цій галузі. Напевно, ним не є етнографічний принцип. Якщо б при цьому опертися на принцип компромісу, то всі отримані користі для українського народу мали б тепер тільки теоретичний характер, могли б бути успішно використані третьою

сторону» [39, с.1–2]. Подібні ідеї С.Папроцький висловив 27 травня 1949 р. на лекції “Українське питання” в Інституті Близького і Середнього Сходу “Reduta” [40, с.32–33].

У питанні кордону українська сторона солідарно відстоювала етнографічний принцип. А.Чернецький пояснював, що лінія Керзона для українців також компромісна, оскільки в Польщі залишилася частина українських земель [41, с.4]. Інший український опонент, захований під ініціалами Р.Л. (с підстави припускати, що це Л.Ребет), заявляв, що лінія Керзона оптимальна і не може бути предметом дискусій. “Факти, світова громадська думка, офіційний польський уряд у краю та позиція частини політиків у краю промовляють за тим, що справа є на добрій дорозі до вирішення. Тепер, коли доля віддала Польщі втрачені на заході землі, слід остаточно вирішити, чи боротися за їх утримання і відмовитися від Вільна і Львова, чи, навпаки, боротися за східні землі, ризикуючи втратити західні землі” [42, с.3]. Р.Ільницький у відповіді на статтю Є.Бельського писав, що “поляки, які стоять на ґрунті Риги, стоять на ґрунті співпраці з Росією коштом України” та “протидіють (...) нашим визвольним змаганням”. Одночасно Р.Ільницький сформулював компромісний лозунг, який міг означати готовність українців до перегляду лінії Керзона: “Від Ялти охоче відступимо тоді, коли польська сторона відступить від Риги, а перша і друга умови будуть замінені добровільною угодою між представниками обох народів” [43, с.21].

Значні розходження спостерігалися також у баченнях моделей майбутньої співпраці Польщі та України. Польська сторона назагал притримувалася концепції федерації Центрально-Східної Європи чи Міжмор’я (тобто народів, розміщених між Адріатикою, Балтикою і Чорним морем). Українська політична думка надавала перевагу конфедеративному типу інтеграції Малого Міжмор’я (тобто народів Балто-Чорноморської дуги) чи його об’єднанню з неросійськими народами СРСР [44].

Після деяких успіхів 1947–1948 рр. настало затухання польсько-української дискусії та переговорів. Є.Понікевський стверджував, що відсутність результатів диктувалася тим, що “українська сторона в останній момент відмовилася від попередніх домовленостей” і це співпало з політичною кризою в лондонському таборі, який “прагнув позбутися хитких розмов, а в будь-

якому випадку не хотів втягуватися в більш непересічні дії” [45, с.1–3]. Політична криза в польському осередку спричинила відставку уряду Т.Бура-Коморовського та заміну А.Тарновського на посаді міністра закордонних справ М.Соколовським, який неприхильно поставився до проблеми польсько-українського порозуміння [8, с.106.]. Не слід випускати з поля зору також міжнародного контексту. Створення Радянським Союзом атомної зброї схилило Захід до відмови від концепції “liberation” (“визволення”) на користь довготривалої “containment” (“стримування”). Проблема визволення народів Центрально-Східної Європи відсувалася на дальшу перспективу, відповідно послабла зовнішня інспірація польсько-українського порозуміння.

Схоже на те, що А.Лівицький деякий час старався підтримувати неофіційні контакти з Є.Понікевським за посередництвом свого сина – віце-голови Комісії закордонних справ УНРади та діяча Українського національно-державного союзу М.Лівицького [46, с.1–2; 47, с.47–48]. Останні переговори Є.Понікевський провів у січні-лютому 1950 р. з А.Лівицьким та на початку березня з І.Мазепою. Констатуючи наявність значних перешкод у справі порозуміння, Є.Понікевський у кінці березня 1950 р. прозвітував у Лондоні про проведені розмови, що фактично означало припинення його місії. Зустріч В.Андерса з П.Шандруком восени 1950 р. носила виключно інформативний характер і не змінила домінуючих тенденцій у двосторонніх відносинах. Невдача міжурядових переговорів на деякий час зупинила польсько-український діалог.

Наступний етап польсько-українського порозуміння повністю реалізовувався методом народної дипломатії. Літом 1951 р. на сторінках лондонських “Wiadomosci” Ю.Лободовський опублікував статтю “Між Заглобою і Мушальським”, стверджуючи необхідність ревізії попереднього курсу політики в українському питанні та підтримки ідеї української державності. Стаття Ю.Лободовського викликала заперечення опонентів із польського націоналістичного табору: В.Студніцького, Є.Гертиха та В.А.Збішевського. У відповідь на ці зауваження Ю.Лободовський опублікував у редакції Є.Гедройцем “Kulturze” статтю “Проти привидів минулого”. У ній він заперечував твердження націоналістів, доводив необхідність для поль-

ської державності існування незалежної України. Виступаючи прихильником двостороннього порозуміння, він твердив, що досягнення “справді історичної угоди буде можливе тоді, коли довершені факти перекресляться, завдані кривди виправяться і здійснені злочини відробитися”. Для цього слід установити етнічні кордони згідно зі станом національної структури 1939 р., бо “виселені захочуть повернутися, а голосу померлих і замучених по обидвох сторонах теж слід вислухати”. Автор стверджував, що основним каменем спотикання у польсько-українських відносинах є територіальна належність землі між Сяном і Збручем. Уникаючи топонімів “Галичина” і “Східна Малопольща” як таких, що зачіпають національні почуття сторін, Ю.Лободовський пропонував назву “Червенська земля” як найдавнішу і нейтральну, на його думку. Визнаючи багатовікову польську колонізацію української Галичини, він констатував неможливість проведення у ХХ ст. чіткого польсько-українського етнічного кордону, який за афористичним висловом насправді “проходить через подружнє ложе”. Виходячи з цих передумов та твердження, що “Червенська земля” – історично, етнографічно і культурно є не тільки українською, не тільки польською, а спільною”, автор пропонував надання їй Польщею і Україною як членами Федерації Центрально-Східної Європи особливого статусу – кондомінію. “Червенська земля”, як територіально проміжний елемент, повинна отримати свій власний статут на основі повного рівноправ’я населення та збереження ідентичних форм зв’язку з Варшавою і Києвом”. Проект передбачав також двомовність в адміністрації, судівництві і шкільництві [48, с. 19, 49, 51–53, 55].

Стаття Ю.Лободовського викликала широку дискусію. Л.Погоновський повністю солідаризувався з тезою Ю.Лободовського про “повне фіаско нашої перестарілої і реакційної української політики”. Польща, на його думку, постійно програвала Росії у боротьбі за Україну, зокрема, під час Другої світової війни, коли не було осуджено денационалізаторського курсу Другої Речіпосполитої, не видано жодної конкретної декларації в українському питанні, а “Москва на весь світ рекламувала об’єднану радянську Україну”. Статтю Ю.Лободовського оцінював як дуже запізнілу спробу польської сторони перехопити ініціативу в українському питанні [49, с.157–158]. М.Вежба погоджувався

з тезою Ю.Лободовського, що підтримка української державності та федералізація Центрально-Східної Європи сприятимуть гарантуванню безпеки Польщі, оскільки “російсько-український антагонізм буде інтенсивнішим ніж українсько-польський чи російсько-польський”. М.Вежба передбачав, що Польща не повинна побоюватися українсько-німецького зближення: “Комбінація Росія (плюс Україна) – Німеччина є для нас набагато небезпечніша, а при існуванні незалежної України комбінація Росії, України і Німеччини проти Польщі (чи Федерації) є неможлива”. Пропозицію надання Галичині статусу кондомінію вважав нереальною і важкою для імплементації. М.Вежба критикував також передбачувані проектом Ю.Лободовського переселення, що перекреслило б можливість співпраці з Україною. Стосовно лінії кордону пропонував шлях взаємного компромісу – поділ регіону: “Єдина рада – це поступки: українці – від Сяну, а ми – від Збруча” [50, с.157–158; 51].

29 березня 1952 р. Є.Гедройць у листі до Є.Стемповського писав, що “стаття Лободовського робить велике заворушення в українській пресі” [52, с.180]. Позитивні відгуки на неї зробили М.Стахів і Є.Врецьона в “Сучасній Україні”, І.Багрянний в “Українських Вістях” та І.Кедрин у “Свободі”. Зокрема, І.Кедрин, високо оцінивши статтю Ю.Лободовського, відмітив його “політичну вищість над доктринерами польськості кресів”. Не зупиняючись на оцінці конкретних пропозицій Ю.Лободовського, автор стверджував, що “питання “який компроміс” стане вже на другому пляні, якщо відповідальні українські і польські чинники взагалі виходитимуть із логічних засновків Лободовського”. І.Кедрин пропонував у польсько-українських відносинах йти шляхом “шукування взагалі концепції порозуміння, шукати такої політичної формули, яка могла б бути прийнята обома сторонами, зліквідувала польсько-український фронт та створила єдиний фронт для оборони державних інтересів Польщі й України” [53]. Крім цього, “Свобода” вказувала, що стаття Ю.Лободовського є виявом змін у польському суспільстві та усвідомлення кризи попереднього курсу. “Польська політична думка повинна шукати інших шляхів, аніж ті, що ними тупцювала в минулому, дотупцювавшись до повної катастрофи” [54].

Різкій критиці проект Ю.Лободовського піддав тижневик Українського національного

об'єднання Канади "Новий Шлях", стверджуючи, що він застосовує подвійні стандарти до німецько-польських і польсько-українських відносин. Ю.Лободовського обвинувачено, що при розробці проекту двостороннього компромісу необґрунтовано обмежено українські претензії до Польщі лінією Сяну, хоча в дійсності вони сягають Закерзоння, звідки відбулося "насилляне і зважає про пімсту до неба виселення на Помор'я лемків із тисячоліттями заселених ними земель". Критиковано також вибір дати для "статус кво", найвигіднішої для поляків – тобто 1939 р., а не 1349, 1569, 1772, 1918 чи 1952, коли національна структура Східної Галичини характеризувалася українською перевагою. Виходячи з цього, Ю.Лободовського обвинувачено в тому, що, назвавши свою статтю "Проти опирів минулого", "сам ці минулі опори хоче воскресити"[55].

Н.Немирон кваліфікував проект Ю.Лободовського спізненим на десятиліття – він міг бути актуальним у період 1848–1939 рр. Н.Немирон виступав прихильником польсько-українського зближення, однак, на протигагу пропозиції Ю.Лободовського щодо певного зміщення кордонів на схід, висував контрпроект – пересування на захід. Передумовою польсько-українського союзу вважав відмову поляків від земель Закерзоння: Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя та повернення на них українського населення, депортованого на Сілезію, Помор'я і Східну Пруссію. Він стверджував, що "Українська самостійна національна держава може підтримати національну Польщу не тільки в її збереженні кордонів на Одрі й Лужицькій Нісі, але навіть у польських змаганнях визволити

останки лужицьких сербів з-під німецького ярма на захід від Лужицької Ніси". Проект кондомінію і повернення поляків до Львова, на думку Н.Немирона, тільки повторять листопад 1918 р. [56]. Таким чином, незважаючи на широкий спектр відгуків на статтю Ю.Лободовського, можна ствердити, що, безперечно, її позитивним наслідком було ініціювання двостороннього діалогу [57, с.336].

Незважаючи на візуальну відсутність результатів польсько-українських переговорів і дискусій кінця 1940-х – початку 1950-х рр., методологічно вони носили перехідний характер у процесі досягнення міжнародного примирення. Одночасно пошуками порозуміння займалися як офіційні чинники, так і еміграційна громадськість. Уперше проблема двосторонніх відносин стала дискутуватися шляхом діалогу між польським і українським суспільствами, а не діалогу всередині кожного з них, коли до голосу й аргументів опонентів не дослухалися [58, с.86]. Емпірично було доведено, що на відміну від Західної Європи процеси міжнародного примирення в Центрально-Східній Європі – в умовах відсутності цілковитої легітимізації влади в еміграційного і маріонеткового урядів – вимагають залучення широких суспільних верств, тобто застосування методу народної дипломатії. Певна непослідовність і неорганічність дискусії була детермінована зовнішньою інспірацією та неунікненим наслідком закономірного етапу постановки проблеми, ґрунтовний розгляд якої у наступні десятиліття привів до польсько-українського порозуміння та піднесення двосторонніх відносин до рівня стратегічного партнерства.

1. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Його ж. Історичні есе. – Т.1. – К.: Основи, 1994.
2. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2001.
3. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002.
4. Hrabuk K. Bilans dyskusji polsko – ukraińskiej // Kronika. – 1948. – №41. – 12 października.
5. ВЕО. Bilans dyskusji 1947–1948 // Kultura. – Paryz, 1952. – № 6.
6. Les Archives de l'Institut Litteraire a Paris (Next: AILP). – La Corespondance Ukrainienne. – List J.Ponikiewskiego do J.Pradzynskiego. – Berlin, 15 lipca 1952 r.
7. Мотука Г., Внук Р. "Pany" i "rezuny" na emigracji // Wiew. – 2000. – №9.

8. Friszke A. Zycie polityczne emigracji. – Warszawa, 1999.
9. Tarka K. Trudny dialog. Rząd RP na uchodźstwie i Ukraińcy (1945–1990) // Zeszyty Historyczne. – 2002. – №139.
10. Tarka K. Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990. – Warszawa, 2003.
11. Public Papers of the Presidents of the United States. Harry S. Truman. 1947. – Washington DC: U.S. Government Printing Office, 1963.
12. DeGregorio W.A. The Complete Book of U.S. Presidents. From George Washington to Bill Clinton. – N.Y.: Wings Books, 1996.
13. Archives of Polish Underground Movement Study Trust in London (next: APUMSTL). – Pelczynski Tadeusz

- Walenty. – Sygn.13/61. – Janikowski St. Do Pana Ministra Spraw Zagranicznych w Londynie. Scisle tajne. – Rzym, 26 czerwca 1945 r.
14. Hrabuk K. Idea Symona Petlury // Kronika. – Frankfurt, 1948. – №21. – 23 maja.
  15. Промова Президента УНР Достойного Андрія Лівича // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. – Філадельфія–Київ–Вашингтон, 1993.
  16. APUMSTL. – Pelczynski T.W. – Sygn.13/61. – Sprawy ukraińskie.
  17. Lysiak P. Ukraińcy w wojnie polsko-niemieckiej // Kronika. – 1947. – № 26. – 29 czerwca.
  18. Hrabuk K. List do Redakcji // Kultura. – Paryz, 1952. – №9.
  19. APUMSTL. – Pelczynski T.W. – Sygn.13/61. – Protokul z konferencji odbytych pomiedzy stronami A i B.
  20. APUMSTL. – Pelczynski T.W. – Sygn.13/61. – Janikowski St. Do Pana Ministra Spraw Zagranicznych w Londynie. Scisle tajne. – Rzym, 26 czerwca 1945 r.
  21. Historia dyplomacji polskiej. – T.V: 1939–1945 / Pod red. W.Michowicza. – Warszawa: PWN, 1999.
  22. Rusinek Z. Dyskusje // Orzel Bialy. – Londyn, 1947. – № 44. – 1 listopada.
  23. Rezolucja Związku Ziem Poludniowo–Wschodnich // Orzel Bialy. – 1947. – №34. – 23 sierpnia.
  24. Hrabuk K. Odpowiedz A.Czerneckiemu // Kronika. – 1947. – №21. – 25 maja.
  25. Wraga R. [Niezbrzycki J.] Jest tylko sprawa wolności... // Kronika. – 1947. – №45. – 9 listopada.
  26. Zybala S. Na marginesie kwestii polsko-ukraińskiej // DP-Express. – Munchen, 1947. – №36. – 19 listopada.
  27. Kotorowycz P. Miedzymorze // DP-Express. – 1947. – №29. – 24 wrzesnia.
  28. Laskowski J. Godziny ukraińskiej decyzji // Kronika. – 1947. – №23. – 8 czerwca.
  29. Karta Wolnego Miedzymorza // Intermarium. – Rzym, 1946.
  30. Karta Wolnego Miedzymorza // Intermarium. – Rzym, 1947.
  31. Bielski J. O konstruktywne podejscie // DP-Express. – 1947. – № 25. – 27 sierpnia.
  32. Kotorowycz P. Odpowiedz red. Bielskiemu // DP-Express. – 1947. – № 25. – 27 sierpnia.
  33. Лівича П. Про нову велику концепцію // Час. – Мюнхен, 1947. – № 34. – 24 серпня.
  34. Bielski J. Pare slow o prostodusznosci // DP-Express. – 1947. – № 25. – 27 sierpnia.
  35. APUMSTL. – Pelczynski T.W. – Sygn. 13/61. – Zaba J. Rozmowy z przedstawicielami Ukraińskiej Głownej Rady Wyzwolenia. – Rzym, 26 czerwca 1945 r.
  36. AILP. – Les Coupures de Presse. – 1972. – Vol.2. –
  37. Кедрин І. Чи можливий польсько-український діалог // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1972. – №164. – 7 вересня. – С.3.

38. APUMSTL. – Pelczynski T.W. – Sygn.13/61. – Paprocki S.J. Stosunki polsko-ukraińskie. Scisle tajne. – Londyn, w październiku 1948 r.
39. APUMSTL. – Pelczynski T.W. – Sygn.13/61. – Wnioski w sprawie stosunkow polsko-ukraińskich. Scisle tajne. – Londyn, w październiku 1948 r.
40. Paprocki S. Kwestia ukraińska / Kurs spraw wschodnich. Seria III. – Zeszyt 8. – Londyn: Instytut Bliskiego i Srodkowego Wschodu "Reduta", 1949.
41. Czerneckyj A. O sprawach polsko-ukraińskich. Glos ukraińskiego socjalisty // Kronika. – 1947. – №21. – 25 maja.
42. R.L. Uwagi o polsko-ukraińskiej współpracy // DP-Express. – 1947. – № 33. – 22 października.
43. До питання українсько-польських взаємин. – Б.м.: Видавництво ім. Хвильового, 1948.
44. Лівича М. Проблеми української закордонної політики // Неділя. – Ашафенбург, 1947. – №92. – 28 вересня.
45. AILP. – La Corespondance Ukrainienne (CU). – List J.Ponikiewskiego do J.Pradzynskiego. – Berlin, 15 lipca 1952 r.
46. APUMSTL. – Pelczynski T.W. – Sygn. 13/61. – Wyciag ze sprawozdania z dnia 5 marca 1949 r. majora J.Ponikiewskiego (Niemcy) z rozmowy z Redaktorem M.Liwickim. Poufne.
47. Осадчук Б. Україна, Польща, світ. Вибрані репортажі та статті. – К.: Смолоскип, 2001.
48. Lobodowski J. Przeciw upiorom przeszlosci // Kultura. – 1952. – №2–3.
49. Pogonowski L. List do Redakcji // Kultura. – 1952. – №6.
50. Wierzba M. List do Redakcji // Kultura. – 1952. – №5.
51. Винна польська магнатерія. Відгуки на статтю Лободовського в польській пресі // Українські Вісті. – Новий Ульм, 1952. – №55. – 6 липня.
52. Jerzy Giedroyc–Jerzy Stempowski. Listy 1946–1969 / Wybral, wstepem i przypisami opatrzył A.S.Kowalczyk. – Warszawa: Czytelnik, 1998. – Cz.1.
53. Кедрин І. Концепція Лободовського // Свобода. – Нью-Йорк, 1952. – №138. – 29 травня.
54. Польська політична думка у сліпому куті // Свобода. – 1953. – № 252. – 8 грудня.
55. Проти чи за опирами минулого? // Новий Шлях. – Вінніпег, 1952. – № 51. – 1 травня.
56. Немирон Н. Спізнена концепція // Свобода. – 1952. – 8 липня.
57. Berdychowska B. Przeciw upiorom przeszlosci ("Kultura" paryska o kwestii ukraińskiej-pierwsze dziesięć lat) // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1998. – № 6–7.
58. Цимбалістий Б. В полоні минулого. До питання українсько-польських взаємин // Сучасність. – 1975. – №1.

M. HENYK

AGAINST THE GHOSTS OF THE PAST. THE BEGINNING OF THE METHOD OF THE PUBLIC DEMOCRACY IN THE PROCESS OF UKRAINIAN-POLISH RECONCILIATION

The results of the World War 2, the loss of the state independence of the Central and East European countries and the necessity of the united struggle against the Soviet invaders were the main things of the Ukrainian-polish reconciliation in the period of bipolarity. The reason of the discussion were the problem of borders and the question of the relations between the counties. The attempts of the discussions in 1947–1948 were failed. The initiative went over the public and to the polish-ukrainian societies that meant the beginning of the new method—public diplomacy that was a characteristic feature of reconciliation between nations in Central and Eastern Europe.

Key words: Central and Eastern Europe, bipolarity, polish-ukrainian relations international relations public democracy reconciliation between nations.

УДК 327.2

ББК 66.4(4/8)

Кирило Галушко

СТАБІЛЬНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ ВІДНОВЛЕННЯ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ КРИЗИ

У статті аналізуються сталі конфліктогенні чинники самовідновлення близькосхідної кризи у постбіполярних реаліях. Розглядаються соціальні та економічні причини підйому ісламського екстремізму, кризи легітимності інституту національної держави на Близькому Сході. Піддається критиці ймовірність перспективи цивілізаційного конфлікту в умовах сьогоднішньої інституціональної структури ісламської цивілізації.

Ключові слова: близькосхідна криза, Близький Схід, інститут національної держави, цивілізаційний конфлікт, ісламська цивілізація.

З припиненням існування біполярної геополітичної системи вагомим аспектом сучасних міжнародних відносин стала зміна структури конфліктогенних чинників світового розвитку: чимало тривалих міжнародних конфліктів, раніше підживлюваних протистоянням СРСР та США, тепер підтвердили або й розширили, радикалізували свої позаідеологічні складові. До числа таких конфліктів відноситься й близькосхідний, який нині зберігає свій статус найбільш загрозливого для світової політичної та економічної стабільності. Сталі актори і коспонсори близькосхідного мирного процесу – безпосередні сторони конфлікту, США, ЄС, Росія – попри прагнення стабілізувати стратегічно важливий регіон, за наявності різноманітних важелів тиску на учасників конфлікту та навіть за безпосередньої військової присутності сил США в регіоні частково не здатні, а подеколи не схильні змінити той комплекс системних чинників, який надає близькосхідному конфлікту самовідновлювальний характер. Якщо раніше

можна було вважати цей конфлікт структурою з центром (ізраїльсько-палестинське протистояння) та периферією (конфлікти-сателіти, на кшталт ліванського), то сьогодні все частіше звучать думки про його трансформацію, вихід на вищий системний рівень – перетворення на цивілізаційне зіткнення “Захід–Іслам”.

Спроба верифікувати усталене системне, “глобальне” бачення цього регіонального конфлікту становить одну з популярних тем сучасних досліджень. До числа найвідоміших робіт можна віднести геополітичні розробки Г.Кіссінджера, С.Гантінгтона та З.Бжезинського, чимало праць російських дослідників, зокрема О.Панаріна, старі й нові цивілізаційні теорії, глобалізаційні та світосистемні підходи. Сучасний, задекларований західними філософами та суспільствознавцями “кінець ідеологій” і криза західноцентричного “проекту Просвітництва” обумовили в останнє десятиріччя енергійне відновлення культурно-цивілізаційної парадигми, котра вступає в конфлікт із популярним глобалізаційним

баченням світового розвитку. Останнє ж стає усе більш фрагментарно спеціалізованим – у політології, культурології, економіці, розбиваючись на теорії апологетів та скептиків, різні тлумачення, які розмивають і саме поняття “глобалізація”, ускладнюючи визначення характеру та структури її впливів на регіональні конфлікти. Інший авторитетний напрям, що коригує “консерваторів”-цивілізаційників і “лібералів”-глобалістів – це світосистемний аналіз, який продовжує неомарксистську традицію (можна бачити, що все-таки “кінець ідеологій” не є остаточним). На перетині цих альтернативних бачень глобальних процесів спробуємо проаналізувати ті чинники, які постійно підживлюють близькосхідну кризу.

Мета даної розвідки – визначити й охарактеризувати природу тих конфліктогенних факторів, які мають сталий характер і здійснюють на конфлікт системний вплив, що має тенденцію до постійного самовідновлення. Ми спробуємо зробити це, виходячи з таких тез:

– процес глобалізації (зростання ступеня інтегрованості різних спільнот та економічних систем) має об’єктивний характер; в його основі лежать закономірності функціонування капіталістичної економіки, а невід’ємною складовою є глобальна уніфікація інституціональної структури та культурних моделей, стилю життя й споживання;

– соціокультурна реакція (запозичення, пристосування або опір) на конкретні форми втілення глобалізаційних процесів також є об’єктивним і неминучим явищем, спроби контролювання якого поки не дали універсальних рецептів розв’язання ціннісного конфлікту;

– реальних конструктивних альтернатив глобалізації поки не існує;

– у контексті даної теми ми тлумачимо близькосхідний міжнародно-політичний конфлікт як конфлікт не лише між державами, але й між великими соціальними спільнотами, що взаємодіють у системі владних відносин на світовій арені; цей підхід ураховує цивілізаційний вимір проблеми.

Конфліктну сутність близькосхідної кризи становить конфлікт двох несумісних соціальних реальностей, стрижнем якої є боротьба за існування на одній території ізраїльської та палестинської спільнот, яка породила систему самовідновлювального протистояння в умовах нездійсненності програми-максимум обох конт-

рагентів. Тому в типології міжнародних конфліктів характер близькосхідного коливається протягом останніх 50 років між “зіткненням” та “іграми”. Перший варіант передбачає збройну боротьбу до винищення сил противника й остаточної перемоги, другий – коли сторони виборюють несумісну мету, але у своїй боротьбі обмежені певними правилами та інституціональними рамками [1, с.71].

Як відправна точка міркувань, пов’язаних зі спробою відповісти на поставлені нами вище питання, для більшості дослідників є положення концепції вже згаданого С.Гантінгтона, викладені в його роботі “Зіткнення цивілізацій” [2]. Згідно з його думкою, конфронтація між Заходом і ісламськими країнами, що ототожнюється з протистоянням багатого Півночі і бідного Півдня, стане чи не найважливішим фактором, який визначатиме міжнародні відносини [3]. Але підхід С.Гантінгтона, попри певну очевидну рацію, не дає відповіді на питання, завдяки діяльності яких інститутів може відбуватися цей конфлікт, бо цивілізація як суб’єкт (учасник) військово-політичного конфлікту поняття надто розпливчате. На наш погляд, сьогодні не можна серйозно говорити про глобальне протистояння обох цивілізацій на рівні держав. Держава є основним суб’єктом міжнародних відносин і, на відміну від цивілізації, має можливості до організованого цілеспрямованого здійснення своїх прагнень. Для того, щоб ісламська цивілізація виступила як єдина сила, потрібен високий ступінь ідеологічної, політичної та економічної інтеграції тих держав, які її складають. Вона має наповнитися інтеграційними структурами; максимальним на сьогодні інтегративним здобутком на цивілізаційному ґрунті є ЄС. Утім, ми можемо спостерігати, що інтегративний потенціал ісламських країн є низьким у порівнянні з іншими регіональними конгломератами.

Система глобального контролю і менеджменту.

По-перше, Захід у своїй сукупності, будучи найбільшим виробником і постачальником зброї на світовий ринок, постачає нею низку провідних країн ісламського Сходу. Зміцнення військового потенціалу Туреччини, Єгипту і Саудівської Аравії досягається завдяки розвитку відповідних зв’язків зі США, Великобританією, Францією, Німеччиною й Італією [4, с.10, 36–39]. По-друге, ісламський світ відлучений від того, чим безроздільно володіє Захід – від системи конт-

ролю і керування глобальними політичними й економічними процесами. Розглянемо це більш докладно. США разом із сімкою провідних держав західної цивілізації утворюють так званий “атлантичний концерт”. Він тримає у своїх руках “приводні ремені” глобального регулювання суспільним розвитком. Роль таких ременів виконують профільні організації: МВФ, Світовий банк (СБ), Міжнародний банк реконструкції і розвитку, СОТ, НАТО. По каналах цієї системи глобального керування приводиться в рух міжнародна взаємодія на всіх рівнях: світовому, регіональному і національному [5, с.28]. Саме така система одержала назву “новий світовий порядок”. Вона забезпечує пристосування національних господарств майже двохсот держав світу до економічної моделі провідних країн. (Це пристосування, залежно від ангажованості авторів, тлумачиться у категоріях від “імперіалізму” і “неоколоніалізму” до “допомоги” і “стимулювання розвитку”). Елементи нерівноправності у глобальних фінансово-економічних інститутах визнаються й самими аналітиками СБ, які стверджують, що модель функціонування СОТ блокує можливу єдність розвиткових країн у питаннях боротьби з несправедливою тарифною політикою провідних держав [6]. Проте це не є приводом для реальної опозиції ісламських режимів щодо Заходу. Вони залишаються прагматичними, оскільки джерела і для сильнішого опору Заходу, і для ймовірного “входження” до нього можуть досягатися лише одним шляхом – навздогінної модернізації, – тобто тим шляхом, який і викликає найсуперечливіші соціальні наслідки.

Як аргументовано стверджує сходознавець В.Марков, сучасні режими ісламського світу навіть не починають спроби активного протистояння Заходу, як це було на початку 1970-х рр. Навпаки, вони прагнуть пристосуватися до нього [7]. Подібну стратегію проводять члени Ради співдружності арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) [8, с.32]. Показова і зовнішня політика Ірану, ісламської держави з двадцятирічною традицією палкої антизахідної риторики. Уряд М.Хатамі вважає конструктивні відносини з усім Заходом пріоритетом у зовнішньополітичному курсі своєї країни [9, с.149]. Афганська й іракська кампанії США та Великобританії є наочними показниками незаперечної військової переваги Заходу, яка в царині звичайних (конвенційних) озброєнь і методів

ведення війни ґрунтується на такому рівні розвитку технологій і використання ресурсів, який є для ісламського світу недосяжним. Єдиний чинник, що слабо піддається глобальному контролю, – це поширення зброї масового знищення, придатної для терористичного використання, але в цьому сенсі, як ми бачили в Іраку, США схильні “перестраховуватись”.

Потенціал і вектор інтегративності.

Важливим фактором, що збільшує ступінь підпорядкування ісламського світу системою глобального менеджменту, є уповільнений темп формування в ньому багатобічних економічних союзів типу ЄС, НАФТА чи АСЕАН. Як відомо, такі союзи посилюють усвідомлення державами, що входять у них, спільності інтересів один одного, єдності завдань і мети. Розвитку подібних організацій в ісламському світі перешкоджає існуюча в регіонах їхнього формування політична обстановка. У цьому відношенні показовим прикладом є доля проекту створення єдиного економічного співтовариства від Атлантики до Перської затоки, що розроблялася у 1994–1997 рр. на конференціях у Марокко, Йорданії, Єгипті і Катарі [10, с.33–59]. Слід також зазначити, що успішне функціонування існуючих економічних союзів в ісламському світі погоджується із Заходом. Як приклад, можна назвати РСАДПЗ і Організацію економічного співробітництва, що поєднує Туреччину, Іран, Пакистан і пострадянські мусульманські республіки Центральної Азії і Закавказзя [11]. На відміну від порівняно великої згуртованості членів “атлантичного концерту”, режими ісламського світу характеризуються ідейною роз’єднаністю і різноманіттям зовнішньополітичних стратегій. “Готові” плани системної модернізації і примирення, на кшталт ідеї “Великого Близького Сходу”, висунутої США на початку 2004 р. [12, с.65–83], не зустрічають захоплення в ісламському світі. Будь-яка реформа у просторі цієї цивілізації повинна бути дуже обережною, враховуючи локальні особливості кожної країни з її традиціями, етноконфесійним складом, політичним досвідом і політичним режимом. На думку Х.Мубарака, “будь-яка модернізація повинна опиратися на традиції і культуру регіону” [13].

Вагомим моментом, фактично вихідним для розвитку регіональної інтеграції, є зниження тарифів на торгівлю в межах регіону, але Західна Азія та Північна Африка (ісламський простір) – єдиний регіон світу, де протягом 1990-х рр. такі

тарифи зростали; і хоч у Південній Азії вони по-ки вищі, але там вони вже удвоє скоротилися [14].

Різноманіття зовнішньополітичних стратегій режимів ісламського світу, їхні обмежені військово-технічні можливості й економічна зацікавленість у Заході являють собою три нездоланні бар’єри, що виключають імовірність серйозного виклику з боку мусульманських країн “атлантичному концертові”. Симптоматично, що Вашингтону вдалося ввести у фарватер своєї політики, пов’язаної з антитерористичною операцією, країни Близького і Середнього Сходу.

Радикальний ісламизм та доля інституту національної держави.

С.Гантінгтон стверджує, що “войовничий іслам” кидає виклик ліберальній західній цивілізації і підтримуваному нею світопорядку. Тим часом при уважному розгляді виявляється, що *політична активність радикального ісламу не є настільки небезпечною для сучасної системи глобального керування.* Тут ми виходимо з таких положень:

- Більшість ісламських екстремістських угруповань світу позбавлені легітимної участі в політичному житті держав і права на легітимну діяльність на міжнародній арені. Це є серйозною перешкодою для змагання радикального ісламу із системою глобального керування в ідеологічних і інших відносинах. Після трагічних подій у США подібні угруповання в усьому світі виявилися блокованими в проведенні своєї підривної діяльності проти Заходу.

- Хоч ненависть до Заходу і прозахідних режимів Сходу проглядається в позиціях усіх ісламських радикальних груп, основна особливість їхнього підходу до Заходу полягає в амбівалентності і непослідовності; ісламські екстремістські рухи далеко не єдині у своїх позиціях і не об’єднані загальною ідеєю змови проти Заходу [15, с.27].

- Виникає питання гіпотетичного приходу до влади в будь-якій державі ісламського світу радикальних угруповань. Скинувши уряд, такі угруповання будуть змушені відмовитися від своїх колишніх установок на користь проведення конструктивної політики, спрямованої на виживання новостворених теократичних режимів. Ці режими повинні будуть налагоджувати торгові, економічні і політичні зв’язки відповідно до правил, що диктуються системою глобального керування. Горе тим “еміратам”, що спробували

б грубо ігнорувати ці правила. Альтернативи тут не буде: або існування в рамках системи, або доля режиму талібів.

- Більшість режимів ісламського світу зацікавлені в боротьбі проти власних екстремістських організацій, що виступають за припинення контактів із “Великим сатаною” (США) і його прислужниками. Ця боротьба стає усе більш актуальною для режимів у міру збільшення темпів їхньої інтеграції в систему сучасних світогосподарських зв’язків. Методи боротьби з релігійними екстремістськими рухами можуть бути різними в залежності від характеру цих рухів. У Єгипті, Ємені, Йорданії і Таджикистані, наприклад, частина фундаменталістської опозиції ввійшла в урядову коаліцію [16]. В Алжирі, навпаки, уряд використовує силові методи придушення радикальних ісламістів. Після 11 вересня спостерігається тенденція об’єднання Заходу і багатьох режимів ісламських країн у боротьбі з релігійним екстремізмом. Така тенденція чітко простежується в політиці Алжиру, а також режимів Х.Мубарака в Єгипті та І.Каримова в Узбекистані [17, с.6–7].

Цікавим аспектом нашої проблеми у цивілізаційному вимірі є *питання легітимності інституту національної держави в ісламському світі.* Відомо, що в доктрині ісламу, тим більше з його сучасною тенденцією до “очищення” у формі ваххабізму, салафізму та інших ідей фундаменталістського характеру, у ролі об’єднуючого соціального інституту виступає передовсім умма – громада всіх віруючих-мусульман. У цьому сенсі радикальні ісламістські рухи, хоч виступають як цивілізаційні опоненти західної цивілізації, одночасно руйнують зсередини національні держави ісламського світу з їхніми політичними режимами, бо несуть універсалістську, хоч і надто абстрактну ідею халіфату. Тому політичні режими ісламських країн є “подвійними заручниками” – Заходу, без підтримки якого важко втриматися на плаву з економічного погляду, та, з іншого боку, внутрішніх ісламістів, які є “найвідвертішими” критиками якості місцевого політичного менеджменту. Останній з 1960-х рр., ґрунтуючись на квазісоціалістичній ідеології арабського націоналізму, довів свою неспроможність подолати соціально-економічні проблеми регіону. Тому, якщо не брати зони безпосередніх військових зіткнень, де націоналізм та патріотизм відіграють свою мобілізуючу роль, можна бачи-

ти, що націоналізм знижується в шкалі цінностей усе більш радикалізованих ісламських суспільств, що аж ніяк не зміцнює їхню інституціональну структуру у формі національних держав, збудованих за західним зразком. Розвитком цієї тенденції є фрагментація політичного простору, яка може призвести до виникнення нових “держав, що не відбулися”, використовуючи знову ж термін аналітиків СБ. Вимоги демократизації, які з різною мірою щирості лунають із Заходу, наївні з того погляду, що в цьому регіоні діє вихідне протиріччя демократії – потреба у її прийнятті широким загалом. Соціально-економічні умови у більшості близько-східних країн є такими, що демократизація призведе до влади радикальних ісламістів, яких Захід так не любить, і, врешті, до дестабілізації. Тому виходить, що запорукою стабільності в регіоні є авторитарні чи консервативні режими з обмеженим за своєю природою потенціалом лібералізації.

Отже, можна зробити висновок, що *ісламський радикалізм не буде фундаментальною погрозою існуванню системи глобального економічного та політичного керування.*

Згадаємо фактори, що пояснюють зростання релігійних настроїв мас у 1950–1980-х рр. Головним було розчарування суспільств ісламського світу в результатах модернізації, що не ліквідувала низький рівень життя більшості населення. В остаточному підсумку офіційні ідеології націоналізму, чи панарабізму, традиційно-консервативний іслам у значній мірі втратили свою привабливість. Екстремістські релігійні лідери частіше, ніж диктаторські або авторитарні влади, апелювали до простої людини, висували популістські гасла. Радикальні фундаменталістські структури “підгодовували” знедолених, давали можливість висловлюватися людям, виключеним із процесу розвитку.

Наступним за значимістю було постійне втручання Заходу, насамперед США, у внутрішні справи ісламського світу за останні 50 років, які можна довго перераховувати. Незмінна лояльність Вашингтона до експансіоністської політики Ізраїлю підкріплювала думку арабів про ворожість до них Сполучених Штатів і Заходу в цілому.

Одним із факторів, що безпосередньо впливав на посилення релігійної самосвідомості народів мусульманського світу, був масовий приплив туди західних товарів і духовних цінностей,

чужих ісламському способу життя. Це створювало психологічну, культурну й економічну депресію. У підсумку, заперечення Заходу і західної цивілізації стало загальною рисою багатьох ідеологій, що базувалися на політизованому ісламі.

Економічні тенденції.

Сучасна система глобального регулювання намагається нівелювати негативний вплив перерахованих факторів на суспільну свідомість мусульманського Сходу. “Атлантичний концерт” уникає грубого втручання у внутрішню політику своїх союзників в ісламському світі. Одночасно Захід прагне підтримати їхній соціально-економічний розвиток. Разом із тим система глобального керування за своєю суттю нездатна кардинально змінити несприятливу економічну і соціальну ситуацію в багатьох державах ісламського світу. Основна причина цього криється в усе зростаючій диференціації між розвинутими країнами і “менш глобалізованими”. У даному контексті варто звернутися до розрахунків Світового банку (2002), який поділяє країни світу на три групи: 1) розвинуті глобалізовані; 2) більш глобалізовані; 3) менш глобалізовані. На думку авторів доповіді “Глобалізація, зростання і бідність” [18], протиставлення 1980–1990-х років “Північ–Південь” уже не є адекватним образом світової економічної нерівності. Нові глобалізовані країни (третина країн, що розвиваються, – від Китаю й Індії до Ямайки) суттєво випереджають розвинуті багаті країни за темпами зростання, що начебто призведе у XXI ст. до зміни економічного балансу сил. Відповідно, найгіршою є доля третьої категорії, яка опинилася на узбіччі. Показником перспектив другої категорії є зростання обсягів експорту з країн, що розвиваються, промислових товарів замість сировини та корисних копалин. Динаміка доволі суттєва: з 15% у 1965 р. до 80% у 2000 р. [19]. Це – здобутки тих країн, які стійко йдуть шляхом модернізації, розвитку технологій та реорганізації політичних і економічних інститутів, результат здатності до свідомих соціальних змін. І попри намагання аналітиків побудувати якийсь універсальний рецепт виходу на шлях другої категорії, цей напрям усе одно залишається єдиним, який хоч іноді (принаймні у половині випадків) спрацьовує в сенсі оздоровлення суспільства. Подивимось, які здобутки у країн Близького Сходу з деяких показників [20]:

	Ізраїль		Єгипет		Сирія		Йорданія		Ірак		С.Аравія	
	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001
Темпи зростання населення, %		2,0		1,8		2,4		2,8		2,1		3,3
Темпи зростання ВВП на душу населення, %	6,8	-0,9	5,7	2,9	7,6	2,8	1	4,2	-30	-	8,6	1,2
Експорт товарів і послуг (% від ВВП)	34,7	40	20	17,6	28,3	38,2	61,9	44,2	-	-	42,6	41,9
Рівень інфляції ¹	10,7		8,8		8,7		3,5		8,7		1,2	
Прямі іноземні інвестиції	151	3224	734	510	72	205	38	100	-	-	-	-
Доля експорту високотехнологічної продукції (% від експорту обробленої промисловості)	11	25	-	0	-	1	2	8	-	-	0	0
Рівень безробіття, % від ЕАН ¹		8,3		8,2		-		13,2		-		-
Рівень неписьменності	9	5	53	44	35	25	18	10	64	60	34	23
Кількість ПК ¹ на 1000 людей	63,3	245,9	-	15,5	-	16,3	-	32,8	-	-	23,7	62,7

¹ Середня цифра за 1990-ті рр.; ² ЕАН – економічно активне населення; ³ ПК – персональні комп’ютери.

Полегшить розуміння даних таблиці інформація про те, що темпи зростання ВВП у країнах, що розвиваються, становлять на 2001 р. 5,3% у порівнянні з 4,9%, середніми за 1982–1999 рр. За період 1990-х рр. мінімальним щодо цього показника був 1998 р., проте після цього більш глобалізовані країни, що розвиваються, стали вже близькі до надолуження рівня 1997 р., максимального за своїми показниками (5,8%). Якщо врахувати поділ країн, що розвиваються, на більш та менш глобалізовані, то перші залишать за собою приріст близько 5%, а другі дадуть загалом сумну статистику негативного приросту в -1%. Звичайно, що у цій категорії цифру псує африканські країни та країни з перехідною економікою (колишній СРСР), для яких 1990-ті були не найкращими. Але очевидно, що навіть з урахуванням економічної кризи в Ізраїлі 2000–2003 рр. модернізаційні перспективи ізраїльської та ісламської спільнот суттєво відрізняються, особливо в галузі розвитку технологій. Якщо врахувати, що Ізраїль займає перше місце в світі з процента висококваліфікованої робочої сили [21, с.192] та суттєво вирізняється за рів-

нем інфраструктури, якістю економічного менеджменту тощо, то з усього регіону, активно задіяного у близькосхідний конфлікт, лише у нього є шанси наздогнати нові глобалізовані країни. “Локалізація” його регіональних супротивників більше нагадує перманентне “узбіччя” битого шляху розвитку. Звичайно, що існують рекомендації того ж СБ до країн, що розвиваються, щодо необхідних змін у рівні політичного та економічного менеджменту, реформування системи освіти, проте вони настільки ж прийнятні ними, як і рекомендації знизити тарифи на адресу розвинутих країн.

Звідси стає зрозуміло теза про неможливість формування в мусульманському світі розвинутого економічного укладу, подібного до існуючого в західних країнах. Отже, у цьому світі буде зберігатися низький рівень життя більшості, що й обумовлює її велику віру у справедливого і милосердного Аллаха ніж у державу, ЄС, ОПЕК і інші світські інститути. У таких умовах ісламський радикалізм перетворюється в найбільш доступний і прийнятний спосіб знаходження колишньої ідентичності і сприяє створенню

грунту, на який прищеплюються ідеї, висунуті борцями за “оновлене, очищене від “західної гидоти” ісламське суспільство”.

С.Гантінгтон відзначав у своїй роботі, що опір і самоствердження ісламського світу стануть тривалим головним болем Заходу. Значимо, що боротьба Заходу з релігійним радикалізмом на шляхах зміцнення етатистських структур режимів Близького і Середнього Сходу навряд чи принесе бажаний ефект. Для успішної боротьби потрібно розв'язання комплексу соціально-економічних і психологічних проблем мусульманських суспільств. А для цього необхідний перегляд наріжних елементів системи глобального керування, що поки що навряд чи можливий.

Стрижневий конфлікт: Ізраїль та палестинці.

Модель нехай навіть напруженого модусу вівенді євреїв і арабів може бути вироблена лише на основі їхньої взаємної відмови не тільки від політичних ідеологем, але й релігійних міфологем про обраність євреїв чи арабів, іудеїв чи мусульман. Корені історичної суперечки між ними сягають глибоко в часи біблійних пророків. Ті й інші, за Біблією і Кораном, ведуть своє походження від спільного роду Авраама (Ібрагіма). Як іудаїзм із християнством, так і іслам ґрунтуються на загальному договорі (завіті) їхнього Праотця з Богом. Це породило п'ять арабо-ізраїльських воєн і дві ще більш тривалих кризи – у Лівані і навколо Перської затоки. В усіх цих війнах, по суті, не було ні переможців, ні переможених. Це були кризи, що самовідтворювали незавершені війни. Не стала винятком і теперішня локальна війна в Іраку, що теж не має свого справжнього переможного кінця. Вона пішла ніби під завісу завершеного навесні в 2002 р. у Бейруті арабського саміту. Він міг би стати історичним, оскільки на ньому вперше був прийнятий запропонований Саудівською Аравією план примирення з Ізраїлем і між самими арабськими країнами і врегулювання застарілих і нових конфліктів як навколо Палестини, так і навколо Іраку. Але вчинений у дні саміту кривавий теракт в ізраїльському місті Натанія і розпочата слідом за цим урядом Арієля Шарона акція відплати ініціювали прийняття Радою Безпеки ООН резолюцій № 1402 і 1403, що передбачали не тільки припинення вогню, але і ворожнечі з осудом як палестинських акцій тероризму, так і неадекватних дій Ізраїлю. Чергові

резолюції з урегулювання поки що локального (чи регіонального) конфлікту здобувають цього разу і глобальні виміри. У них намічений ніби пошук виходу з порочного кола протистояння, що переходить у конфронтацію глобалізації і регіоналізації, пофарбованої у колір ісламу. Раніше постійно і незмінно підкреслювалася сутність самої палестинської проблеми в близькосхідному врегулюванні. Тепер же, в умовах глобального розмаху антитерористичної боротьби, саме врегулювання чергової ізраїльсько-палестинської кризи стає однією з ключових проблем глобальної боротьби проти міжнародного тероризму.

Мирний “процес Осло”, який став максимумом здобутків у царині ізраїльсько-палестинських відносин, на певний час вичерпав здатність на компроміси ізраїльського суспільства: чимало поступок прем'єра І.Рабина виходили за межі суспільного консенсусу країни. Розчарування, особливо на тлі другої інтифади (з 2000 р.) позначилися на більш жорсткій позиції А.Шарона та просуванні ідеї “захисної стіни”, котра за неможливості примирення та порозуміння стала б фізичним розмежуванням між ізраїльцями та палестинцями. Особливістю функціонування Палестинської національної адміністрації на чолі з Я.Арафатом було те, що ОВП, яка діяла протягом тридцяти років по суті як підризна організація, фактично відновлювала та посилювала “фронтальну психологію” палестинського соціуму, нагадуючи характеристики тоталітарного руху за Г.Арендт. Самовідновлення конфлікту активізувалося завдяки розширенню на терені ПНА діяльності екстремістських рухів, які знімали з Адміністрації відповідальність за ескалацію і стимулювали Ізраїль на жорсткі заходи у відповідь; це, у свою чергу, давало Я.Арафату аргументи для звинувачень противника у зриві мирного процесу. Очевидно, що нездатність палестинського руху та ісламських країн регіону вчинити на Ізраїль тиск системно-коаліційного характеру веде до ісламістського тероризму як прояву цього безсилля, а тероризм, у свою чергу, є постійно діючим чинником стимуляції агресивності ізраїльської політики, радикалізації єврейського суспільства та приводом для втручання з боку західних потуг.

Підводячи підсумки, можна зазначити:

- З кінця 1970-х рр. та особливо з припиненням “холодної війни” почала втрачати ґрунт під ногами модель світської мусульманської дер-

жавності, що трималася на ідеях арабського націоналізму та соціалістичного розподілу. Ця модель надавала стабільність авторитарним напіввійськовим режимам, суттєвим елементом зміцнення та легітимації яких був постійно діючий конфлікт з Ізраїлем. Спроби окремих країн (Єгипет) досягти компромісу з Ізраїлем через посередництво США, надавали певних поштовхів їхній економіці. Одночасно це було показником слабкості потенціалу міжарабської інтеграції та принаймні єдності.

- Зникнення СРСР означало такі зміни у системних характеристиках близькосхідної кризи, які, на перший погляд, надавали шанс для врегулювання, оскільки тепер існував лише один безальтернативний арбітр в особі США, котрі мають усі важелі економічного, політичного та військового характеру для стимулювання діалогу з обох боків. На певний час нова ситуація породила ілюзії можливості подолання, нарешті, протистояння довкола Ізраїлю. Парадоксом ситуації було те, що взаємні поступки були варті чогось лише за умови інтенсивного продовження мирного процесу, а будь-яка затримка і колізія мала потягти за собою потужне суспільне розчарування і відкочування назад. Сепаратність домовленості лише з ОВП обумовило те, що перенесення структур цієї організації (яка тривалий час орієнтувалася на революційну, підризна та терористичну діяльність) до Палестини інституціоналізувало палестинські силові структури під єдиним проводом, для якого мир з Ізраїлем був лише ситуативною зміною ситуації. Але при тому радикальні рухи, які активізувалися за час цього протистояння, починають становити потенційно дестабілізуючий чинник і для офіційного палестинського проводу у разі його переходу на поміркованіші позиції. Це дається взнаки і після смерті на початку 2005 р. Я.Арафата.

- У силу стратегічної важливості Близького Сходу для глобальних економічних процесів країни регіону не можуть сподіватися на зникнення втручання з боку Заходу. Досвід спроб регіональної інтеграції, яка є сьогодні одним із шляхів колективного подолання соціально-економічних регіональних проблем, доводить, що поки що арабські режими близькосхідного регіону переважно з внутрішньополітичних причин не здатні на досягнення якихось значимих результатів у цьому напрямку. Нав'язлива (в силу

1. Международные отношения: теории, конфликты, организации. – М., 2004.

своєї безальтернативності) економічна лібералізація з боку світових фінансових установ у контексті соціальних наслідків не сприяє стабільності цих політичних режимів.

- Новий ідеологічний вакуум в атмосфері постійної боротьби і ворожнечі висуває на перший план в якості ідеологічної реакції арабського світу повернення до традиційних цінностей ісламу у радикальній формі політичного екстремізму. Лібералізація авторитарних режимів найчастіше призводить до встановлення влади ісламських рухів і, як наслідок, явищ, протилежних лібералізації. Тому з погляду збереження стабільності регіону напіввійськові авторитарні режими є більшими гарантами аніж демократія, запроваджена втручанням із зовні.

- Водночас, на нашу думку, немає приводів для песимістичних прогнозів щодо цивілізаційного конфлікту “Захід–Іслам” у дусі ідей С.Гантінгтона. Конфлікт цивілізацій передбачає певну єдність, інтеграцію в межах ворогуючих сторін на державному рівні, а ситуація в ісламському світі доводить відсутність такої, і, можна припустити, ситуація не зміниться навіть унаслідок приходу до влади у більшості країн ісламських рухів: їм будуть заважати латентні міждержавні конфлікти (“конфлікти-сателіти” основного арабо-ізраїльського), внутрішні соціально-економічні негаразди, які все одно будуть змушені шукати підтримки Заходу, загальна слабкість військово-економічного потенціалу регіону.

- Таким чином, глобалізація, як процес одночасно і економічний, і політичний, відводить Близькому Сходу важливе місце в стратегічному сенсі як об'єкту контролю провідних потуг світу, але в якості економічного та політичного суб'єкта зберігає і посилює його другорядність у світі сучасних економічних тенденцій. Ці ж умови сприятимуть поширенню міжнародного тероризму як потужної зброї слабких проти сильних: фінансові ресурси арабських нафтових монархій зберуться, так само як і соціальні негаразди бідних країн регіону, що дає, таким чином, і спонсорів тероризму, і його рекрутів. Такий вплив об'єктивного процесу глобалізації так само об'єктивно радикалізує розпорошені в регіоні сили стихійного культурного та конфесійного опору в бік екстремізму, що регулярно руйнує підмур'я регіональної стабільності та безпеки.

2. Глобализация, рост и бедность. Построение всеобщей мировой экономики. – М., 2004; Вся

- экономика планеты в цифрах и фактах. – М., 2004; Страны и регионы. 2003. Статистический справочник Всемирного банка. – М., 2004.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
4. Багдасаров С.Б., Чавушьян А.И. Военный и военно-экономический потенциал стран Ближнего и Среднего Востока. – М., 1998.
5. Соколенко В.Г. Цивилизационный экспансионизм атлантизма // Международная жизнь. – 1999. – № 5.
6. Глобализация, рост и бедность... – С.43.
7. Марков В. Противостояние ислама и западной цивилизации. Сбудется ли прогноз Самюэля Хантингтона? // Терроризм. Угроза человечеству в XXI веке. – М., 2003. – С.64; Кепель Ж. Джихад. Экспансия и закат исламизма. – М., 2004. – С.28, 248.
8. Вавилов А. Новые проблемы внешней политики Саудовской Аравии // Обозреватель. – 2000. – № 3.
9. Кулагина Л.М., Ахмедов В.М. Иран выходит из изоляции // Иран: ислам и власть. Сборник статей / Под ред. Н.М.Мамедовой, М.М.Санаи. – М., 2001.
10. Гусаров В.И. Сможет ли Ближний Восток интегрироваться в мировую экономику? // Ближний Восток и современность. – 1998. – Вып.5.

11. The Middle East. – № 275 (February). – L, 1998. – P.32; Дунаева Е.В. ОЭС определяет приоритет // Иран: эволюция исламского правления. – М., 1998. – С.96–97.
12. Мамед-Заде П.Н. План США “Большой Ближний Восток” и реакция на него в мире // Ближний Восток и современность. – М., 2004. – Вып.23.
13. ИТАР-ТАСС. – 2004. – 7 марта.
14. Глобализация, рост и бедность... – С.43.
15. The Soref Symposium. Challenge to U.S. Interests in the Middle East: Obstacles and Opportunities. – Wash., 1993. – P.27.
16. Малышева Д.Б. Исламско-фундаменталистский проект в реалиях современного мира // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №7. – С.112; Дипломатический вестник. – 1997. – №3. – С.47.
17. Долгов Б.В. Исламистское движение на пороге XXI века // Ближний Восток и современность. – М., 2004. – Вып. 21.
18. Глобализация, рост и бедность... – С.58–70.
19. Там само. – С.41.
20. Статистичні дані, взяті з: World Economic Developments and Implication for the ESCWA Region. – UN., 2004.
21. Федорченко А.В., Зайцева О.А., Марьясис Д.А. Израиль в начале XXI века. – М., 2004. – С.192.

K. HALUSHKO

THE STABILITY AND UNSTABILITY. THE INSTITUTIONAL AND CIVILIZATIONAL POINTS IN THE PROCESS OF REVEALING OF THE MIDDLE EAST PROBLEM

The constant conflict points of the self-revival of the Middle East problem in postbipolar world are analyzed in the article. It is shown social and economical reasons of the development of the Islamic extremism, the crisis of the institute of the National State in the Middle East. The possibility of the crisis between civilizations under the condition of today's institutional structure of the Islamic civilization are critisyzed.

Key words: *the Middle East problem, the Middle East, the institute of national state, the civilizational conflict, the Islamic civilization.*

УДК 327.39

ББК 66.5(4/8)

Евген Магда

ІСЛАМІСТСЬКИЙ РУХ У ЄГИПТІ: СТРУКТУРА ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

У статті аналізуються причини виникнення та характер розвитку ісламістського руху у Єгипті, його місце серед ісламських радикальних течій, аналізуються прогнози щодо перспектив боротьби з ісламським радикалізмом.

Ключові слова: *Єгипет, ісламістський рух, ісламський радикалізм, перспективи боротьби, тенденції розвитку.*

Ісламістський рух на початку ХХІ ст. продовжує значно впливати на суспільно-політичну ситуацію в мусульманському світі, а також на

світову політику в цілому. У значній мірі широкому поширенню в мусульманських країнах фундаменталістської ідеології “ісламського відро-

дження” (нахда ісламія), що почалося у 80-ті роки ХХ ст., сприяли перемога ісламської революції в Ірані і громадянська війна в Афганістані. У той період, котрий характеризувався глобальним протистоянням двох наддержав і відповідно двох військово-політичних блоків, істотну роль у становленні радикального крила ісламістського руху відіграли також Саудівська Аравія і США. Реалії постбіполярного світу в арабо-мусульманському регіоні призвели до ослаблення підтриманих раніше радянським блоком світських режимів, що проголошували соціалістичну орієнтацію і посилення позицій Ізраїлю в ізраїльсько-палестинському конфлікті. Поряд із цим у країнах, що раніше проголошували побудову світської національної державності і досить успішно придушували виступи радикальних ісламістів, стали набирати силу ісламістські партії і рухи, що прагнули заповнити ідеологічний вакуум, який утворився після краху соціалістичної ідеї. До таких країн у значній мірі відноситься і Єгипет.

Проблематика політичного ісламізму є сьогоденні, особливо після подій 11 вересня 2001 р., надзвичайно популярною серед учених у галузі політики, релігії, сходознавства взагалі. Визріванню ідеології політичного ісламізму, визначенню періодизації та соціальних рушійних сил цього явища, причини переростання його у терористичну діяльність присвятив свою фундаментальну працю французький дослідник Ж.Кепель [1]. Різноманітні форми терористичної діяльності, специфіку психології тероризму, методи ідеологічної та підривної діяльності аналізує американський дослідник Б.Хоффман [2]. Уважно вивчається явище близькосхідного тероризму у працях українських та російських учених [3].

Метою даної розвідки є дослідження становлення, структури та тенденції у розвитку ісламістського руху Єгипту.

У Єгипті ісламістський рух традиційно відігравав значну роль у суспільно-політичному житті. Достатньо згадати, що ісламізм або політичний іслам у сучасному його вигляді вперше заявив про себе в Єгипті в особі асоціації “Брати-мусульмани”, створеної Хасаном аль-Банною (1902–1949) у 1928 р. Концепції Сеїда Кутба (1906–1966), ідеолога “Братів-мусульман”, увійшли в програмні документи ісламістських угруповань у багатьох країнах мусульманського світу. У Каїрі також знаходиться один із найстарших (заснований у Х ст.) і славно-

звісних мусульманських університетів Аль-Азхар, з яким пов'язана діяльність багатьох відомих мусульманських діячів, у тому числі Ібн Халдуна (пом. у 1406 р.) і Мухамеда Абдо (пом. у 1905 р.). Улеми (учені-правознавці) Аль-Азхара дотепер мають значний авторитет і вплив як у Єгипті, так і в інших мусульманських країнах.

У сучасному єгипетському ісламістському русі умовно можна виділити *три напрямки*.

До *першого* належать представники, що сповідують фундаменталістську ідеологію, інтелігенція, мусульманські діячі, а також громадські, благодійні і легально діючі релігійні організації, які ставлять своєю метою збереження і зміцнення в суспільстві ціннісних орієнтирів ісламської цивілізації шляхом повсюдного дотримання мусульманських морально-етичних норм і законів шаріату й боротьбу з далекими, на думку ідеологів фундаменталізму, мусульманським традиціям суспільними проявами. У середині 90-х рр. у Єгипті великою популярністю користалися шейхи Омар Абд аль-Кафі і Метвалі Шараві. Їхні п'ятничні проповіді, а також виступи по національному телебаченню збирали величезну аудиторію. Шейхи закликали повернутися до “справжнього справедливого ісламу”, ратували за роздільне навчання юнаків і дівчат, обов'язкове носіння жінками хіджабу (паранджі) і виявляли нетерпимість до “невірних”, у тому числі й до коптів-християн. Записані на аудіокасети їхні виступи поширювалися в десятках тисяч екземплярів, а їхні портрети розкуповувалися так само активно, як портрети президента країни. Значним впливом у 90-ті рр. у Єгипті користався “Фронт улема Аль-Азхара”. Ця організація, створена фундаменталістськи налаштованими улемами-викладачами, проголосила себе “охоронницею мусульманських традицій і ісламських цінностей” і нараховувала у своїх рядах до 3000 членів [4, с.214]. Під час судових процесів над бойовиками радикальних ісламістських угруповань, що вчинили ті чи інші терористичні акти, “Фронт” завжди виступав на їхній захист, намагаючись схилити владу до винесення звинувачуваням якнайбільш м'якого вироку. Разом із цим улеми – члени “Фронту” всіляко третирували представників інтелігенції, які виступали за світський шлях розвитку Єгипту. Так, наприклад, улеми оголосили еретиком і піддали анафемі єгипетського професора-ісламознавця Насера Хамеда Абу Зейда за його висловлення на підтримку

заборони французькою владою носіння в школах паранджі мусульманками, що проживають у Франції, а також за його зустріч із рабином Ло, головою громади ашкеназі в Ізраїлі. Внаслідок розгорнутої проти нього кампанії цькування Абу Зейд був змушений емігрувати в Голландію. Заради правди необхідно відзначити, що якщо колишній ректор Аль-Азхара Гад аль-Хакк, який офіційно не підтримував фундаменталістських поглядів членів “Фронту” проте ставився до них із достатнім співчуттям, то новий ректор, призначений у 1996 р., Мухаммед Саїд Тантауї (який займав раніше посаду головного муфтія Єгипту) зажадав саморозпуску “Фронту улема Аль-Азхара”. Великий вплив на суспільну свідомість єгиптян, особливо недостатньо освічених, чинили проповіді в так званих приватних чи вільних мечетях*. Саме в таких невеликих за площею мечетях (у Каїрі їх була величезна кількість, до 300 тис.) проповідували прихильники радикальних ісламістських угруповань, що закликали до джихаду проти “невірних”. Після хвилі терористичних актів, що прокотилися в Єгипті в середині 90-х років, парламент країни в 1996 р. прийняв закон, відповідно до якого кожен імам у будь-якій мечеті повинен був одержати дозвіл на ведення проповіді від міністерства у справах вакфів (релігій та благодійництва). Крім того, у приватних мечетях стали замінити незалежних імамів, що проповідували на “громадських началах”, на імамів, що одержували зарплату від міністерства, яке посилало своїх інспекторів у мечеті для перевірки дотримання прийнятих законів [5].

Другий напрямок єгипетського ісламістського руху представлено суспільно-політичними організаціями, що проповідують ісламістські доктрини, але не закликають до збройної боротьби з владою. До них у першу чергу належить асоціація “Брати-мусульмани”. Її політична діяльність була заборонена, але вона продовжує мати велику кількість своїх прихильників у суспільних, благодійно-просвітницьких і профспілкових організаціях. “Брати-мусульмани” створюють комерційні і виробничі структури, фінансують будівництво лікарень, медресе, організують хадж у Мекку, надають матеріальну допомогу незаможним, у тому числі молодят.

До середини 90-х рр. “Брати” створили до 15 тис. благодійних організацій по всьому Єгипту. Вони контролюють частину профспілок, у тому числі лікарів, ветеринарів і фармацевтів, а також адвокатів, які у свою виконавчу раду

обрали Сейфа аль-Іслама, сина Хасана аль-Банни, засновника асоціації “Брати-мусульмани”. “Брати-мусульмани” намагаються також надавати підтримку ісламістським рухам за межами Єгипту. Вони організують демонстрації протесту проти військових акцій Ізраїлю на території Палестинської автономії і підтримують палестинські організації “Хамас” і “Ісламський джихад”. Крім того, вони організували відправлення єгипетських добровольців-муджахидів у “гарячі точки”, у тому числі в Боснію, Чечню і Косово. Разом із тим необхідно відзначити, що наприкінці 90-х років єгипетські влади почали ряд репресивних заходів проти “Братів-мусульман”. Їхня головна штаб-квартира була закрита, були арештовані багато активістів, у тому числі Сейф аль-Іслам. У профспілках, що контролювалися “Братами”, також були арештовані багато керівників, а їхнє місце зайняли функціонери, призначені владою [6].

У Єгипті однією з найбільш впливових політичних партій, що сповідують ісламістські концепції, є “Аль-Аамаль” (Праця). Вона була створена в 1979 р. також під егідою “Братів-мусульман”. Проте з початку 90-х рр. її генеральний секретар Адель Хусейн став проводити більш помірковану в порівнянні з позицією лідера “Братів-мусульман” Мамуна аль-Худайбі політичну лінію, і “Аль-Аамаль” перетворилася в самостійну політичну силу [7, с.57].

Третім напрямком єгипетського ісламізму є радикальні угруповання, що проголошують джихад проти “невірної” влади як єдиний шлях для створення в Єгипті ісламської республіки. Найбільш впливовими і численними з них були “Ісламські групи” (*джамаат ісламія*) й “Ісламський джихад” (*джихад ісламі*). “Ісламські групи” були створені наприкінці 70-х років радикальними ісламістськими діячами Карамом Зухді, який став їхнім першим еміром, і шейхом Омаром абд ар-Рахманом, викладачем Аль-Азхара. Їхнім духовним лідером був Мухамед Фарадж, автор книги “Таємне веління”, у якій він проповідував джихад проти “невірної” влади, визначаючи його як обов’язок кожного щирого мусульманина. Приблизно в цей же час сформувався “Ісламський джихад”, керівником якого був Аббуд аз-Зуммар. Необхідно відзначити, що ставлення влади до цих екстремістських угруповань було суперечливим і змінювалося в різні періоди. Наприкінці 70-х років при президенті Садаті “Ісламські групи” досить активно підтримували його політику “денасери-

зації” і повернення до ісламських цінностей. Імовірно, тому вони могли відкрито створювати напіввійськові “табори відпочинку”, де молоді єгиптяни, в основному студенти вузів, під час канікул поряд із заняттями спортом і слуханням лекцій по Корану, що читалися ісламістськими ідеологами, займалися вишколом. Потім після укладання А.Садатом Кемп-Девідського мирного договору з Ізраїлем “Ісламські групи” й “Ісламський джихад”, розцінивши цей договір як “зрадництво”, перейшли до тактики терору. Саме бойовики з “Ісламського джихаду” вчинили замах на президента Садата, у результаті якого він був убитий. У середині 90-х років “Ісламські групи” й “Ісламський джихад” провели цілу низку терористичних актів як на території Єгипту, так і за його межами. Найбільш відомими з них був вибух у Всесвітньому торговому центрі в Нью-Йорку в 1993 р., під час якого загинули 39 осіб і десятки були поранені, й убивство 58 іноземних туристів поблизу м.Луксора в 1997 р. Необхідно визнати, що єгипетська влада почала енергійні заходи для придушення тероризму. Поряд із масовими арештами ісламістів (було арештовано до 20 тис. чоловік, з яких велику частину, зрештою, звільнили) і смертними вироками для безпосередніх виконавців відбувалися неофіційні переговори з ісламістськими лідерами з метою схилити їх до відмови від безперспективної тактики терору і до явки з повинною. Така тактика влади принесла свої результати. У 1997 р. сім керівників “Ісламських груп” на чолі з Омаром абд ар-Рахманом оголосили безстрокове перемир’я з владою і закликали своїх прихильників як у Єгипті, так і за його межами припинити збройну боротьбу. У 1998 р. до них приєдналася і більшість лідерів “Ісламського джихаду” [8, с.140]. З 1999 р. “Ісламські групи” й “Ісламський джихад” практично припинили терористичну діяльність. Поряд із цим Уссама Рушді, представник “Ісламських груп”, що проживає в Голландії, засудив терористичні акти проти іноземних туристів і заявив, що вони були зроблені з ініціативи їхніх виконавців без санкції керівництва. Більше того, частина лідерів “Ісламських груп” пропонує почати “діалог з урядом” і заявляє про свій намір перейти до політичних форм боротьби. Водночас найбільше екстремістськи налаштовані члени керівництва “Ісламських груп” і “Ісламського джихаду”, такі як Айман аз-Завахірі, Мустафа Камаль (Абу Хамза) і Рифаї Таха, продовжують проповідувати ідею збройного

джихаду. Деякі з них облаштувалися в Афганістані і примкнули до Усами бен Ладена. Разом із тим необхідно визнати, що окремі терористичні акти продовжують мати місце в Єгипті як, наприклад, убивство в 2001 р. 20 коптів-християн у селі Аль-Кошех на півдні країни [9].

На початку третього тисячоріччя ісламістські угруповання, що сповідують фундаменталістську ідеологію, продовжують впливати на єгипетське суспільство. Ісламістські ідеологи використовують у своїй пропаганді як серйозні внутрішні соціально-економічні проблеми Єгипту, так і загострення ситуації на Близькому Сході, пов’язане з жорсткістю силових дій Ізраїлю в Палестинській автономії й американським вторгненням в Ірак. Проте на політичній арені ісламісти на відміну від їхньої значимої ролі в суспільному і повсякденному житті Єгипту не мають скільки-небудь впливової сили. Утім, те ж саме можна сказати і про інші опозиційні політичні партії. Соціально-політична ситуація в Єгипті являє собою типовий приклад “керованої” чи “неліберальної демократії”. Правляча “Національно-демократична партія” (НДП) має переважну більшість (97%) депутатських місць у парламенті – Національній народній асамблеї, яка, відповідно до конституції, більшістю у дві третини голосів призначає президента. Головою політичної ради НДП у вересні 2003 р. був обраний Гамаль Мубарак (народ. у 1963 р.), син чинного президента Єгипту Хосні Мубарака, який перебуває при владі з 1981 р. (чотири терміни). Президентський мандат Хосні Мубарака минув у 2005 р.

Переходячи до висновків, необхідно зазначити, що ісламістський рух, представлений як поміркованим, так і радикальним напрямками, вступає в ХХІ ст. у якості значимого соціально-політичного явища, здатного й у майбутньому впливати на розвиток світової політики. Триваючу активність ісламістського руху, користаючись понятійним апаратом А.Тойнбі, з достатнім ступенем умовності можна визначити як відповідь чи захисну реакцію ісламської цивілізації на виклик зовнішньої сили, у ролі якої виступають глобалізаційні процеси, у яких превалює прагнення до гегемонії єдиної наддержави. У цьому зв’язку доречно згадати прогноз, зроблений А.Тойнбі в середині ХХ ст. про “зіткнення цивілізацій” і повторений С.Гантінгтоном у 1994 р. [10]. Безумовно, не можна стверджувати, що він цілком збувається на початку ХХІ ст. Проте, на наш погляд,

можна говорити про деякі елементи цивілізаційного протистояння. Тим більше, що суворі економічні правила світового поділу праці, що відводять для багатьох мусульманських країн роль сировинних додатків і ринків збуту, вестернізація культури, яка є, очевидно, об'єктивним наслідком глобалізації, а також давні нерегульовані конфлікти (палестино-ізраїльський) та військовий тиск США і їхніх союзників на країни, що не підкоряються їхній політиці, сприяють частині мусульман як війна проти ісламу. Причому ці елементи цивілізаційного протистояння виявляються в більшій мірі не у формі міждержавних протиріч і конфліктів (хоч такі зіткнення також мають місце – Афганістан, Ірак, Палестина), а на рівні суспільної свідомості, тобто відносин до наслідків глобалізації досить великої частини населення мусульманських країн. Іслам практично в усіх країнах, де він сповідується, у силу специфіки свого історичного розвитку й доктринальних аспектів є не тільки релігією, але й способом життя, що регулює багато в чому соціокультурну сферу життя суспільства. Поряд із цим іслам для багатьох мусульман являє собою також основу національної і цивілізаційної самоідентифікації.

Якщо спробувати, з урахуванням наших відомостей про ісламістський рух Єгипту зокрема, зробити умовний прогноз щодо подальшого розвитку ісламістського руху, то очевидно, що на нього впливають внутрішні і зовнішні фактори. Внутрішні фактори, природно, специфічні для кожної окремо взятої мусульманської країни. Проте внутрішня ситуація в мусульманському світі значною мірою залежить від загальної тенденції політичного й економічного розвитку світового співтовариства. Такою тенденцією, на

наш погляд, є процес посилення ролі у визначенні світової як політичної, так і економічної стратегії так званого “світового уряду”, тобто наднаціональних структур – ТНК і міжнародних фінансово-економічних інститутів, у керівництві яких командні посади зайняті представниками США й у меншій мірі Європейського співтовариства. З іншого боку, відбувається ослаблення ролі національних урядів, у тому числі й у визначенні внутрішньої соціально-економічної політики у своїх країнах, що чимраз більше залежить від рішень, прийнятих наднаціональними структурами. Однією зі стратегічних цілей “світового уряду” є установа свого повного контролю над природними ресурсами в планетарному масштабі. Внаслідок політики, що проводиться для досягнення цієї мети, зокрема у мусульманських країнах, відбувається подальше розшарування суспільства, тобто збагачення владної еліти і дуже повільний підйом (а іноді й навпаки) рівня життя значної частини населення. Наслідком такої ситуації може бути продовження, а можливо, і посилення впливу серед незаможної (і не тільки) частини населення ісламістських рухів, ідеологи яких пропонують своє “ісламське розв’язання” соціально-економічних проблем і виставляють себе в ролі захисників “ісламських цінностей”. Якщо стосовно екстремістських ісламістських угруповань можна припустити в остаточному підсумку їхню нейтралізацію спільними зусиллями національних і міжнародних силових структур, то набагато складніше усунути глибинні причини виникнення радикального ісламізму, у чому Єгипет не є винятком.

1. Кепель Ж. *Джихад. Экспансия и закат исламизма.* – М., 2004.
2. Хоффман Б. *Терроризм: взгляд изнутри.* – М., 2003.
3. Несук М.Д. *Про терроризм справжній і вигаданий.* – Львів, 1986; Копель О.А. *Перська затока: проблема безпеки у 80–90-ті роки.* – К., 1998; *Терроризм: угроза человечеству в XXI веке.* – М., 2003; *Терроризм.* – М., 2004.
4. *Basbous Antoine. L'Islamisme, une revolution avortee.* – Paris, 2000.
5. Кепель Ж. *Указ. праця.* – С.218.
6. *Le Nouvel observateur.* – 14.08–20.08.2003.
7. *Le Nouvel Afrique-Asie.* – 2000. – №126.
8. *Международный терроризм и право. Реферативный сборник.* – М., 2002.

9. *L'Express.* – 15.01.2004.

10. *Тойнбі А. Дж. Цивілізація перед судом історії.* – С.-Пб., 1996. – С.129; *Тойнбі А. Дослідження історії.* – 2 т. – К., 1998; Huntington S. *The Clash of Civilizations.* – *Foreign Affairs.* Summer. – 1993. – №72; *Хантингтон С. Столкновение цивилизаций.* – М., 2003.

* Приватні (або вільні) мечеті у великій кількості з'явилися в Каїрі після того, як у період правління президента Анвара Садата був прийнятий закон, згідно з яким будь-який підприємець, що будував житловий будинок і залишав у ньому приміщення для моління, звільнявся від сплати податку на 10 років. У результаті такі приміщення перетворювалися на приватні мечеті.

E. MAGDA

THE ISLAMIC MOVEMENT IN EGYPT.

THE STRUCTURE AND THE TENDENCIES OF DEVELOPMENT

The article deals with the reasons of the appearance and development of the Islamic movement in Egypt and its place among the Islamic radical branches. The prognosis of the perspective of the struggle against Islamic extremism are analyzed.

Key words: *Egypt Islamic movement Islamic radicalism, the tendencies of struggle, tendencies or development.*

УДК 327+322.2
ББК 66.4(0)

Олег Білоус

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

У статті розглядаються питання державно-церковних взаємин на міжнародному рівні. Основна увага звернута на досвід державно-церковних відносин у країнах Європейського Союзу та в США. Також здійснено спробу аналізу державно-церковних відносин у Російській Федерації. Акцентовано увагу на необхідності Україні запозичувати кращі зразки державно-церковних відносин у світі та використовувати їх для власної практики.

Ключові слова: державно-церковні відносини, Європейський Союз, США, Російська Федерація, міжнародний рівень, Україна.

Для України, яка знаходиться у процесі пошуку національної моделі державно-церковних відносин, важливе значення має досвід інших країн світу. Оскільки наша країна намагається стати повноправним членом Європейського Союзу, для неї передусім цінним є досвід країн, що входять до нього, а також США, Росії та інших розвинутих держав.

Для становлення демократичної моделі відносин держави і церкви важливе місце має досвід Сполучених Штатів Америки. Американська модель складалася під впливом специфічних історичних обставин, коли переслідувані у Європі за релігійні переконання біженці з'явилися на американському континенті. Щоправда, перші переселенці розуміли релігійну свободу як свободу власного віровизнання. Тому ними робилися спроби схилити уряд на бік одних релігій і боротьби з іншими. Спеціальним законом було запроваджено обов'язкове відвідування офіційної церкви. Переслідувані конфесії, особливо баптисти, всіляко домагалися відокремлення церкви від держави і набуття релігійних свобод.

У Конституції США, прийнятій у 1787 р., релігія згадується лише один раз: "Ні за яких умов належність до якоїсь релігії не може поставати як умова, щоб обіймати ту чи іншу посаду або виконувати певні громадські обов'язки в Сполучених Штатах". Згодом було прийнято десять поправок до Конституції, в одній з яких зазначалося, що "Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів" [4, с.146].

Нині свобода совісті та віросповідання у США вважається однією з основоположних свобод, універсальних і невідчужуваних прав людини. В основі сучасних державно-церковних відносин лежить концепція повного й цілковитого відокремлення церкви від держави та вільного відправлення релігійних культів. Свобода віровизнання ґрунтується на положенні про рівність всіх релігій, нейтральність держави щодо усіх віросповідань, неможливість запровадження офіційної (національної) церкви. Верховний Суд США слідує за тим, щоб уряд не виявляв зацікавленості діями якоїсь із церков, щоб він не міг ні перешкоджати діяльності релігійних організацій, ні втручатися у їхні внутрішні справи. У США неприпустимими є державна підтримка будь-якої церкви, примушування до сповідання або несповідання релігії, відвідування чи невідвідування церкви, виконання чи невиконання релігійних обрядів.

Релігійна свобода розглядається як важливий чинник стабільності в державі та громадянського миру в суспільстві, а релігійний плюралізм розцінюється як джерело національної сили. Як образно висловився професор К.Дьюрем, американці виходять з того, що "ставлення до релігійних меншин є лакмусовим папірцем у визначенні релігійної свободи в суспільстві" [3, с.36]. Для свого існування і діяльності релігійні організації, американські чи іноземні, не потребують жодного дозволу від держави. Усім їм надається право набуття статусу громадської організації. Релігійні організації утворюються відповідно до їхніх власних настанов і їх

державна реєстрація не є обов'язковою. Релігійні організації в США звільнені від податків.

Хоч американська школа є світською, батькам надається право на виховання своїх дітей у дусі власних релігійних переконань.

Підсумовуючи аналіз досвіду США у становленні та розвитку державно-церковних відносин, можна послатися на слова одного з американських дослідників релігії Лі Бусбі, який говорив: "Я далекий від того, щоб твердити ніби американську модель вирішення проблеми свободи совісті належить прийняти всім країнам. Зрозуміло, що кожна нація має свій власний унікальний історичний і культурний досвід. І все-таки я запропонував би запозичити з американського досвіду такі елементи:

1. Держава не повинна втручатися у внутрішні справи релігійних організацій.

2. Держава має задовольняти релігійні потреби тих, хто живе на її території, за винятком випадків, коли вона має невідпорні мотиви для обмеження тих або інших релігійних практик, і не існує жодних інших, менш радикальних засобів, за допомогою яких вона могла б задовольнити свої інтереси.

3. Ніхто і ніколи не може бути визнаний політичним аутсайдером внаслідок своїх релігійних вірувань чи практик.

4. Релігія без релігійних свобод може принести розбрат і незлагоді нації. Релігійні свободи здатні забезпечити єдність країни та повагу до неї всіх громадян" [1, с.32].

Справді, американська модель державно-церковних відносин та досвід її втілення у життя можуть стати корисними всім державам, які намагаються максимально демократизувати релігійно-церковне життя.

Зважаючи на те, що більшість віруючих в Україні належить до найбільшої Української православної церкви, яка знаходиться у юрисдикції Московського патріархату, важливе значення має досвід державно-церковних відносин у Російській Федерації.

Особливості відносин церкви і держави в сучасній Російській Федерації значною мірою обумовлені історично, зокрема, існуванням найвпливовішої і найчисленнішої православної церкви у двох імперських системах – самодержавній і радянській.

Засади сучасних відносин церкви і держави викладені у Конституції Російської Федерації. Відповідно до неї Російська Федерація є світською

державою, у якій міститься положення, відповідно до якого ніяка релігія не може вважатися державною чи обов'язковою. Громадянам та всім іншим особам, що законно перебувають на її території, гарантується право на свободу совісті та свободу віросповідання. Релігійні об'єднання відокремлені від держави і є рівними перед законом. Конкретизація конституційних положень щодо релігії і церкви знайшла своє відображення в оновленому Законі Російської Федерації "Про свободу віросповідань та релігійні об'єднання" (1997 р.).

Слід зазначити, що обговорення та прийняття цього закону супроводжувалося конфліктними ситуаціями між Державною Думою та Президентом Росії, між різними конфесіями, зокрема, Російською православною церквою та іншими конфесіями [11]. Вони спричинені тим, що у Преамбулі закону вказується на значний внесок православ'я в російську історію та культуру. І хоч Преамбула не містить прямих вказівок на привілейований стан православ'я порівняно з іншими релігіями, однак вона відкриває шлях для отримання Російською православною церквою певних преференцій.

Православна релігія і церква справді посідають провідне місце серед інших релігійних організацій Росії. Нині Російська православна церква має понад 13 тис. парафій, 17,5 тис. священників. Питома вага православних об'єднань у загальній релігійній мережі Росії становить 56 відсотків, у той час як протестантських – 21, а мусульманських – 15,6 відсотка. За даними соціологічних досліджень, православ'я сповідує 35–40 відсотків населення Росії [5, с.414–415].

Держава намагається активно використати церкву для досягнення своєї зовнішньополітичної мети. Церква, у свою чергу, активно співпрацює з російськими дипломатичними представництвами за кордоном.

Базовий Закон Російської Федерації про релігію та церкву розмежовує повноваження органів державної влади, місцевого самоврядування і релігійних організацій, не допускаючи тим самим створення релігійних об'єднань в органах державної влади, а також втягування релігійних організацій у політику. Хоч Російська православна церква значною мірою залежить від політики держави, однак останнім часом вона намагається вести власний курс щодо інституцій державної влади та впливати на життя держави і суспільства, хід політичних подій.

З метою захисту конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів людини і громадянина, забезпечення оборони країни і безпеки держави російським законодавством передбачено обмеження права на свободу совісті та віросповідання, які міжнародними експертами з релігійних питань вважаються більш широкими, ніж міжнародні правові зобов'язання Росії [6, с.58].

Релігійним організаціям, що діють на території Російської Федерації, чинним законодавством надано право набуття статусу юридичної особи шляхом відповідної реєстрації в державних органах. Однак для набуття цього статусу новими релігійними групами закон передбачає проходження ними 15-річного "випробувального терміну", що має підтверджуватися органами місцевого самоврядування, у процесі якого вони щорічно повинні проходити відповідну переєстрацію. Ці організації значно обмежуються у правах. Вони, зокрема, не можуть створювати духовні навчальні заклади, проводити богослужіння за межами свого культового приміщення, поширювати релігійну літературу та предмети культового вжитку, засновувати засоби масової інформації, запрошувати іноземних громадян для здійснення проповідницької діяльності тощо. Їхнім прихильникам не надається відстрочка від призову на військову службу. Зазначимо, що в жодній демократичній країні світу нетрадиційні релігійні організації не мають таких обмежень як у Російській Федерації, особливо у частині набуття статусу юридичної особи. Світова практика розглядає позбавлення релігійних організацій права юридичної особи як серйозне порушення свободи совісті і віросповідання. Заключний документ Віденської зустрічі зобов'язує усі держави, що беруть участь у Гельсінському процесі, у тому числі й Російську Федерацію, надавати релігійним організаціям юридичний статус.

Для здійснення правової експертизи документації та безпосередньої діяльності релігійних організацій, особливо новостворених, у Російській Федерації на федеральному, регіональному та місцевому рівнях передбачено створення експертно-консультативних рад, які дають реєструючим органам відповідні експертні висновки. Органам юстиції надається право здійснення контролю за дотриманням релігійними організаціями їх власних статутів.

За наявності відповідних підстав на території Російської Федерації можуть відкриватися

іноземні релігійні представництва, які через кожні три роки мають проходити відповідну переєстрацію. Порівняно з місцевими релігійними організаціями вони значно обмежені у своїх правах. Зокрема, вони не можуть займатися культовою та іншою релігійною діяльністю, навчанням релігії, заснуванням російських релігійних організацій, відкривати молитовні будинки, а також створювати підприємства з випуску релігійної літератури та інших предметів релігійного призначення.

Як бачимо, Російська Федерація виробила і законодавчо закріпила своєрідну модель державно-церковних відносин, у якій Російській православної церкві надаються привілеї, у той час як деякі інші релігійні організації обмежуються у своїх правах. Такі положення не повною мірою відповідають міжнародним нормативно-правовим нормам.

Слід зазначити, що в Росії, окрім федерального, існує ще регіональне законодавство з релігійних питань, єдиною вимогою до якого є те, щоб воно не звужувало права на свободу совісті і віросповідання, надані Конституцією та Законом Російської Федерації "Про свободу віросповідань та релігійні об'єднання".

Як відомо, однією з поширених моделей державно-церковних відносин у світі є статус церкви як державної інституції. Державою з яскраво вираженою моделлю державної церкви є Греція, де близько 95 відсотків населення належить до православної церкви. Грецька (елладська) православна церква поширює свою юрисдикцію на територію власне Греції, острів Крит, церква якого має напівавтономний статус, території, що знаходяться в юрисдикції Константинопольського патріархату (грецька діаспора в Європі, Америці та на Далекому Сході), а також гора Афон із давнім традиційним статусом самоуправління.

Хоч ст.13 Конституції Греції містить положення, згідно з якими "свобода релігійної свідомості є недоторканною" та "будь-яка релігія є вільною, і відправлення її культових обрядів здійснюється безперешкодно під охороною закону", зв'язки держави з православною церквою є настільки міцними, що православ'я офіційно проголошено державною релігією. У ст.3 Конституції Греції зазначено: "Панівною у Греції релігією є релігія східноправославної Церкви Христової. Православна Церква Греції, що визнає своїм главою Господа нашого Ісуса Хрис-

та, нерозривно пов'язана у своїх догматах із Великою Константинопольською Церквою і з будь-якою іншою єдиновірною Церквою Христовою" [14, с.245, 249].

Православна церква тут є корпоративним інститутом, що має привілейований статус і діє у системі публічного права. Церкві надано право прийняття своїх власних нормативно-правових актів, які після ухвалення Синодом набувають сили державного закону.

Держава через законодавство та правову традицію залишає за собою право нагляду за діяльністю церкви, а при потребі навіть втручання у її внутрішні справи.

Священники Грецької православної церкви мають статус державних службовців. Від держави вони отримують гарантовану заробітну плату і пенсійне забезпечення.

Церковний шлюб у Греції має однакову юридичну силу з громадянським. Однак церква продовжує твердо стояти у цій сфері на позиціях традиціоналізму (невизнання шлюбів із неправославними та шлюбів, узятих за кордоном, тощо).

Щодо інших конфесій, які існують у Греції, держава і православна церква в цілому виходять з позицій віротерпимості. Для законного існування на території Греції ці конфесії повинні бути визнані державою.

Батьки мають право виховувати своїх дітей відповідно до власних переконань. І хоч у початковій та середній школах Греції здійснюється релігійна освіта, в основі якої лежать догмати і традиції православної релігії, іншим релігіям теж надається право і можливість створення власних шкіл.

На будівництво власних культових споруд інші релігійні організації повинні мати дозвіл місцевого митрополита Грецької православної церкви. Будь-яка релігійна практика, яка порушує громадський порядок чи моральні принципи, у Греції не допускається. Прозелітизм, що супроводжується тиском, насильством та примусом над совістю прихильників інших релігій і здійснюється систематично, вважається кримінальним злочином [15, с.30–32].

Таким чином, Греція належить до числа країн, у яких при формальному проголошенні свободи віросповідання існує державна релігійна інституція – православна церква.

Одним із найбільш характерних прикладів втілення у життя основних засад моделі державної церкви є також Італія. Основні поло-

ження, що регламентують відносини держави і церкви та статус релігійних організацій, містяться у прийнятій в 1947 р. Конституції Італії. У ст.7 записано, що "державна і католицька церква незалежні і суверенні у сфері, що належить кожній із них". Ст.ст. 8 та 19 містять положення, які закріплюють рівність перед законом усіх релігійних конфесій, а також свободу кожного індивіда в релігійних питаннях, гарантують систему співробітництва між державою і релігійними організаціями. На вільне сповідання та поширення своїх релігійних переконань у будь-якій формі (індивідуально чи колективно, приватно чи публічно) має право кожен, незалежно від його громадянства [7, с. 424–426].

Будь-яка релігійна організація може існувати без попереднього дозволу чи реєстрації. Обмеження їх діяльності можуть бути лише в інтересах охорони громадського порядку [10].

Фінансування релігійних організацій здійснюється шляхом збору спеціального 0,8-відсоткового податку, який спрямовується за вибором громадян на релігійні або соціальні програми (благодійність, допомога біженцям, охорона культурних пам'яток, боротьба з голодом тощо). Крім того, держава виділяє гроші для утримання релігійних організацій, що уклали з нею відповідні угоди.

Існуючі в Італії релігії діляться на три групи. До першої групи належить найбільша і найвпливовіша в державі католицька церква, до якої належить понад 90 відсотків населення. Незважаючи на проголошений принцип однакової свободи всіх релігійних течій перед законом, католицька церква має привілейований статус у державі. Значний вплив на авторитет католицької церкви в Італії, її суспільно-політичне становище має розміщення на її території папського престолу.

Відносини католицької церкви і релігійних організацій в Італії є суверенними і базуються на засадах, визначених у конкордаті (1984 р.), який має силу міжнародної угоди, та інших нормативно-правових документах.

Католицька церква має значні привілеї перед іншими релігіями у сфері освіти. У дитячих садках, початковій та середній школах щотижня відводиться дві години навчального часу на вивчення саме католицької релігії. Університетський рівень освіти вільний від релігійного впливу. Фінансові витрати на релігійну освіту, що здійснюється католицькою церквою, бере на

себе держава. До викладання релігійних віровчень за згодою єпархіального єпископа допускаються фахівці із спеціальною духовною освітою та відповідним рівнем кваліфікації.

Для стимулювання фінансової підтримки католицької церкви італійське законодавство передбачає також звільнення від оподаткування пожертвувань на її потреби.

За аналогією з католицькою церквою, держава уклала також конкордати ще з шістьма релігіями (вальдезіанцями – 1984 р., п'ятидесятниками та адвентистами – 1986 р., іудеями – 1987 р., баптистами і лютеранами – 1993 р.), до яких застосовано такий самий принцип співдружності. Представники цих релігій беруть участь у розподілі зібраних державою податків на утримання релігійних організацій. Вони мають право на викладання релігійних дисциплін у державних школах за наявності попиту на них із боку батьків, учнів чи школи. На відміну від католицької церкви, яка дає релігійну освіту за державний кошт, фінансування викладання релігійних дисциплін цими релігійними організаціями здійснюється ними самими.

Деякі релігійні організації (зокрема, мусульманські, Свідки Єгови та ін.) вважаються такими, що знаходяться у конфлікті з громадським порядком. Не маючи відповідних угод із державою, вони позбавлені будь-яких привілеїв.

Релігійні організації Італії у процесі реєстрації можуть набувати різного правового статусу: невизнані асоціації, визнані асоціації, групи з правовим статусом стосовно громадянського закону та зареєстровані релігії.

Таким чином, особливістю італійської моделі державно-церковних відносин є те, що відносини між державою і релігійними організаціями будуються на основі конкордатів та відповідних угод.

Ця модель має як сильні, так і слабкі сторони. З одного боку, релігійні організації можуть брати участь у розробці законів та інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини між ними і державою. З іншого, – ця система створює і закріплює юридично-правові умови існування нерівності серед різних релігійних організацій.

Певний інтерес для України являє собою іспанська система відносин держави і церкви. Основні положення іспанського законодавства у релігійно-церковній сфері ґрунтуються на Загальній декларації прав людини. Відповідно

до ст.16 Конституції Іспанії (1978 р.) громадянам “гарантується свобода ідеології, віросповідання і відправлення культів для індивідів і об'єднань без будь-яких обмежень, крім тих, які необхідні для підтримки громадського порядку, що охороняється законом” [8]. І хоч у цій же статті зазначено, що “ніяка релігія не може бути державною”, історично склалося так, що найважливішу роль у розвитку іспанської держави та суспільства, культури і права відіграла католицька церква, з якою нині ідентифікує себе понад 90 відсотків населення. У минулому зв'язки держави з католицькою церквою були настільки тісними, що нині розірвати їх непросто. Католицька релігія й сьогодні продовжує відігравати провідну роль у житті іспанського суспільства. Відтак саме ця церква згадується у конституції і має особливий статус порівняно з іншими конфесіями: “Органи влади беруть до уваги релігійні вірування іспанського суспільства і підтримують відповідні відносини співробітництва з Католицькою Церквою і іншими конфесіями”, – записано у Конституції Іспанії [9].

Положення Конституції Іспанії щодо релігії і церкви конкретизуються у законі про релігійні свободи, прийнятому у 1980 р. У ньому викладені права громадян та релігійних організацій стосовно релігійної свободи й свободи віросповідання.

Відносини держави і католицької церкви регулюються конкордатом, підписаним у 1953 р. Цей конкордат надає католицькій церкві статусу привілейованої церкви на всій території Іспанії. Якщо з іншими церквами держава укладає звичайні угоди, які мають статус внутрішніх законів, то з католицькою церквою – особливі угоди, прирівняні до міжнародних договорів. Ці угоди стосуються різних питань, зокрема, правового визнання усіх католицьких об'єднань і інститутів, католицьких свят неробочими днями в усій державі, юридичної значимості рішень, винесених церковними судами, тощо.

Одна з угод присвячена питанням освіти та культури, якою передбачається викладання католицизму як одного з основних навчальних предметів та виховання поваги до католицької моралі в усіх державних школах при дотриманні за учнями права відвідувати чи не відвідувати ці заняття; визнання державою вчених ступенів, присуджених церковними навчальними закладами; виділення державних коштів на утримання пам'яток католицької історії та культури.

Між державою і католицькою церквою підписана також угода, що стосується фінансових питань, податкових пільг, якою, зокрема, передбачається фінансування католицької церкви, звільнення від прибуткового податку та податку на власність і майно.

Одна з угод регулює відносини держави і католицької церкви у сфері релігійного обслуговування збройних сил, забезпечення діяльності капеланів, якими є священники лише цієї церкви.

Крім католицизму, в Іспанії існує кілька інших типів релігійних організацій, що мають різний статус. До другого типу релігійних організацій, які визнаються в Іспанії, належать такі, що “глибоко вкорінилися”, тобто мають територіальне поширення і значну кількість своїх послідовників – євангелісти, іудеї та мусульмани. Вони уклали з державою відповідні угоди і набули певного статусу. Основні засади угод цих конфесій практично не відрізняються між собою і містять у собі положення, що визначають недоторканність місць поклоніння і поховання; визнання суботи неробочим днем замість неділі, якщо це обумовлюється угодою між працівником і роботодавцем; відзначення традиційних єврейських і мусульманських свят замість загальноприйнятих; повага до вимог посту та інших заборон, пов'язаних із харчуванням; релігійне обслуговування військовослужбовців, ув'язнених, хворих; визнання релігійного шлюбу нарівні із світським; навчання релігійному віровченню у державних чи приватних школах, а також надання права на створення власних шкіл, благодійних фондів, що займаються охороною та збереженням єврейської й мусульманської історичної та культурної спадщини; збір пожертв для релігійних потреб, податкові пільги тощо.

Для контролю за виконанням умов договору між державою і релігійними організаціями створюються спеціальні комісії, до складу яких входять як світські особи, так і представники конфесій.

Одним із типів релігійних об'єднань, що існують в Іспанії і до яких теж виявляється терпимість, є так звані малі церкви. І хоча вони внесені в Державний реєстр релігійних організацій, проте не мають угод з урядом. Окремі види їхньої діяльності регулюються іншими законами, зокрема, про освіту, шлюб, свята, засоби масової інформації, податкові пільги тощо.

Разом із тим законом передбачається низка заборон та обмежень, пов'язаних із релі-

гійною діяльністю. Йдеться, зокрема, про обмеження діяльності, що порушує права і свободи інших осіб, становить загрозу життю та здоров'ю населення, громадському порядку й суспільній моралі.

Таким чином, нині в Іспанії втілюється система не відокремлення церкви від держави, а їх співробітництва. Іспанія визнає і конституційно закріплює релігійну свободу як одне з основних прав людини, хоч її практичне втілення відбувається з певними труднощами, оскільки католицька церква продовжує займати привілейоване становище у державі та суспільстві.

Результатом тривалого історичного розвитку є нинішня система відносин між державою та церквою в Німеччині. Держава намагається будувати свої стосунки з церквами на засадах рівноправності і взаєморозуміння. В основу відносин держави і церкви в Німеччині покладено такі основоположні принципи, як нейтральність, толерантність і рівність. Особливістю німецької моделі державно-церковних відносин полягає у тому, що держава, дотримуючись принципу нейтральності, не визнає жодної релігії як обов'язкової, не виступає проти будь-якої з релігій і не стає на бік якої-небудь із них. У ст.4 Конституції Федеративної Республіки Німеччини зазначається: “Свобода віросповідання, совісті і свобода релігійних переконань та світогляду непорушні. Безперешкодне виконання релігійних обрядів гарантується” [12, с.182].

У Німеччині зберігає свою чинність принцип відокремлення церкви від держави. Відтак релігійні організації є незалежними від держави і самостійними у своїй діяльності. Держава взяла на себе зобов'язання дотримуватися світоглядного і конфесійного нейтралітету, надавати і забезпечувати релігійним організаціям відповідний публічно-правовий статус. Разом із тим, держава справедливо вбачає у релігії надійного партнера у формуванні духовних цінностей та утвердженні суспільної моралі. Закріплені відповідними документами правові стосунки церкви і держави мають велике значення для забезпечення миру й злагоди в суспільстві.

Правове становище релігійних організацій в Німеччині визначене Конституцією, законами, конкордатами та договорами, укладеними між ними і державою. Гарантуючи кожній людині свободу релігійних переконань і кожній релігії право на існування, держава разом із тим за-

лежно від суспільного впливу та кількості послідовників визнає різні статуси релігійних організацій. Йдеться, зокрема, про найбільші церкви та конфесії, які мають спеціальний статус, і нечисленні релігійні організації без спеціального статусу.

Відповідно до Конституції Німеччини будь-яка організація, що претендує на статус “публічно-правової корпорації”, повинна мати відповідний термін свого існування на її території. Однак при цьому можна, навіть найменша релігійна громада, може зареєструватися як приватна спільнота і вільно здійснювати свою релігійну діяльність.

До числа конфесій, що мають статус “публічно-правової корпорації”, крім найбільших релігійних організацій, якими є католицькі та лютеранські, належать також баптисти, мормони, меноніти, методисти, адвентисти, Свідки Єгови, Новоапостольська церква, Армія спасіння, Євангельські вільні церкви, унітарії.

Конфесія, яка має в тій чи іншій землі Німеччини близько одного відсотка своїх, послідовників від загальної кількості населення, може претендувати на відповідний статус. До конфесій існують спеціальні вимоги: вони мають бути справді релігійними, а не комерційними, мати відмінну від інших релігій доктрину, їхні доходи повинні забезпечувати існування в рамках чинних законів.

Церкви з особливим статусом повністю звільняються від податків, а тим, що не мають такого статусу, надаються податкові пільги.

Релігійні організації у фінансовому відношенні є незалежними від держави. Вони існують за рахунок церковного податку, який сплачується громадянами у розмірі близько 10 відсотків від їхніх доходів. Цей податок, а також державна фінансова підтримка релігійних організацій спрямовується на релігійну, соціальну та благодійну діяльність. Громадянам, що сплачують церковний податок і роблять пожертви церквам і релігійним організаціям, надаються відповідні податкові пільги [2, с.25–26].

Для набуття права на отримання церковного податку релігійним організаціям необхідно дотримуватися певних умов, зокрема, гарантувати свою довготривалу діяльність, забезпечувати правову безпеку членів об’єднання (суворо дотримуватися принципу добровільності членства у релігійній організації і виходу з неї), мати відповідну структурну єдність (ста-

тут, представницькі органи, що у разі необхідності можуть нести відповідальність за діяльність об’єднання).

Найбільші церкви Німеччини мають свої дитячі дошкільні заклади освіти, школи, які знаходяться на державному утриманні. Крім того, у віданні релігійних організацій є чимало загальноосвітніх шкіл, що значно доповнюють і розширюють систему державної освіти.

Релігійна освіта у державних школах є обов’язковою, хоч батьки мають право на заміну уроків релігії на уроки етики.

Церкви у Німеччині на відміну від деяких інших європейських держав не надано права реєстрації шлюбів.

Окрім іншого, Конституцією Німеччини віруючим надаються права на відмову від військової служби за релігійними мотивами, а церквам – на душпастирську допомогу у війську, лікарнях, установах із відбуття покарань тощо.

Слід відзначити, що церкви Німеччини активно займаються благодійною діяльністю. Через свої благодійні спілки вони утримують значну кількість соціальних закладів, які надають допомогу людям похилого віку, хворим, інвалідам, молоді. Після держави церкви належать до найбільших роботодавців. Так, тільки в католицькій благодійній спілці “Карітас” задіяно близько 450 тис. співробітників [16].

Координацію діяльності міждержавними органами і релігійними організаціями здійснюють спеціальні департаменти міністерства культури.

Таким чином, німецьку модель державно-церковних відносин можна визначити як проміжну між моделлю державної церкви і моделлю повного відокремлення церкви від держави.

Унікальний у своєму роді характер відносин держави і церкви склався у Ватикані. Його особливість полягає у тому, що світська і церковна влади є майже тотожними. Папська держава, утворена у 1929 р., – центр Римсько-католицької церкви та офіційна резиденція римських пап. Ватикан, як держава, незважаючи на свою малу територію (44 га), має усі атрибути державності – прапор, герб, гімн. Він підтримує дипломатичні відносини з понад 100 країнами світу.

У Ватикані існує уряд (Римська курія), який очолює статс-секретар (він же міністр закордонних справ), що має найвище церковне звання кардинала. Для вирішення суто церков-

них справ при папі Римському існує спеціальний дорадчий орган – Синод, утворений рішенням II Ватиканського Собору. Ватикан має широку мережу освітніх установ, зокрема, університетів, академій, семінарій, а також Папську академію наук. Ватикан веде активну зовнішньополітичну діяльність, основною метою якої є зміцнення та поширення католицизму у світі [17].

Хоча досвід Ватикану щодо державно-церковних відносин є унікальним і малоприменим для України, однак його вивчення має важливе значення, оскільки під впливом цього світового релігійного центру знаходиться чимало громадян нашої держави, що сповідують римокатолицизм та греко-католицизм.

Підводячи підсумки аналізу міжнародного досвіду державно-церковних відносин, слід зазначити, що становище релігії та статус церкви у різних країнах неоднаковий.

Причому неоднаковий він не тільки в демократичних державах, а й у постсоціалістичних країнах. Проте у них є чимало спільних рис, які заслуговують на науковий аналіз і використання.

Аналіз досвіду державно-церковних відносин справді свідчить про наявність у багатьох європейських країнах спільних рис у відносинах держави і церкви. Зважаючи на це, деякі автори, зокрема професор права Міланського університету С.Феррарі (Італія), ставлять питання про можливість розробки “загальної” моделі дер-

жавно-церковних відносин у західноєвропейських державах [13, с.67].

На нашу думку, ця ідея є нездійсненною, оскільки вона не враховує особливостей державно-церковних відносин у тій чи іншій країні. У кожній з них нині існує історично обумовлена власна система відносин держави з релігійними організаціями, яка для них стала традиційною, а традиції, як відомо, викорінюються дуже важко.

Як засвідчує досвід, основні засади державно-церковних відносин у державах Європейського Союзу та інших розвинутих країнах базуються на положеннях Загальної декларації прав людини, яка включає: а) право на свободу ідеології, релігійні свободи, зокрема, на вибір релігії та її сповідання індивідуально чи у складі того або іншого релігійного об’єднання; б) право на невтручання у приватне життя, в тому числі у сферу релігійних вірувань особи; в) рівність громадян перед законом, незалежно від їхнього віросповідання та ставлення до релігії.

Однак слід мати на увазі, що подальше поглиблення інтеграційних процесів, особливо у державах Європейського Союзу, може з часом призвести до змін не тільки у державному устрої, організації основних інститутів влади, правових систем держав, а й у відносинах церкви і держави.

1. Буслі Лі. Американська модель церковно-державних відносин: здобутки і проблеми // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – К., 2000. – №4. – С. 36.
2. Гампель А. Засади державної політики у сфері релігії в Німеччині // Інформаційні матеріали до робочого засідання круглого столу “Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин” на тему “Про доцільність розробки проекту Концепції державної політики стосовно релігії і церкви в Україні”. – К., 2003. – С.25–26.
3. Говард Б. Місіонерська діяльність і нетрадиційна релігійність у правовому полі пострадянських держав // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – 2000. – №4. – С.36.
4. Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки / Пер. з англ. – К., 1993. – С.146.
5. Кислюк К.В., Кучер О.Н. Религиоведение. – Ростов-на-Дону–Харьков, 2003. – С.414–415.
6. Конституция Греции // Конституции государств Европейского Сюза. – М., 1997. – С.245–249.
7. Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – С.424–426.
8. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза. – С.374.

9. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза. – С.74.
10. Оккенфельс В. Суспільне значення церков у житті держави // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. – К., 1998. – С.55.
11. Новый Закон “О свободе совести”: за и против // “НГ – религии”. – М., 1997. – 24 июля.
12. Основной Закон Федеративной Республики Германии // Конституции государств Европейского Союза. – С.182.
13. Сильвио Феррари. Церковь и государство в Западной Европе. Итальянская модель // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США. – К., 1996. – С.67.
14. У. Коул Дьюрем, Лорен Б. Хоумер. Аналитическая оценка Закона Российской Федерации 1997 года “О свободе совести и религиозных организациях” // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – К., 2000. – №4. – С.58.
15. Хараламбос К. Папастасис. Государственно-церковные отношения в Греции // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США. – К., 1996. – С.30–32.

16. Хараламбос К. Папастасис. Государственно-церковные отношения в Греции // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США. – К., 1996.

17. Див.: Шульц Т. Иоанн-Павел II / Пер. с англ. – М., 2000.

BILOUS O.

THE INTERNATIONAL EXPERIENCE OF THE EXISTING AND DEVELOPING OF THE STATE-CHURCH RELATIONS

The article highlights the relations between church and state on the international level. The main focus is on church and state relations in the European Union and the USA. An attempt is made to analyze this phenomenon in the Russian Federation. The principle message of the article is that Ukraine needs to borrow and apply the world's best practices of church-state relations.

Key words: state-church relations, European Union, the USA, the Russian Federation, international level, Ukraine.

УДК 322
ББК 66.041

Іванна Ломака

ЦЕРКВА В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН СУСПІЛЬСТВА

У даній статті досліджується вплив церкви і релігійної свідомості на політику і політичну свідомість в умовах розбудови української державності, коли інтенсивність політичних та релігійних процесів значно прискорилась і їх взаємодія посилюється.

Ключові слова: церква, релігія, релігійна свідомість, суспільство, політичні відносини.

У процесі аналізу взаємодії політики і церкви виникає необхідність дослідження політичних структур, особливостей впливу їх на відповідні релігійні структури, виокремлення меж політизації суспільного життя взагалі і релігійного зокрема. З відомих причин раніше майже зовсім не досліджувався вплив церкви і релігійної свідомості на політику і політичну свідомість, у той час як багато ідей, уявлень, настанов, ідеалів, цінностей релігії включаються до етичної і політичної культури того чи іншого народу. Відзначаючи глобальний характер політики, провідну тенденцію політизації суспільного життя, у статті ставиться питання про межі дії цієї тенденції, які визначаються, у першу чергу, мірою впливу політики на інші системи і підсистеми, за якою вони стають руйнівними. Межі політизації змінюються у кожен історичну добу, є різними в окремих державах, передусім стосуються відносин людини і влади, політичного простору держави та суспільства.

В умовах розбудови української державності, коли інтенсивність політичних та релігійних процесів значно прискорилась, їх взаємодія теж

посилюється [1, с.83–87]. Безпосереднім виявом єдності політичного і релігійного відродження було відновлення діяльності українських національно орієнтованих церков – Української автокефальної православної церкви, Української греко-католицької церкви, а згодом – утворення Української православної церкви Київського патріархату.

Доказом наявності релігійного відродження в Україні є розбудова розгалуженої релігійної мережі, збільшення чисельності віруючих та поглиблення їх релігійності. Одним із показників релігійного відродження в Україні є активізація проповідницької та місіонерської діяльності релігійних організацій, зростання кількості культових будівель, релігійної періодики.

Як показує практика, процеси етнопольного та релігійного відродження можуть супроводжуватися побічними негативними проявами, зокрема такими, як конфліктність, стихійність, екстремізм, регіоналізм і сепаратизм на національному та релігійному ґрунті, відновлення консервативних традицій, які гальмують розвиток суспільства, проповідь націо-

нальної й конфесійної винятковості і ворожнечі, поява та поширення релігійних новоутворень деструктивного спрямування. На наш погляд, лише якісне законодавство, яке регулює етнонаціональні відносини й релігійно-церковне життя, а також науково обґрунтована та виважена державна політика можуть унеможливити негативні явища у цих сферах і спрямувати їхній розвиток у цивілізоване русло.

Чимало послідовників сучасних нетрадиційних релігій проявляють велику проповідницьку та місійну активність, намагаючись поєднувати культову діяльність із позакультовою. Окремі з неорелігійних течій, існуючи на українському національному ґрунті, продовжують залишатися переважно космополітичними. Інші намагаються вписатися в український політичний та етнокультурний контексти шляхом пошуку спільних рис з українськими духовними традиціями, перекладів релігійної літератури українською мовою та використання її у своїй богослужбовій практиці.

Серед сучасних новітніх релігійних течій, що існують в Україні, найбільш етнічно забарвленим є вітчизняне неоязичництво. Претендуючи на роль етнічної української релігії, воно, природно, вступає у суперечність із традиційними церквами, які теж вважають себе національними релігійними інституціями.

Сучасне неоязичництво не тотожне з давньоукраїнськими релігійними віруваннями та культурами. Проте для держави і суспільства важливим є не стільки цей факт, скільки національна орієнтація його послідовників, підтримка української державності, сприяння національному і духовному відродженню, поверненню до першоджерел вітчизняної духовності та культури, ренесансу не лише давніх релігійних вірувань, а й народних звичаїв, традицій, обрядів.

Динамічний розвиток неорелігійних процесів призвів до значного посилення конкуренції в міжконфесійному просторі України. Його поширення викликає тривогу передусім у представників традиційних церков, які кваліфікують їх як своєрідні “інородні тіла” в суспільному організмі, що заважають консолідації українського народу, шкодять національній культурі, ставлять під загрозу духовне та моральне здоров’я нації. Майже всі нетрадиційні вірування зараховуються ними до розряду антиукраїнських.

Упередженість та нетерпимість традиційних релігій до неорелігій нерідко знаходить під-

тримку владних структур і відображення у громадській думці. На наш погляд, небезпека таких підходів полягає в тому, що створення штучних перешкод у діяльності неорелігійних громад загрожує перетворенню їх із союзників держави на опозиційну силу.

Разом із тим, не можна не реагувати на наявність серед нетрадиційних вірувань об’єднань тоталітарного характеру, у середовищі яких мають місце прояви релігійного екстремізму та фанатизму, а іноді й суспільно небезпечних дій. Держава має всіляко захищати своїх громадян від посягань на їхнє життя, здоров’я, честь і гідність будь-яких релігійних об’єднань. Всі, хто чинить такі дії, мають нести відповідальність, передбачену чинним законодавством.

На сьогодні неорелігійний рух в Україні поступово набуває стабілізаційного характеру. З метою зміцнення своїх позицій неорелігійні громади намагаються й надалі пристосовуватися до етнонаціональних особливостей українського суспільства, хоча досягти цього їм буде нелегко, оскільки їхній культ, через який можливе поєднання з національними елементами, лише перебуває на стадії становлення. Крім того, на наш погляд, майбутнє неорелігійних вірувань значною мірою буде залежати від стану справ у традиційних релігіях. Представники українських історичних церков, у свою чергу, будуть і надалі всіляко витісняти неорелігії з духовного простору України. Не виключено, що у міру посилення впливу неорелігій в українському суспільстві конфлікт між ними і традиційними релігіями, який нині перебуває у латентному стані, наростатиме.

Суб’єктами нинішнього релігійного конфлікту є найвпливовіші в Україні релігійні організації. Проте найбільшу напругу у суспільстві вносять відносини православних церков між собою та стосунки православних із греко-католиками.

Одні причини міжконфесійної конфліктності дістались у спадок від минулого, інші – породжені сучасним розвитком українського суспільства.

Серед причин загострення міжцерковного конфлікту в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років були: стихійний початок релігійного відродження; динамічний перерозподіл сфер впливу церков; спротив певної частини населення спробам швидкої українізації релігій-

но-церковного життя. Конфлікт був підсилений неоднаковими темпами демократизації релігійно-церковної сфери в різних регіонах України [2, с. 120–125].

Частина проблем у відносинах між церквами виникла з вини релігійних організацій, їхніх керівників, деякі з'явилися не без участі нецерковних сил – посадових осіб, впливових політиків, політичних партій і рухів, громадських організацій. Хоч релігійні організації не виробляють власної політики, але вони нерідко виступають на боці певних політичних сил. Зважаючи на те, що суспільно-політичні погляди віруючих нерідко виявляються у релігійній формі, політичні партії, окремі політики різної орієнтації останнім часом усе частіше виявляють інтерес до релігійно-церковних питань. Церкви, їхні ієрархи, духовенство, частина рядових віруючих теж орієнтуються на певні політичні сили, співпрацюють із партіями, виступають під їхніми знаменами і гаслами. Одним із переконливих свідчень політизації релігії в Україні є створення партій конфесійного спрямування – партій християнської та ісламської орієнтації.

В умовах сучасного українського суспільства, де надмірно заполітизовані різні сфери життя, а значна частина населення орієнтується на релігійні цінності і декларує свою релігійність, розраховувати на повну ізоляцію церкви від політики не доводиться. Нині, на наше переконання, може йтися лише про мінімізацію деструктивного впливу політики на релігію, за якої конфесійні проблеми повністю не розчинялися б у суспільно-політичних, а самі церкви не перетворювалися на політичні організації.

Наявність історичного переплетіння і взаємодії релігійних елементів з етнічними призводить до того, що сучасний міжцерковний конфлікт загрожує спричиненням напруженості і в етнопатриархальній сфері.

Він не лише створює незручності для діяльності релігійних організацій, нормального задоволення віруючими своїх релігійних потреб, а й гальмує процеси національно-духовного відродження та утвердження української державності. Розглядаючи міжцерковний конфлікт як загальнонаціональну проблему, слід порушити питання про державне посередництво у його врегулюванні. Об'єднання зусиль церкви і держави у подоланні міжцерковної напруги є важливою передумовою досягнення національної злагоди, утвердження громадянського миру і спокою в українському суспільстві.

Таким чином, міжцерковний конфлікт в Україні, зумовлений як історичними, так і сучасними причинами, об'єктивними й суб'єктивними чинниками, відображає всю складність та суперечливість процесу становлення української державності й незалежності української церкви. Нинішнє протистояння між церквами існує не саме по собі, а в контексті політичних та етнопатриархальних реалій сучасного українського суспільства.

У пошуках шляхів виходу з міжцерковного конфлікту деякими представниками світських та релігійних кіл пропонується створення в Україні єдиної національної церкви.

Сама ідея і спроби об'єднання церков у науці позначаються терміном “унія” і не є новими. Вони мають глибоке коріння в історії різних країн світу і в українській зокрема. Найбільший вплив на життя українського суспільства справила Берестейська унія 1596 р., оскільки вона безпосередньо торкалася не лише релігійного, а й суспільно-політичного та національно-культурного життя. На основі аналізу уроків укладення церковних уній і шансів різних конфесій на об'єднання, враховуючи консерватизм церковно-релігійного світогляду, робимо висновок щодо проблематичності практичної реалізації в Україні ідеї єдиної національної церкви. Нині реальними можуть бути лише порозуміння, зближення та співпраця церков як своєрідний перехідний, але доволі тривалий етап до консолідації на ґрунті утворення єдиної помісної православної церкви в Україні. Щоправда, потужним консолідаційним чинником такого об'єднання на сьогодні виступає українська незалежна державність, чого не було раніше. Хоч церква, релігійні організації й відокремлені від держави, їхня діяльність торкається також як внутрішніх, так і зовнішніх аспектів її діяльності та інтересів.

Оскільки найвпливовіша в Україні релігійна організація – Українська православна церква – перебуває в юрисдикції Московського патріархату, національні інтереси нашої держави у релігійно-церковній сфері найбільшою мірою нашкоджуються нині на інтереси Росії. Адже, незважаючи на наявність визнаних державних кордонів, Московський патріархат, як і раніше, вважає Україну своєю “канонічною територією” й утримує Українську православну церкву у своїй юрисдикції. Небезпека підлеглості значної частини українського православ'я Московсь-

кому патріархату полягає у тому, що його керівництво, хоча й не явно, але все ж стоїть на позиціях якщо й не відновлення колишнього Союзу РСР, то принаймні створення “слов'янського трикутника” у складі Росії, України і Білорусі, що суперечить національним інтересам України, яка прагне інтегруватися до Європейського Союзу – клубу економічно розвинених та демократичних країн.

Оскільки національні інтереси України полягають у подальшому утвердженні своєї державності, то об'єднання українського православ'я у єдину помісну церкву та отримання нею автокефального статусу – це об'єктивна необхідність, з якою слід рахуватися не лише політикам, а й церковним ієрархам. Розв'язання цих проблем мало б важливе як релігійне, так і суспільно-політичне значення. Наявність канонічної православної церкви, крім сприяння державотворчому процесу, внутрішній консолідації та стабільності суспільства, дала б змогу українському православ'ю здолати ізоляцію від світу.

Національно-державних інтересів торкається також проблема сучасного стану римо-греко-католицизму в Україні, а також україно-ватиканських відносин. На нашу думку, активний рух України у європейському напрямку потребує суттєвого розширення та зміцнення контактів із домінуючою на цьому континенті католицькою церквою та її світовим центром – Ватиканом [3, с. 258–264].

Необхідність поглиблення відносин із Ватиканом зумовлена також наявністю в Україні значної кількості храмів, мережі структур і прихильників римо-католицької та греко-католицької церков. І хоча вони мають здебільшого регіональне поширення, їхнього впливу на українське суспільство недооцінювати не можна.

Україна як держава має свої геополітичні та релігійно-церковні інтереси не лише на північному сході, заході, а й на півдні. Якраз тут останнім часом усе активнішу роль починає відігравати географічно близька Туреччина, у суспільно-політичному житті якої досить поважне місце посідає іслам. В українських землях він теж має глибоке коріння. Його цінності близькі і зрозумілі представникам тюркомовних народів – громадян України.

У зв'язку з поверненням на свої історичні землі кримських татар, для яких мусульманство є традиційною релігією, на регіон активного відродження ісламу перетворився Крим. Він

став зоною підвищених інтересів і об'єктом зовнішньої політики мусульманських країн, передусім Туреччини. Зважаючи на те, що півострів понад два століття перебував у залежності від Османської імперії, мусульмани Туреччини вважають кримських татар “своїми братами”, “гілкою турецької нації”.

Не виключено, що спроби реалізації ідеї створення глобальної мусульманської цивілізації можуть призвести до посилення ісламського фундаменталізму не лише в молодих державах Середньої Азії та Закавказзя, а й в Україні. Заради забезпечення власних інтересів у цьому регіоні Україна має вести активну внутрішню і зовнішню політику, враховуючи поліетнічний склад населення, особливості релігійної ситуації, всіяко нейтралізуючи впливи зарубіжних ісламських екстремістів та фундаменталістів.

Національно-державних інтересів торкаються також питання місцезнаходження духовних центрів, яким підпорядковані релігійні організації, що існують в Україні, та наявність іноземних священнослужителів. Чинне законодавство не забороняє релігійним організаціям підпорядковуватися центрам поза межами України й користуватися послугами зарубіжних релігійних діячів, священнослужителів, проповідників, наставників та інших осіб. Проте для неї небадьорче ставлення до України держав, у яких знаходяться духовні центри, на яких позиціях (проукраїнських чи антиукраїнських) перебувають зарубіжні служителі культу, яка справжня мета їхньої місії в нашій країні, чи здатні вони належною мірою враховувати у своїй діяльності національні та релігійні особливості України, менталітет українського народу.

Домінування в духовному просторі України російських, ватиканських, мусульманських та інших зарубіжних релігійних структур, наявність іноземного духовенства не завжди збігаються з національними інтересами української держави, а інколи й просто суперечать їм.

Певну загрозу національно-державним інтересам України, її стабільності та безпеці становлять дезінтеграційні процеси та внутрішні протиріччя, розшарування і розколи у релігійних організаціях, що останнім часом даються взнаки. Крім того, для держави та суспільства небезпечною є регіоналізація релігій, що здатна спричинити і посилювати політичний сепаратизм, виступати перешкодою на шляху консолідації української нації.

Однією з важливих проблем державно-церковних та міжцерковних відносин в Україні є максимальне поєднання інтересів держави і релігійних організацій, з одного боку, та інтересів різних релігійних організацій, з іншого. Але і держава має певні преференції в цій системі відносин, які часто не враховуються релігійними інституціями. Будь-яка влада прагне мати такі церкви, які б підтримували її, надавали моральну, а інколи і матеріальну допомогу, тобто санкціонували її ініціативи в різноманітних напрямках діяльності.

Остання зацікавлена мати законослухняних громадян, включаючи, безумовно, і контингент віруючих. Тому влада ніколи не піде на те, щоб (а такі заклики часто звучать) не втручатися в духовне, тобто релігійне життя суспільства, бо інакше це означає повну відмову від духовного впливу на своїх громадян. Держава, а тим більше незалежна держава, має бути зацікавленою у захисті національної безпеки, де релігійне життя виступає частиною збереження національної ідентичності. Але ніхто, крім церкви, не може вирішити, в яких формах має існувати цей національний інтерес у релігійному житті громади, яким чином церква може бути присутньою в державотворенні та національному житті країни [4, с.11].

Безперечно, держава об'єктивно зацікавлена у поєднанні національних інтересів із релігійними, у підтримці церквами та релігійними організаціями її внутрішньої і зовнішньої політики. Своєю культурною і позакультурною діяльністю вони мають не лише задовольняти релігійні потреби віруючих громадян, а й сприяти зміцненню держави, забезпеченню її внутрішньої і зовнішньої безпеки, підвищенню авторитету на міжнародній арені, відродженню національної культури, духовності, утвердженню моральності, громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Однією з найбільш надійних гарантій захисту національних інтересів і національної безпеки України є її Збройні Сили. З прийняттям законів України "Про свободу совісті та релігійні організації" й "Про альтернативну (невійськову) службу" взаємодія армії й церкви поліпшилася, проте релігійні потреби військовослужбовців національних Збройних Сил України задовольняються ще не повною мірою [5, с.65, 71]. У зв'язку з необхідністю створення належних умов для реалізації військовослужбовцями передбаченого чинним законодавством права на

свободу світогляду та віросповідання постає питання про запровадження капеланської служби в Збройних Силах України. Нинішній спектр поглядів на цей інститут досить широкий: від заперечення самої ідеї його створення до негайної реалізації.

На нашу думку, однією з найскладніших проблем, яка має бути розв'язана у процесі відпрацювання дійового механізму взаємодії армії і церкви, є визначення конфесій і церков, які могли б здійснювати духовне обслуговування військовослужбовців. Практичне розв'язання проблеми капеланства ускладнюється тим, що кожна з конфесій переслідує при цьому власні, а не державні інтереси.

Щоб відвернути загрозу перенесення ворогування з міжцерковної сфери у військову, перетворення армії на арену протиборства церков, потрібно враховувати не лише конфесійні інтереси, а й релігійні уподобання військовослужбовців та національно-державні інтереси України. Тому доки з релігійно-церковного життя українського суспільства не будуть остаточно усунуті ворожнеча і протистояння, доти існуватимуть труднощі гармонізації відносин армії та церкви. На наш погляд, спочатку ця проблема має бути розв'язана концептуально й законодавчо, а вже потім – практично. На нинішньому етапі розвитку українського суспільства можливе лише нештатне духовно-релігійне обслуговування віруючих військовослужбовців. Проте навіть у таких умовах духовна робота в армії повинна переслідувати не лише суто релігійну мету, а й спрямовуватися на виховання у воїнів національної свідомості, високих моральних якостей, патріотичних почуттів. Лише за цієї умови вона буде відповідати національно-державним інтересам України.

Отже, специфіку нинішніх взаємин релігії й політики в Україні визначають дві взаємопов'язані тенденції: з одного боку, – це глибока політизація церковного життя, а з іншого, – не менш глибока релігізація політичного процесу. Політизація церковного життя обумовлена, головним чином, зростаючим рівнем політичної активності населення, пошуками у царині державотворчих процесів, налагодженням нових стосунків із країнами-сусідами та світовим співтовариством. Нині практично кожен громадянин на побутовому рівні "вирішує" ці проблеми для себе та у своєму близькому оточенні: дискутує з близькими, колегами, сусідами. Формуєть-

ся своєрідна хвиля політизованої побутової свідомості, яка докочується й до церкви. І священнослужитель, якщо він дійсно претендує на роль духовника громади, має розставити крапки над "і", допомогти людям розібратися у переплетінні складних життєвих проблем. Зрозуміло, релігійні діячі повинні бути підготовленими і в політичному сенсі. Узагальнених, сформованих із текстів Святого Письма, відповідей частогусто недостатньо. Люди прагнуть до конкретики, і служителі церкви, відгукуючись на потреби часу, свідомо чи несвідомо втягуються в політику. Важливою обставиною, що спонукає політизацію церкви, є те, що священнослужителі, які згідно із законом мають право на участь у політичному житті як і всі інші громадяни, активно до нього залучаються. Як людина і громадянин служителю християнської церкви самостійно орієнтується на ті чи інші політичні сили, гасла, програми і процеси. Одні з них він поділяє й підтримує, інші – відкидає як такі, що суперечать його внутрішній позиції. Загальна демократична спрямованість суспільного життя заохочує священнослужителя до активного волевиявлення своєї політичної позиції, інколи навіть під час служби у храмі. Політичні симпатії чи антипатії служителя культу, його співпраця з політичною партією чи політичним лідером нерідко переростають у приховану політичну пропаганду, наприклад "за" обрання того чи іншого кандидата в депутати чи партії до парламенту тощо.

1. Шуба О. Взаємозв'язок релігійного і національного відродження // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення. – К., 1995. – С.83–84.

2. Шуба О. Міжцерковний конфлікт в Україні і шляхи його подолання // Уряду України: Президенту, законодавчій, виконавчій владі. (Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників). – К., 1994. – Т.1. – С.120–125.

3. Кудояр О.М. Церква і держава: особливості взаємин в Україні на сучасному етапі // Вісник Донецького

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що інститут церкви виступає певним чином регулятором суспільних відносин. Він не регулює політичні, майнові чи інші невід'ємні права особи або верстви суспільства. Даний інститут виступає якоюсь мірою регулятором (у той же час барометром) морально-етичного пакета норм та звичаїв у суспільстві, розповсюджуючись, безумовно, не на всі прошки населення. У країнах із традиційно-релігійним укладом суспільства інститут церкви є основним регулятором суспільних відносин (закони Шаріату в ісламі). В Україні ж, яка належить до християнсько-православної цивілізації, церква ще не виробила своєї стратегії і тактики соціального служіння, а лише намагається це робити. На наш погляд, ураховуючи традиції та історію православної церкви у її взаємодії з державою та суспільством, найбільш прийнятною формою діалогу та співпраці має виступити орієнтація на консолідацію молоді нації, тобто стати інститутом гармонізації суспільних відносин у якості неполітичного регулятора політичних відносин, апелюючи як до загальнолюдських норм і цінностей, так і національних символів і традицій моральності і духовності. Церква замість того, щоб бути явним чи прихованим учасником політичного процесу, має стати посередником діалогу суперечливих та конфліктних інтересів громади і держави.

університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2002. – №1. – С.258–264.

4. Філіпович Л. Церква і політика: нововиміри // Церква і політика: від президентських виборів 2004 до парламентських виборів 2006 року. – К., 2005. – С.11.

5. Афонін Е., Шуба О. Священик в армії. Потреба душі чи мода? // Віче. – 1995. – №10. – С.65–71.

I. LOMAKA THE CHURCH IN THE SYSTEM OF POLITICAL RELATION IN THE SOCIETY

This article deals with the influence of church and the religious consciousness on the policy and political consciousness under the condition of developing of the Ukrainian state. The intensions of the political and religious process grow higher and their cooperation improved.

Key words: church, religion, religious consciousness, society, political relations.

ХРОНІКА

*У Прикарпатському національному університеті
імені Василя Стефаника відкрито
Центр політичних і євроінтеграційних досліджень.*

10 жовтня 2005 року на базі кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника відкрито "Прикарпатський центр політичних та євроінтеграційних досліджень".

Основними завданнями Центру є:

- проведення незалежних аналітичних досліджень із питань етнополітичного й етноконфесійного розвитку західноукраїнського регіону в умовах трансформації українського суспільства;
- підготовка аналітичних матеріалів із питань державної політики та законодавства;
- проведення експертних оцінок і соціологічних досліджень із залученням провідних вітчизняних та іноземних фахівців;
- розробка самостійно чи у співпраці з іншими науковцями пропозицій щодо врегулювання діяльності державних органів і громадських об'єднань;
- аналіз та оприлюднення тенденцій з політичного і соціально-економічного життя країни, регіону, області й конкретних механізмів європейської інтеграції України;
- видання електронних і друкованих науково-аналітичних публікацій, поєднання зусиль досвідчених викладачів та ініціативних студентів щодо розробки ефективних політичних і економічних рішень, політичних технологій, соціальної політики;
- проведення конференцій, семінарів, круглих столів, шкіл, лекторіїв із метою підвищення професійного рівня молодих політологів, навчання студентів сучасних методів прикладної політології та політичного аналізу.

Напрями досліджень:

- соціологія політичних і соціально-економічних процесів;
- виборчі технології та виборче законодавство;
- засади парламентаризму: європейський досвід і українські реалії;
- політичні партії і громадські об'єднання в Україні;
- інтеграція України до Європейського Союзу;
- місцеве самоврядування і адміністративна реформа;
- етнополітичний та етноконфесійний розвиток;
- бюджетне регулювання;
- моніторинг ЗМІ та інфокомунікаційних засобів області;
- аграрна реформа.

При "Прикарпатському центрі політичних та євроінтеграційних досліджень" від 23 жовтня 2005 року діє очно-заочна "Школа молодого політолога", а також науково-дослідна лабораторія під назвою "Світлиця Майдану Незалежності".

Центр разом із кафедрою є видавцем наукового видання з проблем політології – "Вісника Прикарпатського національного університету. Серія: Політологія". До роботи в центрі залучено більше десяти викладачів із науковими ступенями і званнями. Очолює центр доктор історичних наук, доктор філософії, професор, завідувач кафедри політології Василь Васильович Марчук.

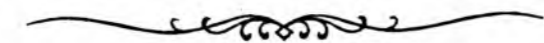
У контексті діяльності Центру 14–15 жовтня 2005 року в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція "Політичні партії і вибори в Україні: історія та сучасність" у рамках науково-методологічного проекту "Партійна

та виборча системи України: українські реалії та європейський досвід".

У роботі конференції взяли участь провідні вітчизняні політологи, соціологи, історики, представники влади, політичних партій і громадських об'єднань, ЗМІ.

Робота конференції відбулася за такими тематичними напрямками:

- історія та теорія політичних партій України і зарубіжних країн;
- вибори і виборчі технології в сучасному демократичному процесі;
- взаємодія партійних та виборчих систем України: витоки, становлення, перспективи.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

- АДАМОВИЧ Сергій Васильович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії і теорії держави і права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- БІЛОУС Олег Михайлович** – кандидат політичних наук, доцент, начальник науково-дослідної частини Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ГАЛУШКО Кирило Юрійович** – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник факультету соціології і психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- ГЕНИК Микола Антонович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ГОН Максим Мойсейович** – кандидат політичних наук, доцент, докторант Київського національного університету архітектури і будівництва.
- ДОЦЯК Ігор Іванович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- КАМІНСЬКА Олена Ігорівна** – асистент кафедри іноземних мов факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- КЛИМОНЧУК Василь Йосипович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, директор ГО “Центр політичного моніторингу”.
- КОБУТА Лариса Петрівна** – асистент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ЛОМАКА Іванна Іванівна** – асистент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МАГДА Євген Іванович** – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

- МАРЧУК Василь Васильович** – доктор філософії, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, директор ГО “Прикарпатський центр політичних та євроінтеграційних досліджень”.
- МАТВІЄНКІВ Світлана Миколаївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МОНОЛАТІЙ Іван Сергійович** – доктор філософії, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ОВЧАР Ірина Володимирівна** – аспірант кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ШКУЛЯК Мар'яна Богданівна** – аспірант кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ПОЛЩУК Юрій Васильович** – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.
- СИЧ Олександр Миколайович** – доцент Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- СЛИВКА Роман Родославович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ТЕРЕШКУН Оксана Федорівна** – кандидат політичних наук, викладач кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ШВЕДА Юрій Романович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗМІСТ

<i>Василь Марчук. Політична культура та її роль у консолідації українського суспільства (регіональний зріз).....</i>	3
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ДЕМОКРАТІЇ	
<i>Ігор Доцяк. Українські вибори в системі суспільно-політичних трансформацій.....</i>	11
<i>Василь Климончук. Громадянські цінності як складова становлення громадянського суспільства в Україні.....</i>	15
<i>Оксана Терешкун. Політична свідомість нації і етнічна самоідентифікація.....</i>	18
<i>Світлана Матвієнків. Гендерна політика в Україні: проблеми формування та реалізації.....</i>	23
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	
<i>Юрій Поліщук. Вплив політики російського царизму на етносоціальну структуру населення волинського села (друга половина ХІХ – початок ХХ століття).....</i>	30
<i>Олександр Сич. Референтура підсоветських справ – аналітичний орган Проводу Закордонних Частин ОУН.....</i>	38
<i>Ірина Овчар. Практична діяльність М.С. Горбачова в перебудовний період (1985–1991)..</i>	48
<i>Сергій Адамович. Ідея економічного регіоналізму в суспільно-політичному житті Донбасу (1991–2004).....</i>	56
ІСТОРИЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ	
<i>Юрій Шведа. Сучасні тенденції зміни конфігурації партійної системи України.....</i>	64
<i>Іван Монолатій. Конфігурація партійних систем країн Східної і Центральної Європи: трансформація соціал-демократії та демократичної лівиці.....</i>	67
<i>Олена Камінська. Особливості партійної структури Німеччини наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.....</i>	75
<i>Лариса Кобута. Ідейно-політичні погляди Володимира Левинського на український політичний рух в роки Першої світової війни.....</i>	80
<i>Мар'яна Пікуляк. Ідеологія етнічного соціалізму Української радикальної партії.....</i>	86
<i>Максим Гон. Українські праворадикали та євреї: причини і прояви етнічного конфлікту в Західній Україні (1930-ті роки).....</i>	93
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	
<i>Роман Сливка. Новий вимір політичного та соціально-економічного співробітництва між прикордонними територіями в Центральній та Східній Європі.....</i>	100
<i>Микола Генік. Проти привидів минулого: започаткування методу народної дипломатії у процесі польсько-українського примирення.....</i>	105
<i>Кирило Галушко. Стабільна нестабільність: інституціональні та цивілізаційні чинники відновлення близькосхідної кризи.....</i>	114
<i>Євген Магда. Ісламістський рух у Єгипті: структура та тенденції розвитку.....</i>	122
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ	
<i>Олег Білоус. Міжнародний досвід функціонування і розвитку державно-церковних відносин.....</i>	128
<i>Іванна Ломака. Церква в системі політичних відносин суспільства.....</i>	136
ХРОНІКА.....	142
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	146

CONTENTS

<i>V. Marchuk. Political Culture and its Role in the Process of Consolidation of Ukrainian Nation (Regional View).....</i>	3
THE ACTUAL QUESTIONS OF THE THEORY AND PRACTICE OF DEMOCRACY	
<i>I. Docyak. Ukrainian election in a system of the social and political transformations.....</i>	11
<i>V. Klymonchuk. Spiritual Values as a Part of Developing of the civil society in Ukraine.....</i>	15
<i>O. Tereshkun. Political Consciousness of the Nation and Self-Identification.....</i>	18
<i>S. Matviyenko. The Formation and Developing of the Gender Policy in Ukraine.....</i>	23
THE PROBLEMS OF THE STATE AND ETHNICAL POLICY	
<i>Y. Polischuk. The Influence of the Russian King's Policy on the Ethno-Social Structure of the Settlements of Volyn Village.....</i>	30
<i>O. Sych. The department of subsoviet affairs (Referentura podsovietskyh sprav) – analytical organ of leading party body of the OUN's foreign units.....</i>	38
<i>I. Ovchar. Practical activity M.S. Gorbachov during reorganization period(1985–1991).....</i>	48
<i>S. Adamovych. Idea of economical nationalism in social-political life of Donbass (1991–2004).....</i>	56
THE HISTORY AND THEORY OF THE POLITICAL PARTIES AND PARTY SYSTEM	
<i>Y. Shveda. Modern Tendencies and Changes in the Configuration of the Political System in Ukraine.....</i>	64
<i>I. Monolatiy. The configuration of the party system in the countries of the Central and Eastern Europe: the transformation of the social democracy and democratically left.....</i>	67
<i>O. Kaminska. The main characteristics party structure of Germany in late XX – early XXI century.....</i>	75
<i>L. Kobuta. Idea-Political Views of V.Levynsky Concerning Ukrainian Political Movement During the Times of World War I.....</i>	80
<i>M. Pikylyak. The Ideology of the Ethnical Socialism URP.....</i>	86
<i>M. Gon. Ukrainian right radicals parties and Jews: causes and manifestation of ethnic conflicts in the West Ukraine (1930 years).....</i>	93
THE THEORY AND PRACTICE OF THE INTERNATIONAL RELATIONS	
<i>R. Slyvka. The new dimension of political, economical and social cooperation between crossborder regions.....</i>	100
<i>M. Henyk. Against the Ghosts of the Past. The Beginning of the method of the public democracy in the process of Ukrainian-Polish reconciliation.....</i>	105
<i>K. Halushko. The Stability and Unstability. The institutional and civilizational points in the process of revealing of the Middle East problem.....</i>	114
<i>E. Magda. The Islamic Movement in Egypt. The Structure and the Tendencies of Development.....</i>	122
THE STATE-CHURCH RELATIONS	
<i>O. Bilous. The International Experience of the Existing and Developing of the State-Church Relations.....</i>	128
<i>I. Lomaka. The Church in the System of Political Relation in the Society.....</i>	136
CHRONICS.....	142
THE FACTS ABOUT THE AUTHORS.....	146

20.00
Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника
Прикарпатський центр політичних та євроінтеграційних досліджень

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ПОЛІТОЛОГІЯ
Випуск I

Видається з 2006 р.
Адреса редколегії: 76025, м.Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника,
тел. 59-60-03
polit-centr@ukr.net

Ministry of Education of Ukraine
Precarpathian University named after V.Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian University named after V.Stefanyk

POLITOLOGY
ts № I Issue
Published since 2006

Publishers' adress:
Precarpathian University named after V.Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76025, Ivano-Frankivsk, tel. 59-60-03
polit-centr@ukr.net

Старший редактор: ДЯКІВ В.М.
Літературний редактор: ЛЕНІВ О.В.
Комп'ютерна верстка і правка: ЯРЕМКО В.Д.
Коректор: ТИМКІВ В.В.

• Друкується українською мовою

Здано до набору 4.05.2006 р. Підп. до друку 31.08.2006 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".
Ум. друк. арк. 18,75. Вид. арк.18,5. Тираж 100 прим. Зам. 74.

Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76025, м.Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел. 59-60-50.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua